А. ДЕРОКО

МОНУМЕНТАЛНА И ДЕКОРАТИВНА АРХИТЕКТУРА У СРЕДЊЕВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

БИБЛИОТЕКА СПОМЕНИЦИ КУЛТУРЕ

Издавач
НИШРО „Туристичка штампа"
ООУР Новинско-издавачка
Београд, Кнез-Михаилова 21

За издавача
Никола Корбутовски, директор

Уредник
Мирјана Васиљевић

Штампа
ГРО „Култура", ООУР „Радиша Тимотић"
Београд, Јакшићева 9

Тираж
2000 примерака

У издавању ове књиге учествовала је Републичка заједница науке Србије

АЛЕКСАНДАР ДЕРОКО

МОНУМЕНТАЛНА И ДЕКОРАТИВНА АРХИТЕКТУРА У СРЕДЊЕВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

ТРЕЋЕ ИЗДАЊЕ

ТУРИСТИЧКА ШТАМПА
Београд, 1985.

ПРЕДГОВОР

Ова књига даје, пре свега, приказ архитектуре у средњевековној Србији, али пошто су са том архитектуром биле у извесно време у тесној вези и архитектура у старој Зети — данашњој Црној Гори и она у Македонији, то ће и ове бити обухваћене уколико су са српском тешње повезане, остављајући Македонији и Црној Гори да оне дају целокупне приказе средњевековне архитектуре својих крајева, кроз сва времена.

Та средњевековна архитектура била је веома замашна по обиму свога развоја и по броју саграђених споменика, од којих је и до данас сачувано неколико стотина, међу којима је више десетина од нарочите уметничке и историско-уметничке вредности. По намени, карактеру и изгледу разликују се у овој архитектури две врсте грађевина: цркве и градови. Архитектура средњевековних градова обрађена је већ у засебној књизи („Средњевековни градови у Србији, Македонији и Црној Гори"), те овој књизи остаје задатак да прикаже архитектуру средњевековних цркава. Црквене грађевине издвајамо у засебну групу због тога што оне чине замашан а посебан део средњевековног уметничког и културног наслеђа. Пошто ипак није тежиште у приказу црквене архитектуре уопште, већ само оног њеног дела који је од историско-уметничке и архитектонско стилске вредности, то нису приказане све црквене грађевине већ само архитектонски значајније. За обимније студије наведена је литература из које су, поред ауторовог личног рада на терену, црпљени сви потребни подаци за ову књигу.

Планови свих споменика дати су само шематички а не детаљно. Они су сви дати у истој размери (приближно 1:250) како би се истакао међусобни однос у величини појединих споменика. Мислимо да је ово први покушај оваквога начина приказивања планова у једној публикацији и да је он неопходан за сваку компаративну студију. Фотографије показују претежно изгледе самих споменика, ефекат обраде и украса, а цртежи стилске карактеристике као и детаље. Један део тих цртежа радили су студенти Архитектонског факултета као своја графичка вежбања, те ће на тај начин и сами студенти допринети стручноме уздизању млађих генерација својих другова. Географске карте ће омогућити оријентацију и историски обухватни преглед, а један кратак технички потсетник, на крају књиге, дефинише најглавније стручне термине употребљене у тексту.

Усвојен је принцип приказа архитектонских споменика не према системима типова и облика грађевина већ редом хронолошког развоја појединих етапа и епоха, а у оквиру ових и према хронологији појединих споменика. Та хронологија није могла бити најдословније спроведена и при распореду илустрација већ се од ње ту морало, понегде, отступити из техничких разлога најрационалнијег искоришћења простора. Да се, пак, при реду изношења не би мешале фотографије и цртежи, дат је распоред илустрација на тај начин што су уз сваку стилску групу дати прво фотографски изгледи споменика и детаља те групе, и то у вези са текстом који се односи на ту стилску групу. Затим су за исту групу дати сви планови грађевина груписани у континуалну целину. У цртежима је поновљено и понешто од онога што је већ дато на фотографијама. То је учињено зато да би се добили што читкији детаљи обраде и украса, што фотографије, због перспективног скраћења и због сенке, не могу увек да дају. Аутор и овом приликом изјављује своју благодарност свима онима који су му дозволили употребу њиховог материјала, у коме има и таквога који досада још није био објављен.

Најзад, једно објашњење и самога наслова књиге: Појмом „Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији", обухваћена је поред чисте архитектуре (тј. облик и конструкције грађевина), уствари и она скулптура у средњевековној Србији која је, као декоративна допуна архитектуре, везана за саму архитектуру. Тиме је, у исто време, истакнута и разлика према другим секторима средњевековне архитектуре који немају овакав карактер, на пр. према архитектури средњевековних градова-тврђава или архитектури варошких и сеоских кућа за становање.

УВОД

СА КРАТКИМ ОСВРТОМ НА ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ

У извесној фази друштвених односа кроз које су и наши народи прошли, у Средњем веку се нарочито развила монументална архитектура црквених грађевина. То је настало из следећих разлога: прво, вишкови нагомиланих материјалних средстава (искоришћавање богатства земље и беспалтног рада сељака, рудника, трговине, тзв. царине и разних других доходака) дали су могућности владајућем поседнику да приступи грађењу и скупих објеката — угледајући се у томе на суседе, и друго, у Средњем веку је религиозни моменат играо велику улогу те су из тога разлога баш црквене грађевине испуњавале претежни део програма монументалне архитектуре тога доба уопште.

Доцније ћемо нешто подробније приказати средину и прилике у којим се ова архитектура развила, засад ћемо само истаћи чињеницу да је целокупна заједница, у најглавнијем узето, била тада подељена са једне стране на сељаке (донекле и занатлије), који су радили и привређивали, с друге стране, на управљаче и поседнике, који су се тим радом користили, и даље, на цркву са њеним управљачима, која је уствари са овом другом групом чинила једно јер је као и она држала земљу и људе на њој, са свим правима поседника. Владари су имали разлога да нарочито помажу цркву, јер је ова, у феудалноме уређењу, била на њиховој страни а често и њихово директно оруђе. Они су сами градили највећи број цркава и манастира и поклањали им земљу са сељацима који су је обрађивали а давали им и друге привилегије. Отуда је ова врста архитектуре у средњем веку могла и бити монументално обрађена. На њој су дошле до израза све материјалне и уметничке могућности средине, а како је само грађење било солидно и од најбољег материјала то се релативно много остатака од тих старих архитектонских споменика очувало и до данас. Остале грађевине, грађене трошнијим материјалом (на пр. куће за становање) пропале су и нестале током времена.

Та је архитектура, дакле, постала и развила се у време када су услови за њен развој то налагали, а нестала је, најзад, кад је нестало и услова који су њено грађење омогућивали, а то је било, пре свега, са нестанком феудалног владајућег слоја, по нестанку државе после 1459 год. Још једно извесно време и после тога (у XVI и XVII веку) наставио је народ, са свештенством и једним малим делом властеле која се прилагодила Турцима, грађење цркава, скромније обрађених, али најзад је и то престало јер је нестало услова и за такво грађење.

Иако овде дајемо приказ многих грађевина религиозног карактера, тај приказ неће улазити детаљније у функцију и развој појединих црквених просторија (при-

прата, параклиса, олтара, помоћних простора уз ове итд.), нити ће, с друге стране, детаљно обрађивати распоред конструктивних делова (сводова, лукова, њихових комбинација итд.), већ ће се првенствено бавити основним облицима самих грађевина, њиховим изгледом, начином њиховог грађења и украшавања, а нарочито њиховом стилском спољном и унутрашњом обрадом, истичући карактеристике, особености духа и схватања — а све у вези са локалним условима постанка и развоја, као и са страним утицајима на то грађење и украшавање, уколико је и њих било.

*

Као што је познато, Словени су се населили на Балкану (дошавши заједно са Аварима, но Авари су затим ишчезли) крајем VI и почетком VII века. Територија данашње Србије, Македоније и Црне Горе била је тада под византиском влашћу. Религија им је била паганска. Друштвено уређење им је било тада углавном, у облику племенских савеза са сеоским општинама и са неком врстом војне демократије. Насељени су били првенствено плодни крајеви тзв. „жупе“, а старешине жупа били су жупани. Постепено, а уз мешање са аутохтоним становништвом, развила се цела организација у крупније јединице са наследним жупанима, а од IX века ствара се и нека врста владајућег слоја, што све, најзад, доводи и до услова за формирање самосталне државе.

Византија се, испочетка, силом опирала овој најезди ,,варвара“, но најзад се морала помирити, покушавајући да ново становништво искористи као граничну одбрану против нових непријатеља.

Током IX, X, XI и XII века траје борба за формирање и одржавање тих првих држава: у IX и X веку — под Властимиром, Мутимиром и Петром Гојниковићем, на Лиму и Ибру; у X веку између Саве, Дунава, Мораве и Јадрана — под Чаславом; крајем X и почетком XI века на Преспи и Охриду у Македонији — под царем Самуилом и у исто доба у Захумљу под кнезом Михајлом Вишевићем, а на Скадарскоме језеру под краљем Јованом Владимиром; у XI веку у Зети, дотадашњој Дукљи, и Приморју — под кнезом Војиславом, а затим и краљевима Михајлом и Бодином; у XII веку у Рашкој — под жупанима Вуканом, Урошем I, Урошем II, Десом и најзад, Немањом и његовом браћом. Ова Немањина са полако учвршћује и у XIII веку развија дефинитивно у самосталну државу. Борбе су при томе, пре свега вођене противу Византинаца, — а затим и против Бугара и Мађара. Да би Словене ставили под своју доминацију, трудили су се и Рим, преко својих западњачких мисионара, и Византија преко православног охридског центра, да их придобију за хришћанску религију и њене организације.

Изгледа да су ту религију Срби примили нарочито крајем IX и почетком X века и да је она консолидована, углавном, у томе веку. Прихватање и ширење нове религије и црквене организације помагали су владари, али чим се држава учврстила, они су се потрудили да ту организацију учине независном од Рима и Цариграда, односно Охрида. То није успело у Зети, која је добила само релативно самосталну (зависну од Рима) архиепископију у Бару од 1067 год. али је Рашка добила потпуно самосталну (независну од Грка) цркву од 1219 год.

У почетку, народ је одбијао нову религију, гледајући у њој једну страну организацију, противну његовим дотадашњим схватањима и интересима, а бојећи се и нових обавеза. Једно време је (нарочито у XIII веку) раширена била у народу богумилска вера, али Немања је сузбио и прихватио источно православље које му је боље одговарало.

У организацију државе са наследним владаром, почиње се затим уводити један систем све ближи западњачкоме феудалству: сељак („себар“) није слободан на својој земљи, он је у најчешће случајева за њу везан („меропах“ или „парик“) и дужан је, поред пореза у натури или новцу, давати и тзв. „работу“, тј. рад на земљи за властелина коме припада тај крај. Врховни владар је изделио земљу појединој властели (привремено или наследно) и она донекле самостално управља тим крајевима под врховном влашћу суверена. Дужност сваког властелина је била да управља својим крајем, да владару даје одређен приход и да му се, по портеби, ставља на располагање са својом војском. Са своје стране властелин, у своме крају, експлоатише рад сељаков.

Разлика између правог феудалства западњачког типа (код кога је, уствари, постојало уговорно стање између суверена и вазала те власт суверена над вазалом није била апсолутна) и онога стадиума његовог у Рашкој држави, па и у оној из времена деспотовине је, поред осталог, била и у томе што је овде (по ранијем византиском узору) владар могао давати и одузимати земљу, градове и привилегије властели, која је тако била у многоме зависна од њега. У економскоме положају сељака, међутим, није било велике разлике.

Црква је, такође, ушла у сличне односе. Она је од владара добила земљу са радом сељаковим те и сама постала поседник, нарочито од времена кад су почели да се зидају велики манастири. Али још пре владарских задужбина постојали су већ и старији а поникли су и нови монашки манастири: католички — „латински“, а затим и православни — „грчки“, у другој половини XI и првој половини XII века. Те прве манастире граде калуђери, затим, кад су постали власници већих материјалних средстава, то чине и владари. Нарочито су велика новчана средства добили владари кад су у земљи отворени рудници олова и сребра (у XIII веку). Поред рудника приходе су давале још трговина, „царине“, и разни намети.

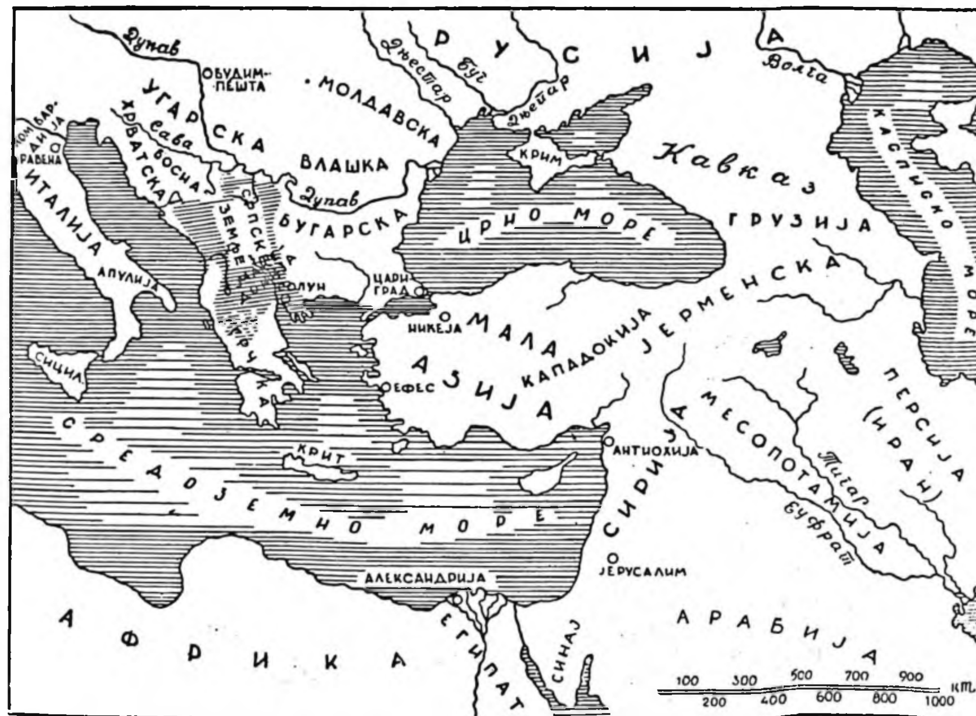
Имајући на расположењу та знатна новчана средства, владари су почели да граде и веће црквене грађевине. Поред градова-тврђавица који су служили за становање владара и властеле (јер вароши у унутрашњости скоро није ни било, пошто је већина ранијих византиских уништена а нове вароши није тадањи начин живота скоро ни захтевао) и за њихову одбрану као и одбрану земље, манастири су били често значајни центри у земљи а њихове цркве су биле једине солидне, монументалне грађевине тога доба. Ти манастири нису били само религиозни већ и привредни, друштвени, па може се рећи и културни центри јер се из њих ширила прва писменост.

Било је више разлога за овако обимно и монументално грађење од стране владара. Један од првих била је средњевековна побожност, а при томе и страх од „Страшнога суда“ и тежња да се задужбинама („за душу“) откупе греси, затим, захвалност за какву добивену битку, ослобођење из ропства, излечење од болести итд. При томе је настала и утакмица: ко ће саградити више и „велелепнијих“ цркава. Један од великих разлога због кога је владар и сам организовао и помагао цркву био је тај да би му црква помогла у одржању државне и друштвене организације и то како према народу тако и према властели. Економски интереси народа били су супротни интересима владара и властеле, али ни интереси владара и властеле нису били увек међу собом складни. У свим тим односима црква је била на страни владара јер су њихови интереси били повезани.

У току времена сваки се владар трудио да сагради по једну главну задужбину себи за гробницу и она је морала бити нарочито монументална, а по могућности требало је да надмаши ону његових претходника. Властела у почетку није била толико имућна и самостална, те се властелинске задужбине јављају у већој мери тек у XIV веку, у доба изразитијег развоја њене моћи. Поред владара и властеле, цркве су градили и црквени управљачи, па најзад, и скромнији појединци. Као репрезентативни представници и симболи угледа владара и цркве, требало је да ове грађевине буду израз величине и моћи, да импонују својим изгледом, да задиве, да привуку, придобију и да се допадну; поједини детаљи на њима (на рељефном украсу и на живопису) имали

су, поред тога, да поуче а такође и да опомињу, па чак и да застраше.

Средњевековна средина у старој Рашкој није имала један дужи претходни период у коме је већ била развијена каква сопствена монументална грађевинска традиција или архитектонски стил. Како је углед за облик државног уређења и друштвених односа дошао умногоме са стране, како је напр. оружје и свечано одело владара и властеле узето са стране, како је и религија дошла са стране — тако је и за облике храмова и за њихов украс, углед умногоме узет са стране, па су свакако довођени и сами мајстори (или бар „протомајстори“) градитељи са стране. У току времена нови су се облици искристалисали у особене и релативно оригиналне карактеристике својствене тој средини. Нова архитектура у средњевековној Српској држави није дакле била директан наставак већ постојеће византиске на истоме тлу већ се и индивидуално развила.

СЛ. 1 — БАЛКАН СА ДЕЛОМ СРЕДОЗЕМЉА И БЛИСКИМ ОРИЈЕНТОМ.

СУСЕДНЕ ЗЕМЉЕ У ВРЕМЕ РАЗВОЈА АРХИТЕКТУРЕ У СРЕДЊЕВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Ради лакшег разумевања развоја и логичне везе, дотаћи ћемо сада само у неколико речи архитектуру у околним земљама, у време развоја архитектуре у средњевековној Србији. Интересује нас првенствено: грчка, македонска, бугарска и хрватска архитектура, јер су старије. Оне су се развијале под сличним утицајима и имале утицаја и на формирање архитектуре у средњевековној Србији (сл. 1).

А — *Грчка*. Средњевековна регионална грчка архитектура није наставак класичне грчке архитектуре, нити са њом, уопште, има какве директне сличности и везе. Она се развила под утицајем старохришћанске архитектуре ближег Оријента и византиске из Цариграда и Солуна.

На развој средњевековне грчке архитектуре утицала су три значајна момента: у VI и у VII веку инвазија Словена на Балкан, у X веку напади Арапа и Бугара и у XII веку упад Крсташа. Ова се архитектура развијала између тих криза, а нарочито од XII до XIV века, на Пелопонезу (Мистра) и у Епиру и Тесалији, поготову у периоду времена када је, после пада Цариграда у руке Латина (1204 год.) Грчка примила један део наследства византиске власти. Доласком Турака на Балкан, у XIV веку, завршава се и развој монументалне грчке средњевековне архитрктуре. Грчку су, као и остале државице Балкана покорили Турци.

Карактеристика споменика средњевековне грчке архитектуре оријенталнога типа истиче се у облику грађевине који најчешће употребљава једнобродан засвеђен простор са тешким зидовима и малим прозорима. Зидови су обично од камена, а фасаде су малтерисане.

Византиски утицај из Цариграда и Солуна доноси грчкој архитектури црквену грађевину са тзв. обликом основе „уписаног крста“, са кубетом на пресеку два полуобличаста свода, са портицима (тремовима) испред или око зграде, образованим од колонада и аркада и са фасадама грађевина украшеним шарањем опекама и са свим детаљима који уз то иду, као што су: кровни венац од тестерасто постављених опека, колонете од опека на фасадама, узиђивање украса од печене земље на фасаде итд. Многе од ових елемената видећемо и на нашим старим црквама, и свакако да је ова средњевековна грчка архитектура имала јаког утицаја на архитектуру у Македонији и на ону у Метохији и на Косову. Она је пренела нашој старој архитектури и тип црквене грађевине са пет кубета.

Издвојену групу сачињава архитектура Свете Горе — Атоса. Атос је полуострво источно од Солуна, на коме је у времену између X и XV века саграђено више манастира. То су читави комплекси грађевина опасани високим одбранбеним зидовима,

изнад којих се дижу још и куле тзв. „пиргови“, као појачање одбрани од медитеранских гусара и Каталонаца који су често нападали богате манастире. У појединим од тих манастира живело је по више стотина калуђера као у каквој касарни, на скученом простору, зато су конаци за становање ишли и пет-шест спратова у висину свуда около уз унутрашњу страну обимног манастирског зида а са фасадама већим делом према дворишту. Сем монашких ћелија ту су велике трпезарије, библиотеке, магацини, кујне и безброј других разних простора. Усред манастирског дворишта налази се црква. Ови манастирски конаци, уопште, свуда где су се одржали, дају нам најаутентичније примере како су могле изгледати зграде за становање у Средњем веку.

Саме цркве светогорских манастира имају, углавном, распоред са кубетом и тзв. „конхама“, откуда и грчки назив за овај тип „триконхос“ (са четврте стране је улаз покривен полуобличастим сводом). Конхе могу бити постављене директно уз кубе, а могу између кубета и њих бити полуобличасти сводови. Свакако је Атос допринео да овај тип пређе и у нашу стару црквену архитектуру, где ће цео један њен период (тзв. „моравски“) имати цркве сличнога типа.

Б — *Македонија* је, у доба формирања архитектуре у средњевековној Србији, већ имала једну дугу архитектонску традицију. Ако и не узмемо овде у обзир касноантичке и рановизантиске остатке, као напр. оне у Стоби, Коњуху и слично, него ако рачунамо само доцније средњевековне споменике, Македонија их има веома много. Најстарији од њих саграђени су у време доминације византиске архитектуре и утицаја из тако великог центра какав је био Солун. Охрид, са суседном Преспом, био је средишна тачка развоја словенске македонске културе са краја X и почетка XI века. Македонија је, затим, продужила свој архитектонски развој и у доцнијим вековима, прво поново под византиском влашћу, затим у оквиру средњевековне српске државе, све док су то прилике дозволиле, тј. до времена турског завојевања, па најзад, доста дуго и кроз сам тај последњи период.

Не мислимо да треба засебно издвајати архитектонске споменике Македоније саграђене у времену када је она била обухваћена границама средњевековне српске државе јер се тако посматрани не могу издвојити у неку засебну целину, али пошто у овој књизи приказујемо архитектуру у целој средњевековној Србији, мораћемо баш о њима доцније нешто опширније говорити, због континуитета и нераздвојне целине у којој они стоје са истовременим споменицима Косова и Метохије. Овде ћемо сада само у најопштијем додирнути преглед целокупне архитектуре у Македонији пре развоја у средњевековној Србији, углавном због утицаја који је македонска архитектура имала на доцнији развој архитектуре у севернијим крајевима. Више него угледањем и копирањем, тај су утицај преносиле, свакако, дружине које су радиле у тим крајевима, чувеним још и данас са изванредне способности својих свестраних мајстора градитеља.

Из времена деловања мисионара Наума и Климента (са краја IX и почетка X века) има у Охриду и на обали језера остатака црквених грађевина.

Време средњевековног македонског царства цара Самуила (крај X и почетак XI века), оставило је на острвцету Аилу, на Преспанском Језеру и око њега (данас на грчкој територији), такође остатке више црквених грађевина у рушевинама.

Из времена поновне византиске власти, која је уследила после пада Самуилове државе, у Охриду и у целој Македонији саграђено је више грађевина међу којима их има од изванредне архитектонске вредности, па и до данас добро сачуваних. (на пр. Св. Софија у Охриду а нарочито њена доцније призидана спољна припрата која има једну од најлепших фасада коју је уопште цело подручје византискога стила дало).

Средњевековна архитектура у Македонији развила се под утицајем византиске архитектуре уопште, а посебно под утицајем грчке регионалне школе. Грађевина има најчешће облик уписаног крста са једним кубетом (док има примера и са пет кубета као што је црква из XII века, у Нерези код Скопља). Фасаде су обично споља озидане каменом и опеком тако да им њихов распоред у разне шаре и комбинације даје најбогатији декор. Сем обичног, наизменичног постављања редова камена и опеке и постављања опека и вертикално између тесаника камена, има ту шара постигнутих и разноврсним комбинацијама и ређањем самих опека; има затим и тзв. шаховских поља образованих наизменичним квадратима камена и опеке. Ова шаховска поља могу бити и дијагонално постављена.

Фасаде обично нису пластично обрађиване јачим испадима. Оне су више површинске и само оживљене плитким нишама (лако увученим пољима између пиластра, озго завршеним архиволтама). Архиволте су декоративно изведене наизменично каменом и опеком или само опекама раздвојеним дебелим спојницама малтера. Сем шарања опеком, на фасадама се покаткад виде и низови цевчица од печене земље, моделованих у облику цветића, који сенком коју њихова шупљина чини истичу те поједине низове. На угловима кубета могу бити и колонете. Кровни венци су од тестерасто постављених опека. Цела спољашњост грађевине, овако обрађена, даје полихроман (црвена опека, бео малтер спојница, сив или патиниран камен), веома живописан, ефекат. Украса резаног у камену има веома мало.

Овде су поменути само архитектонски споменици у Македонији из времена док ова није била обухваћена границама српске средњевековне државе, и то Милутинове од 1282, Стевана Дечанског од 1330 и Душанове од 1334 године. Споменике саграђене после тога доба приказаћемо опширније када, идући хронолошким редом целог историског развоја, будемо дошли до тих времена. Поменути споменици из ранијег времена у Македонији имали су, пак, не само природан континуитет у тим доцнијим споменицима са пуним утицајем на њихов развој и изглед, већ су имали јаког утицаја и на развој монументалне архитектуре ове врсте на Косову, у Метохији и на осталој територији средњевековне српске државе, па посредно и на развој архитектуре која се у Поморављу развила у последњој четвртини XV века.

В — *Хрватска*. Хрвати су населили земље које су раније биле под византиском влашћу, а од 803 до 878 године и под влашћу Карла Великог. Нин, Клис и Книн се од 800-године помињу као први културни центри хрватски. Хрвати су примили католичанство од франачких мисионара, највећим делом почетком IX века. Они су уз религију усвојили у архитектури и многе облике и елементе. У почетку, концепција и облици старохрватске архитектуре имају карактер проторомански духа. Ту су пре свега свод, као основни грађевински елеменат, и комбинација више разних сводова (у шта спада и кубе). Грађено је притесаним каменом а једино оживљавање зидова, како унутрашњости тако и спољашњости грађевине, давале су нише.

Међу орнаментима који су резани у камену и украшавали делове грађевина а којих је ретко било на спољашности, преовлађује преплет. Преплет је орнамент који се развио на хришћанскоме Оријенту, одатле је прешао с једне стране већ и у римску уметност (има га и на Диоклецијановој палати у Сплиту), а с друге, путем Сеобе народа, у Европу где га видимо затим нарочито обилно примењеног у лангобардскоме крају и у целом његовом суседству. Из земаља Карла Великог и уз његову власт унесен је преплет као орнамент и у стару хрватску уметност. Ти орнаменти су геометриског цртежа и сачињавају их испреплетене траке (које у најдаљој линији воде порекло од шара извођених текстилом и гајтаном). Те траке су овде скоро увек *тročлане*, за разлику од доцнијих српских које ће, скоро без изузетка, бити *двочлане*. У Далмацији се преплет обилато примењује на-

рочито у IX, X и XI веку, на плитким каменим рељефима, на иконостасима и киворијама. Уз чист геометриски преплет, у ранијем времену, појављује се доцније (у XI в.) и стилизовано лишће и наивне претставе животиња и птица.

Цео први период хрватске уметности од IX до краја XI века, одговара добу хрватске културе у време државне независности и та се уметност може сматрати релативно независном. Међутим, од почетка XII века та независност нестаје. Хрватска прима власт мађарских краљева, њена црква пуну власт Рима, а њена уметност пада под утицај Италије. У Апулији (која је до 1071 год. била под византиском влашћу) се развила јака норманска култура и њен утицај потпуно потискује дотадашњи дух старохрватске архитектуре и замењује га „романством". Сем овога из Апулије јак је утицај долазио и из севернијих крајева Италије — Анконе и Ломбардије. Поред ранијих Бенедиктинаца сада су посредници и фрањевачки и доминикански мајстори зидари, који најзад доносе и утицај готске архитектуре.

Грађевине овог другог периода су увек базилике (решењем још сплитских концила 925 и 928 год. је искључиво тај облик наметнут). Као дотад, архитектура је чисто камена, само су фасаде сада озидане правилним тесаницама (који су обично малих димензија) и немалтерисане су. Украс ових грађевина је претежно романског стила. Камене фасаде њихове имају богат романски клесани украс, концентрисан на порталима, прозорима и кровним венцима. Тај декор је сличан ономе одговарајућем са архитектуре у Италији. Портали имају украшено поље под архиволтом; ослонци архиволта леже на колонетама које понекад могу подухватати и камени лавови својим леђима; довратници су покривени украсом у облику завојака биљних врежа испреплетаних фигурама људи, животиња и птица. Далмација је предео кршевит и богат добрим каменом и природно је да се уметност резања камена развила до савршенства.

Сви ови елементи украса, развијени тако богато у Далмацији, биће употребљени и на српском тлу у унутрашњости Балкана и видећемо их на више старих српских споменика (Студеница, Бањска, Дечани, Св. Арханђели код Призрена итд).

У почетку XV века Венецијанци продиру у далматинско приморје и од тога времена се формира трећи период хрватске архитектуре. Крајем XIV века се гаси и норманска култура у Јужној Италији и њен утицај на архитектуру Далмације нестаје. Уместо њега расте утицај прво, готско-млетачке уметности (у првој половини XV века), а затим италијанске Ренесансе.

Логично би било, кад се приказују архитектонски споменици хрватског Јадранског приморја, приказати одмах и споменике Зетскога приморја, који су сграђени у исто време и под истим приликама те чине исту целину. Но због везе са „рашком" архитектуром, на коју је ова приморска архитектура имала утицаја, оставићемо да о овим споменицима зетског приморја доцније кажемо нешто више. Свакако да је то јужно приморје било од најпресуднијег значаја за развој архитектуре у осталим српским крајевима у унутрашњости Балкана са којима су га везивали многи трговачки путеви и економске и културне везе, нарочито за време Немање и првих Немањића па и дуго доцније.

Г — Босна. Самостална босанска држава се формира (после борбе са Византијом и Угарском) крајем XII века. Врхунац снаге је достигла у другој половини XIV века. Економски просперитет су јој тада нарочито омогућили богати рудници. 1463 год. су је покорили Турци.

Архитектура није оставила примера значајнијих грађевина култног карактера (градова је, међутим, било и много и чврстих у средњевековној Босни). Изгледа да је томе један од најодлучнијих разлога тзв. „босанска црква", тј. *патаренство* које није захтевало такву врсту архитектуре. У накнаду остало је веома много „стећака", камених надгробних споменика, примитивно али веома изразито и сугестивно украшених.

Д — Бугарска се била развила у моћну државу која је била угрозила чак и саму Византију. Повремено је она држала под својом влашћу и српске крајеве. Најстарија сакрална архитектура Бугарске је претежно оријенталнога старохришћанског духа (IX—X век). Она се развијала прво око *Плиске*, а затим око *Преслава*. У XI веку Бугарску су савладали Византинци но у XII веку развија се даљи период њене архитектуре, овога пута са Трновом као центром, и то претежно у византиском духу. Једно од значајних византиских средишта је мало полуострво Месемврија код Варне на Црном Мору, које је и данас још покривено црквеним грађевинама из тога времена.

За стару бугарску архитектуру се не би могло рећи да је имала какав директан, већи утицај на стару српску архитектуру.

Ђ — Мађарска. Архитектура овог северног суседа средњевековне Србије развија се у монументалном правцу, и то у XI и XII веку под утицајем романским из Ломбардије (који преносе нарочито бенедиктински монаси), а затим у XIII веку, прво под утицајем цистерцита из Француске а потом из Немачке, који доносе готику. Интересантно је да, мада је контакт између српске и мађарске државе већ у XI и XII веку био јак, појачан затим крајем XIII века када је краљ Драгутин држао Београд, и најзад, био најјачи у XV веку када су се српски деспоти морали примити вазалства мађарскоме суверену — нигде није очигледан икакав утицај мађарске монументалне архитектуре на српску.

Е — Влашка и Молдавија. По хронолошком реду, румунска средњевековна архитектура је млађа од српске. Она је од старе српске (поред тога што је то чинила и од старе бугарске) прилично позајмила; за неке румунске црквене грађевине се чак зна који су их наши мајстори саградили (тако је напр. поп Никодим саградио око 1374 г. у Влашкој цркве: Водицу, Прислоп и Тисману). Већина споменика је из XIV, XV и XVI века. Највећи број их је триконхосног облика.

На ту северо-источну страну је отишао утицај средњевековне српске уметности, и даље га видимо чак и на руској уметности XV века, и то у зидноме сликарству новгородских цркава из друге половине XIV века.

*

Дотакли смо летимично развој монументалне архитектуре у земљама које су се територијално граничиле са средњевековном српском државом. Учинили смо то само опште оријентације ради, како би се лакше могао схватити развој те архитектуре и у самој Србији и како би се могло разумети присуство појединих елемената примљених евентуално и са тих разних страна. Без посматрања развоја архитектуре у Србији као целине са околином, објашњење тога развоја било би једнострано и непотпуно.

РАЗВОЈ АРХИТЕКТУРЕ У СРЕДЊЕВЕКОВНОЈ СРБИЈИ И СПОЉНИ СТИЛСКИ УТИЦАЈИ

Балкан лежи на међи Истока и Запада. Преко половине наше земље, отприлике линијом Београд—Црногорско приморје, ишла је, у најгрубљем узето подела између старог Западног и Источног римског царства, Рима и Византије, још пре но што су се Словени населили у ове крајеве. Ове су две стране развиле до врхунца своје супротности у много којечему па и у уметности и архитектури, и ти њихови различити утицаји осећали су се кроз цео доцнији развој архитектуре. Но сем ова два утицаја, западњачког и византиског, постојао је још и трећи а то је био утицај хришћанског (ближег) Оријента, који се у архитектури, разликује од чисто византиског (карта — сл. 1). Њега чине области: Јерменије, северне Месопотамије (која је са унутрашњом Сиријом чинила целину) и крајеви Мале Азије, Сирије и Египта. Тај хришћански Оријент је утицао на развој целокупне уметности средњевековне Европе. Он је утицао, такође, и на развој чисто византиске уметности, у ужем смислу. Управо, византиска уметност се може сматрати као једна варијанта старохришћанске оријенталне уметности, развијена у крају прожетом грчким рационалистичким духом и традицијама хеленизма и антике.

Главни конструктивни елеменат те оријенталне архитектуре био је свод. У њој су сводовима покривене озго све грађевине. Облик саме грађевине може се свести на два основна распореда: издужени облик основе, код кога је на једној ужој страни улаз а на другој олтар. Овакве трobродне грађевине називају се базиликама. Све ове подужне грађевине могу имати и кубе. Други распоред има централни облик основе, чији је средњи део обично озго покривен куполастим сводом — „кубетом“, које је около подухваћено нижим сводовима, и то најчешће унакрст са четири стране.

Кубе је оријенталног порекла. То је свод у облику полулопте (горње половине лопте — „калоте“) који лежи, или на кружно распоређеним ослонцима или, и то је најчешћи случај, изнад простора квадратне основе. Прелаз између квадратне основе и кружне основе кубета извршен је у четири угла, или по старом оријенталном начину тзв. „угаоних тромпа“ (тј. четири лука пребачена преко углова квадратног простора испод којих остају нише — „тромпе“) или, најчешће, по начину нарочито развијеном у византиској архитектури, помоћу сферних троуглова — „пандантифа“. Пандантифи омогућују да доњи четвртаст простор испод кубета не буде ограђен пуним зидовима, већ да само у четири његова угла остану ступци спојени одозго помоћу четири лука (сл. 2).

Хришћански Оријент је, због те искључиве употребе система сводова за покривање простора, развио и један особит распоред основе целе грађевине: кубе је обично покривало централни део грађевине и давало му, кроз своје прозоре, светлост озго, а то кубе је около било подухваћено полукалотама, или челима полуобличастих сводова, како је усвојено и нарочито развијено у византиској архитектури, па и код нас.

Крај тога ближег Оријента који је био сиромашан дрветом а богат добром земљом, те је своје сводове (првенствено полуобличасти свод и кубе, јер су то најкарактеристичнији облици свода оријенталне архитектуре, док је крстасти свод више византиски а остали облици сводова су ретки) изводио најчешће опеком, (сем Сирије и Јерменске, крајева богатих каменом) и то обично без употребе скела (тзв. „из руке“), лепећи опеку на опеку густим малтером у дебелим спојницама..

Друга једна особеност овога начина је грађење зидова притесаним каменом, са водоравним слојевима од по неколико опека, који боље повезују зидну масу. Овај начин је затим прешао у декоративно средство и тако су постале фасаде (немалтерисане споља), образоване од наизменичне комбинације камена и опеке. Византиска архитектура је нарочито прихватила овај начин обраде фасада. Солидност зидова (у циљу омогућавања што правилнијег слегања, а такође, и осигурања против деформисања услед земљотреса), појачана је често и армирањем масе водоравним „роштиљима“ („појасима“ или „сантрачима“, како их народ назива) од храстових греда. Храстове греде су постављене и као затеге у распоне лукова и сводова, и видне су у унутрашњем простору грађевине (сл. 178).

Дух тога Оријента огледа се не само у конструкцији него и у оној врсти архитектонског украса где је пуна пластична скулптура потпуно изостављена и као декор задржан само сасвим плитак (претежно геометриски и биљни, а затим и „зооморфни“, тј. са животињским фигурама) рељеф. Ово је примењивано у оним крајевима Оријента где су фасаде биле од камена (Јерменска и Сирија). Тамо, пак, где су фасаде рађене од опека или су ове комбиноване са каменом, украс се постиже опекама које се слажу у врло живописне шаре. То је стара, полихромна (разнобојна) традиција онога Оријента који је такав свој укус показао и на тканинама, нарочито на ћилимима.

Код грађевина, Цариград усваја распоред код кога се кубе диже на пресеку два полуобличаста свода. Кубе је увек на пандантифима (док Оријент чешће употребљава тзв. „угаоне тромпе“). После кубета и полуобличастог свода, и крстасти свод (али без дијагоналних ребара) је често у употреби у византиској архитектури. Кровови грађевина су директно по сводовима (без дрвене подлоге) покривени оловом. Кровни венци су, најчешће, од тестерасто постављених опека.

Унутрашњост црквених грађевина била је живописана од врха сводова до пода (најчешће „ал фреско“ живописом на малтеру), што је био њихов главни украс јер неког нарочитог пластичног декора унутра није ни било.

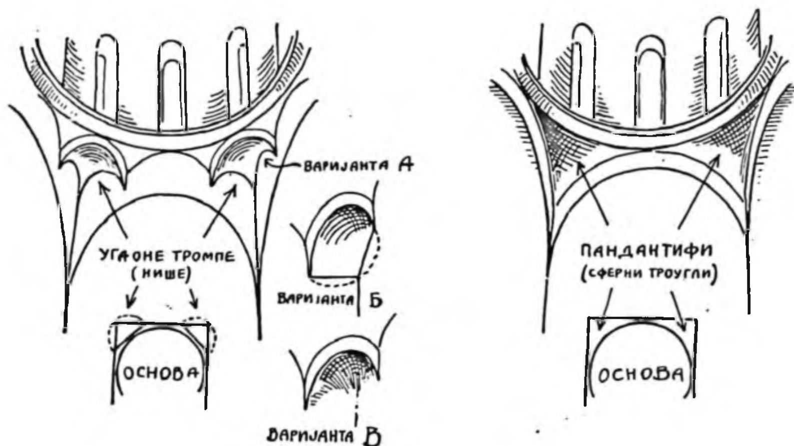
Овде смо у неколико речи дотакли и оријенталне и византиске елементе. Многе од њих су наши стари усвојили било директно са Оријента, јер су и те директне везе (путовања, мајстори градитељи, нарочито у доцније време повлачења испред Турака итд.) биле јаке, било преко Византије, са којом су везе у извесна времена биле још ближе, нарочито преко Македоније и Солуна, било најзад и преко регионалне Грчке.

Међутим, казали смо већ, да је постојала и трећа страна са које је узиман углед за грађење у средњевековној Србији, а то је био Запад. Са религијом дошли су у Јадранско приморје и облици грађевина, развијени већ на Западу у тзв. „протороманскоме“ стилу. Монашки редови (који су имали и своје зидаре) нарочито су, затим, постали посредници тога преноса, почев са Бенедиктинцима у XI веку. Нарочито у XII и XIII веку, у време када је романски стил у Италији цветао одандс су многи елементи прешли Јадран, не само у наше Приморје већ и дубоко у уну-

траншост Балкана у стару српску црквену архитектуру. Ово се односи претежно на спољну обраду и украс у тзв. „рашком“ периоду. Фасаде су тада, обично, биле споља малтерисане, али су код најбогатијих споменика биле озидане глачаним мермером и украшаване романским рељефним украсом, груписаним нарочито на богато украшеним порталима и прозорима. Кровни венци израђивани су тада у облику слепих аркадица на конзолама (немачки „богенфриз“). Испред цркава, које су обично биле једнобродне а имале куполу, или њихових припрата, грађени су тада покаткад и звоници.

Изнели смо у најопштијем шта је утицало са стране на развој архитектуре у средњевековној српској држави. Међутим, при томе треба нагласити, да сви ти разни облици, тако пренесени, нису остали позајмљени и туђи. Њих нису страни мајстори просто наментули. И домородни мајстори су подизали и градили ту стару архитектуру (нарочито приморски мајстори „каменари“ нису били ништа мање вешти од иностраних) и притом су све те разне елементе третирали, комбиновали и интерпретирали на њима својствен начин; а оно што је најкарактеристичније за једну уметност, без обзира на саме облике и остале материјалне елементе — то је дух те уметности. Архитектура у средњевековној српској држави, иако обогаћена и елементима пренетим из туђине, имала је свој јасно издвојен и карактеристичан дух. То није потпуно изворно оригиналан стил али он чини да се ти архитектонски споменици могу познати и издвојити из шире и опште групе споменика тадашње сакралне архитектуре целог овог краја света и да их у многим случајевима и превазилазе по вредности.

Тако развијена, та стара архитектура, имала је, са своје стране, известан утицај и на формирање суседних, туђих, архитектура. Тако је напр. био известан утицај српске на влашку архитектуру у XV веку, како смо то већ раније рекли.

Сл. 2 — КУБЕ НА УГАОНИМ ТРОМПАМА И НА ПАНДАНТИФИМА.

УНУТАРЊА ПОДЕЛА АРХИТЕКТУРЕ НА СТИЛСКЕ ГРУПЕ

Обазрели смо се већ, у најкраћем, на унутрашње и спољне услове и утицаје у вези са грађењем у средњевековној Србији. Сада ћемо прво, да би смо је учинили прегледнијом и лакше схватљивом, рашчланити целу материју на логичне мање целине.

Разлике тих делова уочљиве су на облику, распореду, спољној стилској обради и многим детаљима самих архитектонских споменика. Те се разлике, у највећем броју примера, могу објаснити и променама у развоју саме средине у којој су ти споменици постали. Тако би смо, с обзиром како на политичке и економске — тако и на чисто архитектонске моменте, могли целу поделу извршити усвајајући углавном ону коју су уочили већ Рус Покришкин (у својој књизи издатој 1906 у Ст. Петерсбургу) и Француз Г. Мије (у својој књизи издатој 1919 у Паризу), али проширивши је на већи број стилских група (сл. 3).

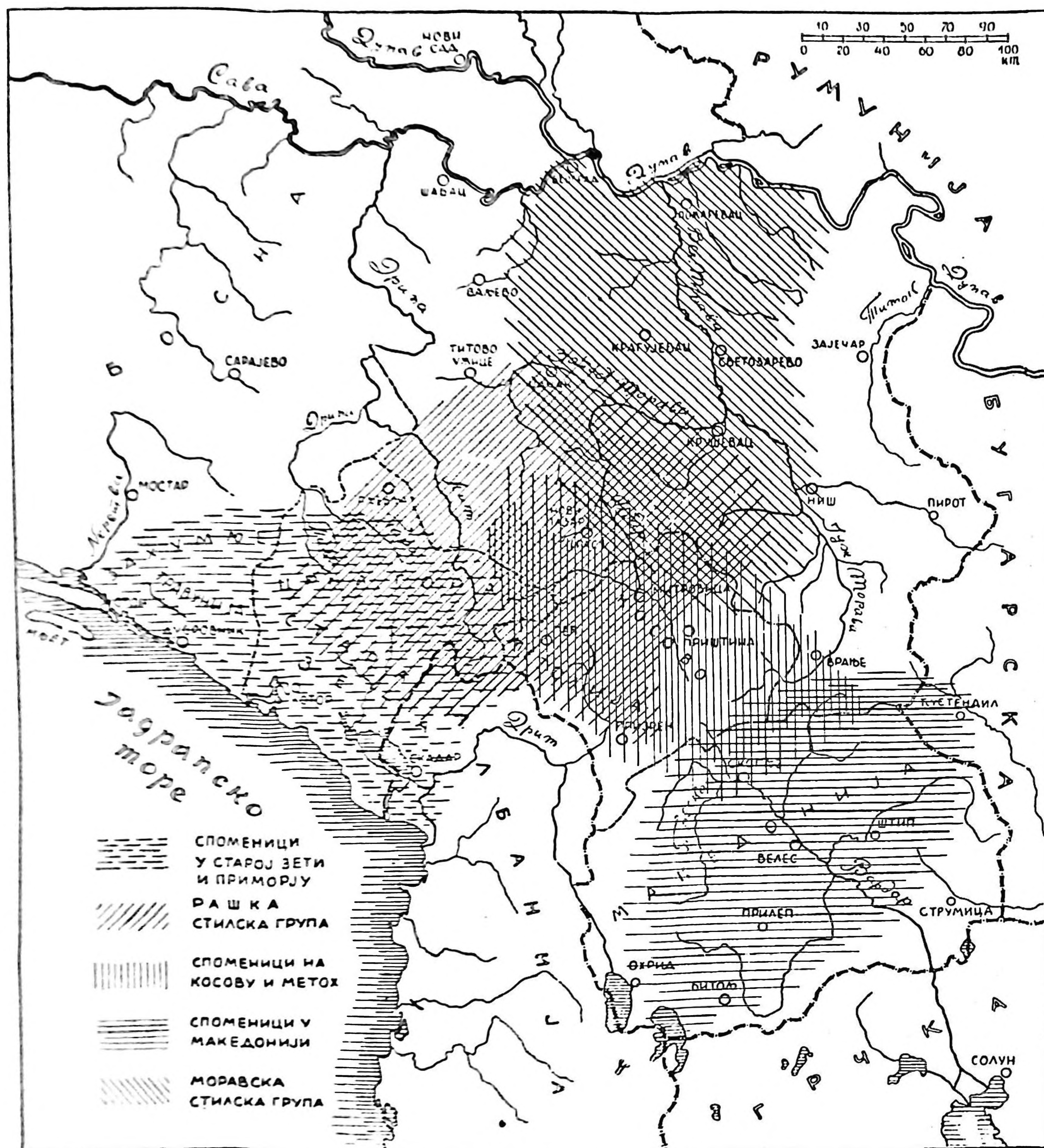
Прва група би обухватала период пре почетка Немањиног монументалног грађења у Рашкој. Највише ових споменика налази се на територији старе Зете (данашње Црне Горе) и Захумља (данашње Херцеговине са одговарајућим приморјем). Мада те земље нису тада чиниле саставни део средњевековне српске државе, оне су ипак чиниле саставни део целог великог припремног периода у дефинитивно формирање те државе, уосто са становништвом које је етнички припадало истој заједничкој целини.

Друга група би обухватала грађење од времена Немањина (крај XII века) па до краја XIII века, углавном у рашком крају.

Трећа група би обухватала грађење у вези са византиским стилским утицајем, претежно, на Косову и у Метохији (али и даље изван ових крајева) у XIV веку. Паралелно са овим обазрећемо се и на грађевине које су у исто време сграђене у Македонији ослобођеној од Византинаца, у времену од почетка XIV века па све до времена слома прво српског царства, а затим и државица на које се оно распало при доласку Турака пред крај истога века. У развојни приказ архитектуре Македоније као целине нећемо улазити, остављајући то скопском научном центру.

Четврта група би обухватала грађење у држави кнежевине и деспотовине српске, крајем XIV века и у првој половини XV века, до времена губитка независности државе и укидања владајућег слоја, који је био главни градитељ монументалних цркава.

Најзад, *пета група* би обухватала грађење у време под Турцима, од средине XV века, па углавном до краја XVII века, док су прилике такво грађење још дозвољавале.

СЛ. 3 — ШЕМАТИЧКИ РАСПОРЕД СТИЛСКИХ ГРУПА У АРХИТЕКТУРИ СРЕДЊЕВЕКОВНЕ СРБИЈЕ СА ЗЕТОМ ПРЕ НЕМАЊЕ И СА МАКЕДОНИЈОМ У XIV ВЕКУ.

Детаљније дефинисање карактеристика ових група изнећемо када будемо говорили опширније о свакој од њих. Засад ћемо само рећи да оно најстарије грађење у Рашкој, Зети и Захумљу све до Немањиног времена има најчешће предромански стилски карактер. Сличан је случај био и код најстарије хрватске архитектуре. И најстарија архитектура Зете и Рашке показује у томе са њом сродност духа и карактера.

Другу, јасно издвојену групу споменика те старе архитектуре чини грађење у независној држави Немањиној и његових следбеника, такође, у рашком и зетском крају. Држава је тада обухватала простор од Морава до Јадрана. Цела средина је била економски и трговачки везана пре за Приморје и преко овога за Италију (али у религиозном погледу, морским путем, ипак и за хришћански Оријент) него за непосредног источног суседа Византију, која је усто била притиснута прво од Селџучких Турака, а затим и од Крсташа. Са овим наслањањем на Запад у вези је чак и повремено политичко наслањање владара на Папу у извесним тренуцима тога доба. Отуда црквене грађевине које у ово време подижу српски владари и властела имају сразмерно врло мало византиског. Оне су најчешће имале за основни грађевински облик једнобродну засведену цркву, са једним кубетом, што је у суштини оријенталног порекла мада је у Рашку дошло преко проторoманских и романских грађевина Приморја, управо, преко мајстора грађевинара који су у томе стилу градили. Ове су цркве биле споља обрађене најчешће на западњачки, романски начин.

Прелом у стилском развоју старог грађевинарства чини затим измена политичке, војне, економске и културне оријентације, тиме што почетком XIV века, српска држава (Мађарска од краја XI века почиње избијати на Приморје, а још се пре Немање рашки жупан Вукан био почео окретати ка слабијој Византији), пребацује своје тежиште на југоисток, на Косово, Метохију, а затим и Македонију (која је била под византиском влашћу), припојивши те крајеве својим областима. Везе са приморјем и Италијом су отада ослабиле на рачун веза са Цариградом и Солуном, које су се тада развиле. Овај је преокрет дефинитивно изведен за време краља Милутина, и споменици који су саграђени по налогу његовом, његових следбеника и њихове властеле, образују трећу, јасно издвојену, стилску групу. Због напуштања западњачког и због примања утицаја, па свакако и довођења целих дружина мајстора градитеља из Македоније, Византије, и регионалне грчке школе, већина ових грађевина носи претежно карактеристике византискога духа.

У тако проширеној држави паралелно се тада подижу споменици на Косову и у Метохији (али неки и у севернијим крајевима) а, такође, и у Македонији, која је и пре XIV века имала своју дугу грађевинску традицију. Због тога што су у XIV веку сви ти споменици грађени у истом стилском духу, поручивани од истих ктитора, а извођени често и од истих мајстора (за живопис је то утврђено), ми ћемо их паралелно и приказати, како би се одржала логична веза и континуитет који у материји постоје.

Ми смо изнели овде чињенице и указали на разлику између архитектуре развијене под западњачким утицајем и ове код које је претежан византиски утицај. Међутим, та архитектонска подела није тако једноставна. Њу морамо допунити објашњењем неких изузетака: у рашкој групи је највећи број споменика добио романску обраду, а у овој сада обраду у византиском духу али је неколико споменика обрађено и на чисто романски начин и нема на себи ничег византиског, а што још отежава поделу то је чињеница да ови споменици нису ни временски ни географски издвојени од осталих, већ су са њима измешани. То је зависило, у првоме реду, од воље ктитора и од избора протомајстора и њихових дружина. Број ових споменика није велики, има их свега три (Бањска, Дечани и Св. Арханђели код Призрена) али су они међу највећим

и најзначајнијим. Због тога што ми овде третирамо ову архитектуру првенствено са тачке гледишта стилског архитектонског упознавања, извршићемо и целу поделу не територијално ни временски већ стилски, те ћемо ставити и ова три споменика у ранију рашку а не у ову групу.

Следећа група обухватила би грађевине из времена све док Турци нису, по доласку, пред крај XIV века, узели власт и од последње властеле јужно од Шаре. У тим крајевима готово свака могућност монументалног грађења престала је са нестанком владара и властеле јер су ови, углавном, били поручиоци и ктитори таквих грађевина. Ипак, на северу, у сливу Мораве, одржала се још неко време једна српска држава (јер су Турци у своме надирању на Балкан били задржани ратовима у Малој Азији), са целим дотадашњим друштвеним уређењем, начином живота и грађења. То грађење образовало би четврту, потпуно издвојену групу споменика која се, с обзиром на географско подручје, назива обично "моравском" стилском групом.

У овом периоду слаби директан утицај византиског стила. Од њега је остало наследство са Косова, Метохије и из Македоније, а поред њега, као нови елементи, долазе утицаји са Атоса (као што је то вероватно случај са основним обликом грађевине, тзв. „триконхосом") а такође и са Оријента (као што је случај са украсом клесаним у камену на фасадама, који је јерменског и грузиског карактера). Најзад, у овај се последњи меша и нешто западњачког утицаја, асимилованог и прерађеног, па се чак примењује већ и по нека црта исламскога духа.

Турци су затим продрли дефинитивно и на север. Они су прегазили последњу српску државицу на Дунаву (1459 год.). Нестало је прво владара а затим полако и властеле, и кроз период око четири стотине педесет година највећи део Балкана остао је под турском влашћу.

Грађење у времену под Турцима сачињавало би пету и последњу групу те старе сакралне архитектуре. У њој није више било монументалних грађевина чистога стила, јер није било више ни материјално имућних поручиоца, него је још по неко од властеле, који се прилагодио Турцима, као и по неко од калуђера или свештеника, са народом, дизао скромније црквене грађевине. Најзад, свакако су се изменили и услови рада већих и бољих мајсторских дружина.

У том последњем периоду подигнуто је, ипак, сразмерно више цркава. Нарочито их је много сазграђено у време још релативне религиозне толеранције. У доба обновљене Пећске патријаршије, прилике су за то биле најповољније (између 1557 и 1693 г.). Но те грађевине немају неки јединствен, нарочито одређен и израђен архитектонски стил. Оне су већином неуко настављање и копирање ранијих облика од стране локалних мајстора и често више претстављају историски и археолошки интерес него интерес уметнички и стилски, те можемо рећи да (с обзиром да и за ону прву пренемањићку групу такође важи донекле нешто слично овоме што смо сада за ову последњу групу казали) остају као нарочито архитектонски и стилски истакнуте три средње групе споменика. Овим ћемо групама посветити највише пажње, а прву и последњу ћемо приказати у оној мери у којој то општи интерес оријентације налаже.

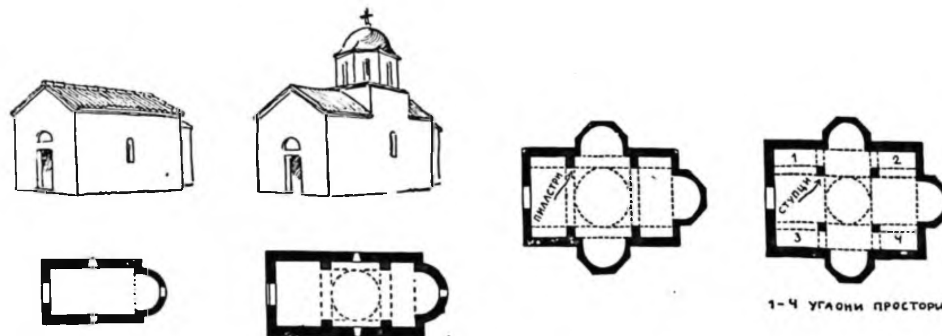
Ова подела на групе, иако логички оправдана и видљива на самој материји, изведена је ипак само као једно помоћно средство да би се истакле све карактеристике стила, како код целе те старе архитектуре уопште, тако и код сваке од појединих група архитектонских споменика. Њу никако не треба сматрати крутом и апсолутном, јер у њој има врло много изузетака. Тако усред једног одређеног времена и групе има убачених типичних претставника ранијег времена и стила, има затим прелаза, мешања итд. Рекли смо већ да је то често била последица узимања протомајстора и њихових дружина, са овог или оног краја земље или са ове или оне даље стране.

ЗАЈЕДНИЧКИ УСЛОВИ ЗА ГРАЂЕЊЕ У СВИМА СТИЛСКИМ ГРУПАМА

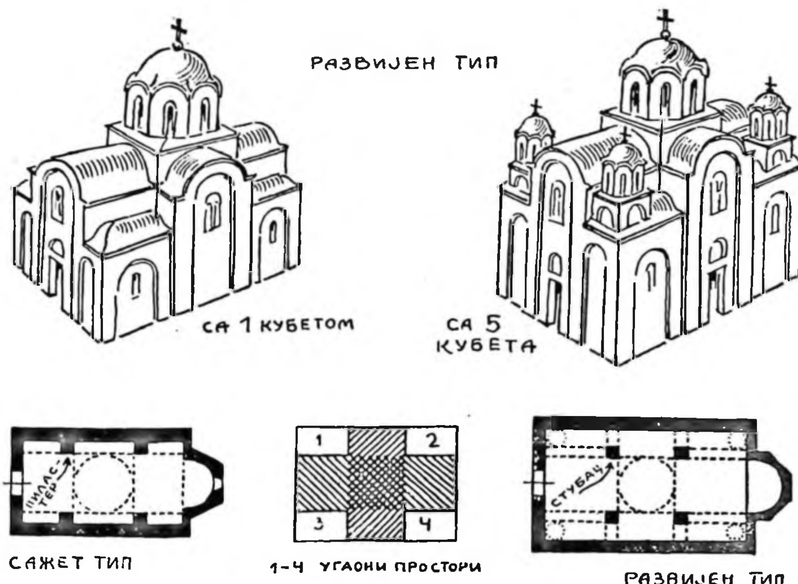
У ранијем излагању дотакли смо се већ разних основних облика грађевина. У архитектури у средњевековној Србији су најчешће употребљени следећи типови:

1) — Једнобродна грађевина, засведена подужим полуобличастим сводом, без кубета — то су обично мање грађевине; затим, једнобродна грађевина, али са једним кубетом — овако су грађене и највеће задужбине (сл. 4).

2) — Постоје затим грађевине са основом у облику тзв. „уписанога крста". Оне имају кубе саграђено на пресеку два полуобличаста свода, али основа није остављена тако да чини контуру слободног крста, већ је тај крст затворен у један правоугаоник, обимним зидовима. Тако се у угловима између кракова крста појављују мали простори, који својом висином остају нижи од сводова којима су пресведени краци крста. Ти угаони простори пресведени су обично полуобличастим сводовима (ретко крстастим сводовима или ниским калотама) и онда цела црква има само једно кубе. Али и изнад ових малих угаоних простора могу бити саграђена, такође, кубета и у том случају грађевина има пет кубета (једно веће средишно и четири мања на угловима) — сл. 5.

СЛ. 4 — ЛЕВО: ЈЕДНОБРОДНА ГРАЂЕВИНА БЕЗ КУБЕТА И СА КУБЕТОМ. — ДЕСНО: ОСНОВЕ ТРИКОНХОСА САЖЕТОГ И РАЗВИЈЕНОГ ТИПА.

Сл. 5 — Грађевине са обликом основе т. зв. „уписаног крста" — разне варијанте.

Код свих ових грађевина под 2), средишно кубе ослања се доле у основи, на четири стуба, или ступца. Међутим, код грађевина са једним кубетом могу бити две варијанте: а) грађевина је довољно широка а попречни крак крста је довољно дуг, тако да су ти ступци потпуно слободни, или, б) грађевина је ужа, те је попречни крак сасвим кратак тако да су ступци прислоњени уз бочне зидове грађевине. Овај други случај називамо „сажетим" обликом уписаног крста (сл. 5).

3) — И грађевине под 1) и оне под 2) могу имати варијанту са тзв. „трихонхосом", тј. могу осим олтарске „апсиде" или „конхе" имати још две истог облика, постављене северно и јужно од простора испод кубета, или на чело северног и јужног крака крста (сл. 4).

Облик основе уписаног крста није скоро никад квадратан. Из практичних разлога, погоднији је издужен унутрашњи простор цркве (као код сваке сале за скупове), па су и те цркве са основом у облику уписаног крста обично издужене у правцу исток-запад у један правоугаони простор. Испред цркава су биле припрате као нека предворја са одређеном култном функцијом.

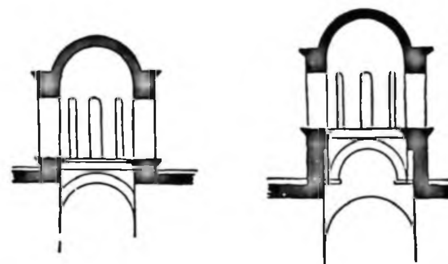
Ово су најчешће употребљени облици грађевина. Они пак, нису примењени увек у својој најправилнијој форми, већ има врло много отступања, варијаната и комбинација. Сем тога, има и разних типова изван горе описаних.

Камен и опека су сачињавали главни грађевински материјал монументалног грађења у средњевековној Србији. Темељи тих средњевековних цркава су обично рађени од крупног камена у „живом" (врућем, негашеном) кречу. Зидови су били дебели код већих грађевина често и преко једног метра. Зидало се каменом и опеком, ређе само опеком. Опека није обликом била слична данашњој. Била је пљосната, око једне стопе дуга, а дебела око 3—5 сантиметара, од добре земље, добро умешена и добро печена, без много шупљина и порозности. Спојнице малтера, кад се зидало опеком, биле су дебеле колико и опека, а излазиле су својим лицем на раван фасаде, па су често биле и испупчене. Неки пут су, биле делом и усечене како би сенка боље истицала опеку (сл. 178). Малтер је био веома солидан. Зидови су ређе зидани целом дебљином на исти начин. Обично су оба лица израђена тесаним или само притесаним каменом, док је средина испуњена ломљеним комађем, везаним малтером. Редови опека су покаткад само изравњавали слојеве камена, или је опека више употребљена као декор на фасади.

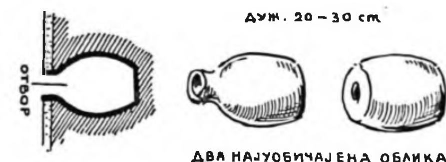
Грађевине су биле увек засведене. Нема у средњевековној Србији примера црквених грађевина са равним дрвеним таваницама. Луци и сводови су најчешће од кречног шупљикавог камена „сиге", јер је овај специфично најлакши. Ређе се засвођавало чистом опеком (калоте кубета и апсида). Луци, сводови, па чак и кубета, имају обично затеге од јаких храстових греда, (пресека око 13—18 см.), које су биле орнаментисане бојом. То је стари оријентални, па затим и византиски начин ојачавања конструкције док се малтер не стегне. Код аркада те затеге делују још и декоративно и постале су стилски мотив (сл. 178).

Кровови су постављени преко свода, или са конструкцијом од греда и подлогом од дасака која носи оловни покривач, или је олово директно преко сводова положено (да би се изравњала горња површина, или добила висина, стављан је обично озго прво слој иловаче). Ћерамида је употребљавана за покривање кровова само у „турско доба", или као изузетак. У Приморју су за покривање употребљаване и камене плоче. Олово је употребљавано у таблама (дебљине 3—6 мм), које су обично на самоме градилишту и ливене. Табле су једна с другом ухваћене у поруб, али обично нису ничим нарочито причвршћене за свод, јер их држи прилубљене већ сама њихова тежина. Уз вертикалне зидове, који излазе изнад крова, прикивано је то олово великим гвозденим кованим клинцима. Олука никада није било, једино сливника у облику језика на доњим крајевима увала (напр. на кубету). Пошто је олово скуцопено, а лако га је скидати, то је за време турске власти скидано са кровова цркава, и ти су споменици онда брзо постајали рушевине јер су им вода и мразеви разарали прво кровне венце и сводове, а затим и зидове. Такви су споменици после, приликом обнова, покривени привремено ћерамидом, ређе и каменим плочама, најређе чак и дрвеним клисом.

Зидови су споља или остављени у камену, у камену и опеци или су омалтерисани. Ређе су лица грађевина озидана

Сл. 6 — Кубе на ненадвишеном и на надвишеном постољу.

Сл. 7 — Судови од печене земље, за појачање акустике простора

СЛ. 8 — ИКОНОСТАС ИЗ ВРЕМЕНА СА ПОЧЕТКА XIV ВЕКА (ЦРКВА СВ. ЂОРЂА У СТАРОМЕ НАГОРИЧАНУ).

чистим мермером (никада, пак, нису само плочама мермера оплаћена). У унутрашњости зграде зидови су увек малтерисани и по њима је израђен живопис на свежем малтеру („ал фреско").

Под цркве је био увек од камених плоча. Покаткад је био израђен и у шарама, нарочито је истицан круг испод кубета, где је био црквени „амвон" (сл. 148).

Често се у простору испод кубета („солеа"), високо од пода, виде отвори судова од печене земље који су ту узидани и који имају за циљ да појачају акустику простора. Кад су ти судови узидани тако да им се отвори виде, онда њихове шупљине појачавају звучност простора као напр. отвори и шупљине на гитарама и осталим музичким инструментима (сл. 7).

Крила за врата су била обично храстова (никада нису била бронзана) и то најчешће на гвоздене чепове, а не на шарке.

Прозорска су окна била или од гипсаних плоча (слично античким „трансенама") са многим округлим отворима за разнобојна стакла, или од оловних плоча које су биле изрезане у кружне отворе или разне украсне фигуре са испуном од стакла, све на храстовим рамовима. Стакло се није радило у земљи, већ се доносило из Италије преко Приморја у малим округлим таблама (коњским караванима како је, усталом, и сва роба доношена и цео саобраћај уопште обављан).

Иконостас је преграда која одваја олтар од осталога дела цркве. Постао је у византиској архитектури („темплон") и развио се у облик са низом стубића повезаних озго водоравном гредом („космитисом"). У средини је био пролаз са вратанцима („двери") а бочни су делови били затворени парапетним плочама („плутеима") изнад којих су биле завесице. Две главне иконе биле су постављене лево и десно на саме зидове или на зидане ступце цркве („стело-и", пример Нерези код Скопља). Такви су иконостаси били и кроз цео XIII век у средњевековној архитектури у Србији. Крајем XIII века те иконе се стављају на сам иконостас, између стубића, на местима ранијих завесица (сл. 8), а крајем XIV в. иконостас добија изнад космитиса и иконе „деизиса" (Христос са Богородицом и св. Јованом) а озго крст, а од половине XVII в. (под руским утицајем) и читаве спратове још других икона. Тада се уводе и дрвени резбарени иконостаси (светогорскога типа).

У католичким црквама у Приморју, у олтару је могао бити киворij — циборијум, у облику каменога „неба" на четири стубића, све украшено (сл. 25).

Испод кубета, обешен на куке, постављене између прозора, може висити „оро" („полијелеј"), велики прстен за свеће и кандила, који је израђен или од дрвета или од бронзе и био каткад богато украшен (сл. 372).

Звоници у средњевековној Србији нису били у свему исто што и звоници цркава на Западу. Саме су их црквене грађевине ретко и имале, мада је у старим текстовима (код Данила II) забележено да су грађени звоници и да су на њима постављана звона „доброгласна" (напр. у Пећи и у Дечанима). Највише кула-звоника има у рашкој стилској групи, нешто ређе их има на Космету а најређе у Поморављу, где се изузетно појављују као кулица над припратом. Изгледа да су првенствено грађени уз цркве при којима су била седишта епископа.

Да напоменемо, најзад, и један обичај старих ктитора, а то је да испред постојеће цркве дозиђују разне припрате, као каква предворја — грчки „нартекс" и „ексонартекс" (па и реч „припрата" долази од грчке „перипатос"). Архитектонски узето ово дозиђивање је, обично, кварило ефекат спољашности целине. Покаткад су зидане уз саму цркву мале капеле (тзв. „параклиси"), па су дозиђиване и читаве нове цркве. Тако напр. у Пећској Патријаршији постоје четири цркве и једна припрата, све једно уз друго призидано, што је, усталом, стари цариградски начин (Пантократор — Килисе-џами, Панахрантос — Фенери-иса-џами, Памакаристос — Фетие-џами и тд.).

Црквене грађевине биле су обично саставни део манастирских комплекса који су, због несигурних прилика тадашњег доба, били опасани често и јаким зидом. Уз тај зид су са унутрашње стране биле прислоњене зграде као: конаци за становање, библиотеке, ризнице, трпезарије, кујне, оставе, подруми итд. Било је манастира у којима је живео веома велики број калуђера. Спавање је било одвојено, а трпезарија заједничка код неких, док је код неких других и исхрана била индивидуална. Све је, пак, сачињавало једну врсту насеља у чијој је средини била манастирска црква. У много случајева све околне зграде су временом ишчезле, док су се црквене грађевине сачувале. То се догодило због тога што су цркве биле од најсолиднијег материјала, док су остале зграде биле чешће грађене и од дрвеног костура, са лаком испуном, све облепљено блатом, а сем тога су их муслимани због празноверја, донекле и штедели и мимоилазили, кад их нису претварали у џамије, а то је било обично само у варошима или близу насеља. Покаткад су зидови око манастира претварани у праве тврђаве, висином и додатком одбранбених кула — „пиргова", због заштите од пљачкаша. Манастири су често били подизани у врло повученим и тешко приступачним крајевима. У највише случајева то је било на местима која су постала значајна, јер је ту раније пустињачки живео усамљени „подвижник" (анахорет), но многи су притом постали и важни комуникациски и привредни центри целокупног живота у земљи, нарочито они где су се развили панађури и трговина.

Сем цркава које су припадале манастирима било је и тзв. „мирских", као што су биле соеске које су опслуживали свештеници а не калуђери, а доцније и варошке цркве.

СЛ. 9 — ЛЕВО, ЗИДАЊЕ, ФРЕСКА У СОПОЋАНИМА (XIV В.) — ДЕСНО, ЗИДАЊЕ, ФРЕСКА У ДЕЧАНИМА (XIV В.).

Мајстори градитељи су били и домаћи и страни, како за зидање тако и за украс. Камен су тесали и њиме зидали најбоље приморци (нађен је напр. уговор за цркву Давидовицу на Лиму, коју су сазидали од камена рисански каменари мајстор Десина и његов син Блажо за суму од 150 солида, док је Дечане градио мајстор которанин калуђер Вита; Цамблак, пак, такође, помиње „от поморских градова начелнике зиданија"). Свакако су велике дружине ишле од посла до посла па, при томе, и из земље у земљу. До XIV века такав однос је био претежно са Приморјем а у XIV веку више са Македонијом и Грчком.

За локалне мајсторе сачувани су, такође, неки помени, ма да малобројни. Тако се у уговору исписаном бојом на своду у спољној припрати цркве Богородице Љевишке у Призрену помињу протомајстори Никола и Астрапа „који су цркву зидали и пописали". Из једне Душанове повеље из 1332 год. види се да је неки Карба „сам својим рукама" зидао цркву св. Петке у Козјаку на Брегалници. У хрисовуљи коју је манастиру Дечанима издао краљ Стефан Дечански пише: „изнађе краљевство ми рад и украс по многим црквама по српској земљи протомајстора Ђорђа и са браћом Добросавом и Николом..." и овим је мајсторима поверио да израде трпезарију и велики пирг (кулу-звонару) над улазом у манастир, оградни зид а можда су учествовали у грађењу и саме цркве, а као награду потврдио им је село Манастирец са границама околних имања, које им је још његов отац Милутин био дао. У повељи, пак, Душановој манастиру Св. Арханђела код Призрена помиње се да су на зидању цркве радили „з'дци": Петрош, Воислав, Срдан, Нос и Воихна, које је Душан довео заједно са њиховим породицама из села Пнућа код Раса у село Љутоглаву код Призрена и обдарио их повластицама, пошто су завршили посао. На прагу у цркви манастира Љубостиње урезано је, пак, име протомајстора Рада Боровића, а постоји и један надгробни камен са натписом неког „Рада неимара" који је умро 1492 г. У Македонији се зна, такође, за неке домородне мајсторе, тако се на довратнику цркве у Љуботену потписао неки ДМ (Дмитар), а Марков манастир је изгледа градио мајстор Маниша. Најзад, зна се да је поп Никодим избегао пред Турцима у Влашку и тамо саградио више цркава.

Потпуности ради навешћемо, шта је још, мање директно али ипак у вези са грађењем манастирских цркава, забележено у нашим старим изворима: Доментијан, на пр. бележи да је архиепископ Сава у Цариграду „чинио потребе (ваљда нешто уговарао?) са царским мајсторима", а Теодосије каже да је за зидање манастира Жиче архиепископ Сава поред „з'даца" и „многе мраморнике искусне из грчке земље привео", иако се на самој грађевини не види рад тих мраморника јер на Жичи нема данас трагова мраморног украса (сем ако то није био какав, до данас ишчезли, мермерни патос?). Ти стари текстови бележе да је грађењем Жиче руководио архиепископ Сава, а грађењем Бањске архиепископ Данило. На једној релативно познијој икони претстављено је зидање манастира Мораче; види се како испред грађевине на којој мајстори раде, седи на престолу Стефан син кнеза Вукана и разговара са архитектом — пише: „Краљ Стефан син великог кнеза Влкана сзидат храм Успенија Богородице на реце Морачи"... и ...„с'вјет краљ творит с протомајстором", који стоји пред њим (сл. 10). Из ове слике, као и из једне минијатуре из српског псалтира из XIV века, који је данас у Минхену, најзад, и на фресци на кули у Сопоћанима, где је претстављено зидање неких житница, може се донекле видети како су стари сликари забележили изглед зидара, алата, скела итд. (сл. 9 и 10).

Што се тиче домаћих мајстора, а нарочито помоћне радне снаге сељачких руку, изгледа да је тај рад био плаћен (при зидању градова, пак, помоћна народна снага није плаћана већ су градови зидани „на кулук"). Архиепископ Данило у својим списима каже да је краљица Јелена при зидању Градца, плаћала поред уметника („худогије хитрице"), које је довела, и све остале раднике (и „злато много и бесчислено нештедно дајушти всем работујушчим"), а и хранила их усто („дајушчи им пишту в подобноје време"). Из поменутог уговора исписаног на своду спољне припрате цркве Богородице Љевишке у Призрену, види се, пак, и примања „у натури" пшеничног брашна и осталих намирница. Народна песма о зидању Раванице каже да је требало да мајстори имају по дукат

СЛ. 10 — ЗИДАЊЕ ЦРКВЕ МАНАСТИРА МОРАЧЕ, ПО СЛИЦИ НА ЈЕДНОЈ ИКОНИ ИЗ XVII ВЕКА. (ДЕСНО ОД ЦРКВЕ ЈЕ ГРУПА: КТИТОР СЕ САВЕТУЈЕ С ПРОТОМАЈСТОРОМ).

надница, напојницу од по три оке вина и да не раде недељом, а по другој песми, остали „сараори“ (радници), они који носе воду „у ђугуму“, имали су по грош наднице. Ту се, пак, одмах бележе и злоупотребе: настојници Југовићи „давали су за надницу само по асприцу“, „за напојницу само по чашицу“, а рађено је и недељом и празником.

Нема помена да је било претходних цртежа, планова за грађевине, али их је свакако морало бити. На фасади Студенице нађени су у мермер урезани цртежи у природној величини, за кривине лукова портала и за неке друге детаље, исти онакви какве би и данас архитекти морали спремити мајсторима извођачима. Сигурно су рађени (од дрвета и гипса) мали модели будућих објеката. Готово у свим црквама су унутра на живопису насликани ктитори, тј. оснивачи дотичне задужбине, и они обично носе увек у руци насликан такав модел грађевине (сл. 444—451). Оснивачи цркве, тј. они који су платили зидање називали су се још и „здатељи“ или „стројтељи“; „стројенијем“ је пак називано оснивање манастира.

Што се тиче мера за дужину које су биле у употреби при зидању цркава свакако да се мора помишљати да су једне могле бити у употреби у старој Зети и у Рашкој XIII века која је гравитирала Приморју, а да су друге мере могле бити на Космету и у Македонији XIV века који су били везани са византиским културним подручјем. Па и кад би се нашли какви архивски подаци који би навели извесне димензије објеката у старим мерама, увек би још била тешкоћа реализовати те старе мере у бројкама данашњег метарског система, јер све старе мере нису биле нормализоване ни опште за сва подручја и сва времена. Тако се зна да је стара римска стопа износила данашњих 29,6 см а да се делила на 16 „дигитуса“ (прст — не палац), који су мерили по 18,5 мм, док је грчка стопа („пуис“) износила 30,8 см а грчки прст („дактилос“) износио је 19,3 мм. Стари грчки лакат износио је пак 46,2 см. Међутим, то су мере античког Рима и Грчке. Одређивање средњевековних мера је много несигурније. На Јадрану је преовлађивао млетачки систем мера чији је лакат (тзв. „велики лакат“) износио 68,3 см (док је „мали“ био 63,9 см). Млетачка стопа је мерила око половине лакта, по некима тачно 34,8 см а делила се на 12 „унча“ — палаца (трећи најмањи подеок била је „црта“ или „линија“). У Приморју преовлађивао је дубровачки систем који је и сам био различит у разна времена. Дубровачки статут од 1272 године фиксира дужину мере „лакат“ (braccio — једна таква мера је обележена и на доњем делу руке статуе „Орланда“ из XV в. која се налази испред стуба на дубровачком главном тргу). Тај дубровачки лакат износио је у највише случајева 51,2 см док је стопа мерила 2/3 лакта а пасус 4 лакта. Педаљ је био око пола лакта. У приморју је поред дубровачког употребљаван и млетачки лакат; тако се при зидању цркве манастира Савине у Боки изричито помиње „млетачки лакат“. Код свих тих мера може стварати пометњу и то што нису исте важиле за грађевинарство и за тканине или што друго. На поменутој слици зидања Мораче (сл. 10) види се размерник у рукама протомајстора.

Стари српски текстови помињу неке од мера означавајући их домаћим именима. Тако се 1337 год. у време краља Владислава у једном уговору помиње лакат (brahium) а Теодосије (на почетку XIV века) употребљава назив „сежањ“ за највећу дужинску меру — доцнији „растег“, „хват“ или „фат“. „Сежањ“ одговара дубровачкоме „пасусу“ или „пашу“ (где је „обичан“ износио 2,13 м а „поморски“ 1,88 м). Византиска одговарајућа мера звала се „оргија“ а немачка „клафтер“. Та мера је износила разно рачуната, 1,77 м, 1,85 м, па чак и 1,9 м. Она се делила на 6 стопа, или на 8 педаља (по Ст. Новаковићу сежањ је износио око 2 м, иначе размера му потиче од две раширене човечије руке мерене од крајева прстију). Дубровачка слична мера „кана“ износила би чак око 2,2 м.[1]) Турске мере („аршин“-

[1]) Подаци по проф. д-р М. Влајинцу.

лакат, и остале) не би улазиле у обзир јер се појављују тек са доласком Турака. Као што се види засада је још немогуће једноставно упростити ствари и рећи када су и где тачно примењиване извесне одређене мере при размеравању средњевековних црквених грађевина. Свакако да су приморски мајстори који су градили у средњевековној Србији доносили своје мере, док су они из Македоније, Грчке и Византије могли имати своје, различите од ових првих. Којим су се мерама служили пак домородни мајстори, то је свакако зависило од школа којима су припадали.

За архитектонску концепцију свих средњевековних црквених грађевина могле би се применити неке опште карактеристике. Пре свега, с обзиром на спољну силуету грађевине с једне стране, а на унутрашњу шупљину њену с друге стране, јасно је да је главна пажња обраћена спољном ефекту грађевине а да унутрашња просторност шупљине није нарочито тражена. Казали смо да је ефекат унутрашњости поверен, углавном, зидном живопису и она је само тако из основе замишљена. Од саме те унутрашњости није, пак, тражено да буде ни нарочито пространа нити нарочито чисто обликована, тј. са што мање преграда и ослонаца, па чак ни добро осветљена. С обзиром да су цркве претежно манастирског карактера, или владалачке и властеоске, њихова унутрашњост није била ни намењена већем броју присутних.

Спољашност је обрађивана тако како би распоред и однос маса давао пирамидасту силуету, обично са кубетом на врху. При томе се у току развоја кроз векове осећа јасна тенденција да цела маса буде степенасто у висину моделисана а да поједини делови постану све више витки и у вис извучени (напр. кубета XV века према оним из XII и са почетка XIII века). Разуме се, да због таквог третирања спољашности грађевине, није могла бити очувана она византиска конструктивна логика и распоред који из ње произлази, тако да на српским црквама ни подела фасада не одговара увек унутрашњој конструкцији грађевине.

Најзад, честа је тежња за богатим украсом фасада. Црквена грађевина треба да се допадне, као и да импонује. Па и када није украшена орнаментима, спољашност је најчешће обрађена аутентичним материјалом који се вековима не мења, као што су камен, опека и креч (креч и песак се временом поново претварају у камен.)

На крају да забележимо неколико техничких израза који су били употребљавани још у Средњем веку. Зид се звао „стена“; под — „патос“ (по грчком); стуб — „стлп“; капител — „надстлпије“; свод — „камар“ („ћемер“, што је персиска реч) трем под аркадама — „клобучина“. Не само кула већ и град-утврђење звао се „кула“ (арапска реч). Кула у ужем смислу звала се „стлп“, ступ (отуда Ђурђеви Ступови“ тј. „куле св. Ђорђа“). Економска зграда са кухињом звала се „сокалник“; „кубе“ је персиска реч (где се изговарало к'мбе) у употреби је и назив „труло“ који долази од грчкога. Па и „неимарство“ — архитектура није српска реч већ је узета из турског језика где „мимар“ значи градитеља.

Што се тиче живописа рекли смо већ да је целокупна површина зидова, сводова и стубаца, у унутрашњости црквене грађевине, била живописана (живопис се називао „писаније“ — „пописа се“ црква значи да је у њој израђен живопис). Живопис је рађен „ал фреско“, тј. на свежем малтеру. Распоред композиција је ретко где изведен у хармонији са архитектуром грађевине. Он обично износи сцене поређане једна уз другу, у водоравним редовима, један изнад другог. Ако притом смета какав прозор он чак бива зазидан, само да би се добило више површине за сликање. Поједине сцене су издељене међу собом црвеним линијама. Доле, при дну зида је обично насликан „сокл“, имитирајући мрамор или обешену драперију („скут“).

Малтер за живопис је код грађевина са зидовима од камена и опеке по кат-

кад веома дебео да би се изравнала површина, а на каменим правилним зидовима може бити и веома танак. Обично су два слоја, са горњим од финог материјала. Тај горњи слој је често од млевеног мермера уместо песка. Малтер је армиран плевом, (понекад и свињском длаком) да не би пуцао.

Сликало се земљаним бојама, размућеним у води, по горњем, сасвим глатком слоју малтера, још док је био влажан тако да се боја заједно са малтером сасушила у чврсту скрамицу, постојану и непроменљиву, са које се боја после више није могла ни прањем скидати. Но, понешто је и „ал секо“, тј. на већ сасушену слику одозго додавано (напр. беле тачке насликаног бисера на оделу владара, сигнатуре и слично).

СЛ. 11 — ЗИДАЊЕ ЈЕДНЕ ЦРКВЕ, ПРЕТСТАВЉЕНО НА МИНИЈАТУРИ „МИНХЕНСКОГ“ ПСАЛТИРА (XIV в.).

Површине су биле огромне и радиле су на њима читаве дружине сликара. Мајстори су по свежем малтеру прво давали цртеже, урезавши их често и каквим оштрим врхом. Они су сами сликали најтеже партије, напр. лица, а остало су около радили помоћници и ученици. Покаткад се на сликама (на каквом делу сликане хаљине или оружја) налазе и потписи сликара, каткад грчким каткад српским словима.

Посебну пажњу заслужује сликана орнаментика у унутрашњости цркве. Најчешће су доњи појасеви лукова и стране прозорских удубљења покривени широким тракама разнобојних орнамената. Ти орнаменти имају обично стилизоване облике биља, који због јаке стилизације прелазе често у геометриске шаре. Животињских фигура у сликаној орнаментици, скоро нема. Орнаменти на поменутим пољима у облику траке могу се у дужину наставити и неограничено. За разне епохе карактеристични су и извесни мотиви, тако да и то може да послужи за датирање споменика на терену, ако се ништа друго ближе о њима не зна (сл. 452—454).

Пластичног украса у унутрашњости цркве, сем код „рашке“ групе, скоро није ни било. Код споменика ове групе, пак, он је ограничен на унутрашњи портал, стубове, на иконостас и на по неки парапет. Ту је обично резан у мермеру, а са изузетком има га и од „стука“ (гипса) у облику каквог венца на зиду.

Вредно је можда, најзад, поменути и један стари запис, који овако суди о највишим вредностима у средњевековној српској архитектури: „Јако призренске цркве патос и дечанскаја црква и пећскаја припрата и бањско злато и ресавско писаније — не обретает се нигдеже“ (где се под призренском црквом свакако мисли на Душанову цркву манастира Св. Арханђела, где ресавско писаније означава зидни живопис у цркви манастира Ресаве-Манасије, а према чему би црква манастира Бањске била нарочито украшена златом).

ЗЕТА
И ПРЕНЕМАЊИЋСКА ГРУПА АРХИТЕКТОНСКИХ СПОМЕНИКА

СЛ. 12 — АРХИТЕКТОНСКИ СПОМЕНИЦИ У ЗЕТИ И НА ЈАДРАНСКОМЕ ПРИМОРЈУ.

СЛ. 13 — ЦРКВА МАНАСТИРА СВ. МИХАЈЛА НА СТОНУ.

Словенска зетска држава и њена култура старије су од оних у Рашкој. Једна од првих државица у Приморју била је она Захумљана. Од IX до XII века Неретљани имају такође своју државу (чији су доцнији владари били наследници Михајла Вишевића захумског краља који је владао у X веку). У XI веку истиче се Зета (која се до тога времена назива Дукља), она обухвата и Захумље и Травунију (карта, сл. 12). По једном старом тексту, тзв. Барском родослову (или летопису Попа Дукљанина), зетски краљеви: Војислав, Михајло, Бодин и још други за њима, сахрањени су у бенедиктинском манастиру *Св. Срђа* и *Вакха* крај реке Бојане код Скадра (град Скадар је био престоница Зете). Та грађевина је, вероватно, саграђена у XI веку. Још данас се на томе месту налазе последњи остаци једне велике тробродне базилике, озидане редовима камена и опеке (али не на византиски начин већ, како се то чинило тада у Италији, са танким спојницама малтера). Грађевина је била покривена конструкцијом од дрвета. Данас је олтарски део и велики део саме цркве однела бујица реке Бојане. На западном порталу налази се натпис из 1288 г. када је српска краљица Јелена са синовима Драгутином и Милутином обновила ту цркву, као и једна камена плоча са натписом краља Милутина, (сл. 17 и 30).

СЛ. 14 — РУШЕВИНЕ ЦРКВЕ „ПРЕЧИСТЕ КРАЈИНСКЕ", НА СКАДАРСКОМ ЈЕЗЕРУ.

На обали Скадарског језера, у пределу Крајини, била је, на раздобљу X и XI века, престорница зетског краља Јована-Владимира. Данас се на томе месту налазе темељи т. зв. *„Пречисте Крајинске"* једнобродне грађевине, са полукружним олтаром и исто тако двема полукружним певницама са северне и јужне стране цркве. Испред цркве су темељи припрате, а испред ове још стоји један високи камени звоник са капелицом на спрату. Не би се са сигурношћу могло рећи јесу ли ови остаци баш из тог првобитног времена (сл. 14 и 33).

Скадарско језеро са околином је било центар старе Дукље, (Дукља, Травунија и Захумље се уједињују у Зету у X веку). Сам је Скадар био дуго престоница приморских краљева (краљ Бодин је ту, при њиховоме пролазу, примио Крсташе првога похода у XI веку). У древном скадарском граду постоји и данас, у рушевинама,

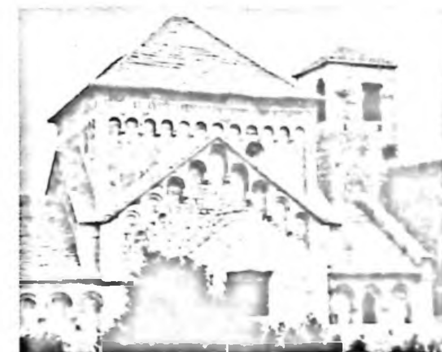
стара црква *Св. Стефана* (сл. 35). Око Скадра је постојао читав обруч градића: Балез, Дривост, Сард, Дањ, сви данас на албанској и Свач на нашој територији. (сл. 12). Сви су они данас у рушевинама међу којима има и рушевина цркава. Рушевине тробродне базилике *Св. Николе* која је имала кров од греда, налазе се под Тарабошем, крај Скадра. У Свачу има остатака цркава са одликама готског стила (сл. 20). Свач је разорен од Монгола још 1242 год. Од старога Дања очувала се само једна мала једнобродна црква, споља обрађена полираним каменом у црвеним и белим редовима. Град Дривост је једини нешто боље очуван, са рушевинама кућа у подграђу.

Стари Бар је данас велика напуштена варош у рушевинама са остацима више цркава. У Улцињу се такође налазе фрагменти украса старих цркава. У Котору се на остатку једног старог каменог киворија, из IX века, наилази на орнамент са преплетом (трочланим, сличним старохрватским преплетима). Фрагмнети са таквим преплетима нађени су на више места у зетскоме Приморју (сл. 23—26).

Доцније, пак, када је Зета ушла у састав Рашке државе у Приморју је саграђено више споменика. Црква *Св. Луке* у Котору (из 1195 г.) има тамбур кубета који, просто, без икаквог коцкастог постоља, избија из двосливног крова грађевине (сл. 45); архитектонски распоред цркве Богородице, зване *„Колеђате"* (саграђене 1221 г.) поновиће се затим код неких српских цркава у унутрашњости земље (сл. 46); мала једнобродна црква у *Богдашићу*, у Боки Которској има натпис епископа Неофита из времена краља Уроша I а са годином 1269. Епископска столица зетска била је, у току XIII и XIV века, при још старијем (XI век) манастиру *Св. Михајла*, на Превлаци у Боки Которској. Од те грађевине су остали само темељи. На рту *Ратецу* код Бара, налазе се рушевине великог манастира из XIII и XIV века. Преко остатака старије, мање, манастирске цркве почето је грађење једне велике тробродне базилике, која је остала недовршена. Она показује романски стил (сл. 44). Краљица Јелена је Приморјем владала од 1276 до 1314 године. У то време она је

СЛ. 15 — ЦРКВА СВ. ПЕТРА У БИЈЕЛОМ ПОЉУ, ЗАДУЖБИНА КНЕЗА МИРОСЛАВА. (ЗА ВРЕМЕ РАДОВА НА РЕСТАУРАЦИЈИ 1962. ГОД.)

СЛ. 16 — ЦРКВА МАНАСТИРА СВ. МАРИЈЕ НА МЉЕТУ

СЛ. 17 — ОСТАЦИ ЦРКВЕ БЕНЕДИКТИНСКОГ МАНАСТИРА СЕРГИЈА И ВАКХА НА БОЈАНИ КОД СКАДРА.

СЛ. 18 — ЗАМИШЉЕН ПРВОБИТАН ИЗГЛЕД ЦРКВЕ СВ. ЂОРЂА У ТИТОГРАДУ.

1288 године дала да се сагради фрањевачки манастир у граду Бару, а видели смо већ да је обнављала и цркву Св. Сергија и Вакха на Бојани код Скадра.

Да се не бисмо доцније враћали, додирнули смо овде одједном цео развој у Приморју, па и онај нешто доцнијих времена.

Северо-западно од Зете лежало је Захумље, коме је припадало и полуострво Пељешац са градом Стоном. *Стари Стон* није био на месту данашњег већ код црквице *Св. Михајла*, малог споменика из друге половине XI века (сл. 13 и 34). Грађевина сличне основе има више у захумском и зетском приморју. На Стону имамо, из XII века, црквицу *Госпе од Лужина* а из XIV века фрањевачки манастир са црквом *св. Николе*. Црквица *Св. Михајла на острву Шипану* (вероватно из XI или XII века) има слепо кубе, што имају још неки споменици овога времена у овим крајевима. У једној ниши у цркви Св. Михајла у Стону, сачувана је фреска са ликом једног од најстаријих захумских владара, краља Михајла (сл. 27). Има, такође, ту и веома богатих украса резаних у камену (сл. 23). У околини Стона, у *Ошљу*, налазе се рушевине једне цркве централног распореда, чије је кубе, на кружној основи било звездасто, обухваћено са осам конха, а која потиче можда још из ранијег времена (сл. 31).

СЛ. 19 — ЦРКВА СВ. ЂОРЂА У ТИТОГРАДУ, НЕКАДАШЊОЈ РИБНИЦИ.

Црква *Св. Марије на острву Мљету* је из времена рашкога жупана Десе и то врло вероватно пре краја XII века. (Мљет је био под влашћу српских владара све до 1301 год.). То је једнобродна грађевина са кубетом без тамбура, затвореним споља у кубичну зидну масу. Облик основе, а нарочито слободни олтарски ступци, потсећају на временски блиске рашке цркве Св. Николе код Куршумлије, Ђурђеве Ступове и Студеницу. Црква је озидана каменом и споља је обрађена на романски начин, са фризом аркадица под кровним венцем. Очувана је са преправкама. Ова бенедиктинска грађевина је вероватно такође једна од првих спона романске архитектуре са рашком (сл. 16 и 41).

Из доба зетске државе (XI—XII века) потичу и остаци базилике (са кровом од греда) *Св. Петра* у селу Чичеву код Требиња. У Чичеву има поред тога остатака и црквице *Св. Павла*, са основом у облику трионхоса која је вероватно имала таваницу од греда, а у *Кутима* у Боки једне једнобродне црквице.

На староме гробљу у Титограду (Подгорици, некадашњој Рибници) очувана је мала, једнобродна грађевина, посвећена *Св. Ђорђу*. Црквица је имала слепо кубе које је 1931 год. јако измењено преправком (сл. 18 и 40).

Све ове грађевине грађене су од камена (ређе од камена мешаног са опеком). Камен је најчешће само притесан, и то само за лица зидова, док је унутарња зидна маса од ломљеног камена са много малтера. Кровни покривачи су, вероватно, били од камених плоча или оловних преко дрвене оплате. Спољашњост грађевине је

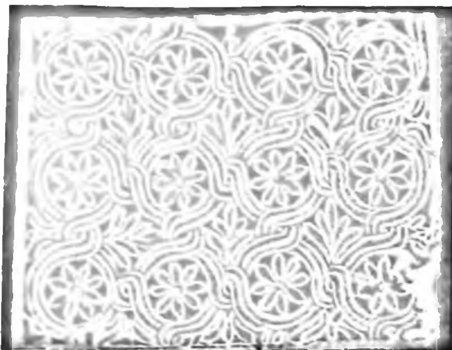
СЛ. 20 — РУШЕВИНЕ ЦРКВЕ У ШАСУ СТАРОМЕ СВАЧУ, КОД УЛЦИЊА.

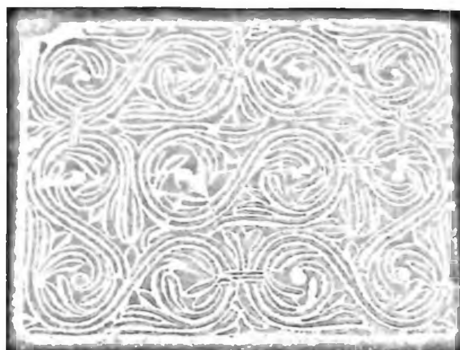
једноставна. Она је деловала искључиво силуетом масе. Тек по каква плитка ниша оживљавала је површину зида. Скулптованог украса на спољашности и у унутрашњости, било је мало. Кад га је и било, био је плитко резан у камену истог стила као што је онај у Далмацији, са преплетом као најчешћим мотивом. Неколико сачуваних примера таквога украса претстављени су на сликама 24—26. Ту има и мотива геометриј-

СЛ. 21 И 22 — ПЕТРОВА ЦРКВА КОД НОВОГ ПАЗАРА (СТАРОГ РАСА) СПОЉА И ИЗНУТРА.

СЛ. 23 — ПАРАПЕТНЕ ПЛОЧЕ (ДАНАС У ЛАПИДАРИУМУ У СТОНУ).

ског цртежа али и стилизованог цвећа и лишћа, па и фигура птица и животиња.

Може се рећи да је, у времену од IX—XI века, стил архитектуре и њенога пластичног украса био један општи за целу обалу Јадрана, јер су и све прилике биле заједничке и исте.

И у севернијим, континенталним, крајевима земље има остатака архитектуре из тих старијих времена. Нећемо додиривати оне за које се позитивно зна да потичу од споменика који су саграђени још пре досељења Словена у те крајеве. Позабавићемо се само онима за које се зна, или бар има вероватности, да су саграђени после тога времена, или су бар били искоришћавани доцније, у време постојања средњевековне Рашке државе.

Рашком је у средњем веку називан, најопштије рачунато, крај на сливовима река: Пиве, Таре, Лима и Ибра, у коме се крају формирала крајем XII века Немањина српска држава, која се затим у току XIII и XIV века проширила и на северну, југо-источну и јужну страну.

Мада је саграђена већ у време Немањиних првих грађевина, издвојићемо овде једну грађевину коју је саградио брат Немањин кнез Мирослав. То је црква *Св. Пешра* у Бијелом Пољу, на Лиму. Ова мала, једнобродна грађевина има, уместо кубета, један попречан сводић са сред кога се дизала некад, што се по насликаноме ктиторском моделу види, четвртаста кулица-кубе (сл. 28). Доцније је, са западне стране, призидана једна припрата, са два симетрично постављена звоника (на ромнаски начин, као на пр. код цркве св. Трифуна у Котору). Од тих звоника очуван је северни док су јужни срушили Турци када су ову црквицу претворили у џамију.

Нарочито је значајан портал ове цркве који на каменој плочи тимпанона има натпис са именом ктитора „Мирослава кнеза хлмског" (сл. 29). То је најстарији натпис једног српског владара који се налази на једној старој задужбини.

Недалеко од Бијелог Поља, код села *Вољавца* на речици *Бисшрици*, налазе се рушевине мале једнобродне цркве. Стари текстови бележе ову црквицу као Немањину грађевину. По типу, она би се могла уврстити међу ове старије споменике (сл. 39). Код *Зашона*, налазе и темељи једне црквице детелинасте основе (сл. 32).

Цркву *Св. Пешра*, код старога Раса, доцнијег Новог Пазара, можда не би требало овде ни доносити, јер она свакако потиче још из византиских времена (недавно је у поду цркве нађена и стара крстионица). Ова је црква била преправљана и служила је и у српском Средњем веку (по предању у њој је Немања био крштен), те је ипак приказујемо у најкраћем: грађевина има једно кубе, које је са четири стране подухваћено помоћу четири конхе. Кубе се не ослања на пандантифе већ на угаоне тромпе а конхе, уместо да леже на зидовима основе, подухваћене су оздо, такође, тромпама. Испод кубета а изнад конха са три стране, саграђена је једна галерија на спрату, сем са олтарске. Грађевина је конзервирана 1960 год. (сл. 21, 22 и 47).

Много је једноставнија, али је у основи донекле сличнога типа, била тзв. Заљевачка црква код села *Звездана* (Зајечарски крај), која је, такође, имала једно кубе изнад четири конхе унакрст постављене. Грађевина је била од камена и опеке а данас је у рушевинама до темеља.

Црква *Сшара Павлица*, код Рашке, имала је око простора са кубетом један трем а испред цркве и припрату. Саграђена је од камена. У рушевинама је али се кубе још држи (сл. 47). Код села *Машејевци*, јужно од Ниша, налазе се рушевине једне цркве са кубетом (сл. 42), а у Прокупљу и данас служи стара тробродна базилика *Св. Прокоūија*, по којој је и варош добила име. Код Ћуниса (име потиче од цркве Св. Дионисија) се налази црквица са основом слободнога крста (сл. 48). Код *Марковоī Калеша*, код Врање, црквица је такође имала облик основе слободнога крста.

Све су ово архитектонски споменици у старој Рашкој из пренемањићких времена. Неки су од њих саграђени од рашких владара, док су други, старији, преправљани и искоришћавани те зато и неке од њих доносимо.

Споменици ове групе су сразмерно малобројни у Рашкоме крају, и то је разумљиво јер се треба сетити да је код Словена религија консолидована у току X века, те да су значајније црквене грађевине могле настати тек после тога доба. С друге стране, и материјална сретства су у почетку била скромна. Прве су цркве вероватно биле саграђене претежно од дрвета (као цркве брвнаре, како је и после, под Турцима, често грађено). То бележе стари текстови, а према Теодосију, оваквог грађења било је још и у доба Немање.

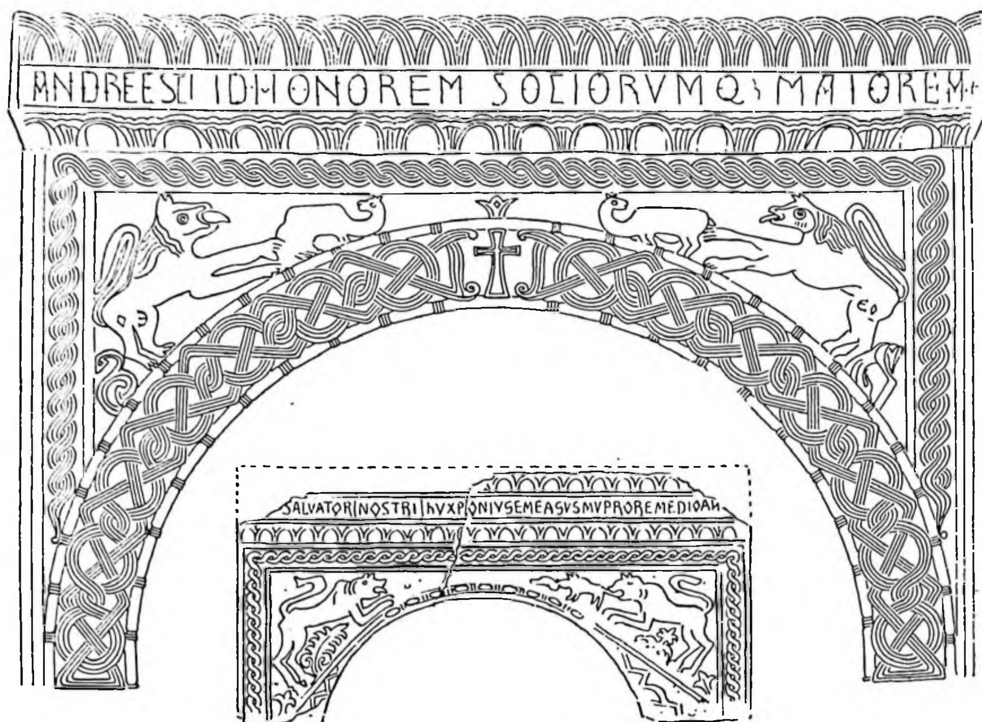

Сл. 24 — ПРЕПЛЕТИ

а) ИЗ КОТОРА

б) ИЗ ЗАВАЛЕ

в) СА ПРЕВЛАКЕ (БОКА)

СЛ. 25 — ГОРЕ: РЕЉЕФ СА ЦИБОРИУМА У ЦРКВИ СВ. ТРИФУНА У КОТОРУ (IX ВЕК).
ИСПОД: РЕЉЕФ СА ЦИБОРИУМА ИЗ УЛЦИЊА (ДАНАС У МУЗЕЈУ У БЕОГРАДУ).

СЛ. 26 — РЕЉЕФ СА ПРЕВЛАКЕ (БОКА КОТОРСКА).

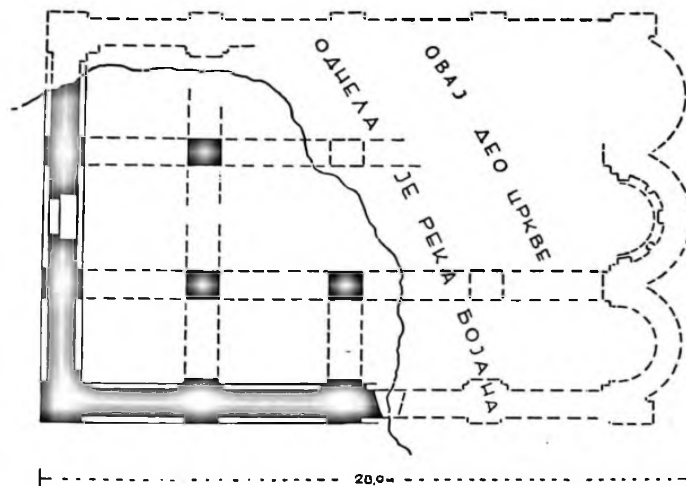
СЛ. 27 — КРАЉ МИХАЈЛО, ПО ФРЕСЦИ ИЗ ЦРКВЕ СВ. МИХАЈЛА НА СТОНУ (XI ВЕК).

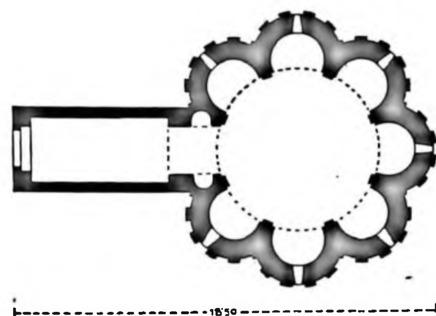
СЛ. 28 — КНЕЗ МИРОСЛАВ ПО ФРЕСЦИ ИЗ ЦРКВЕ СВ. ПЕТРА У БИЈЕЛОМ ПОЉУ.

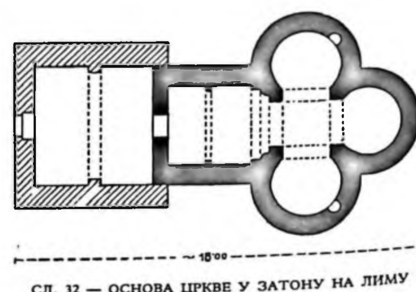

СЛ. 29 — НАТПИС КНЕЗА МИРОСЛАВА НА ПОРТАЛУ ЦРКВЕ СВ. ПЕТРА У БИЈЕЛОМ ПОЉУ.

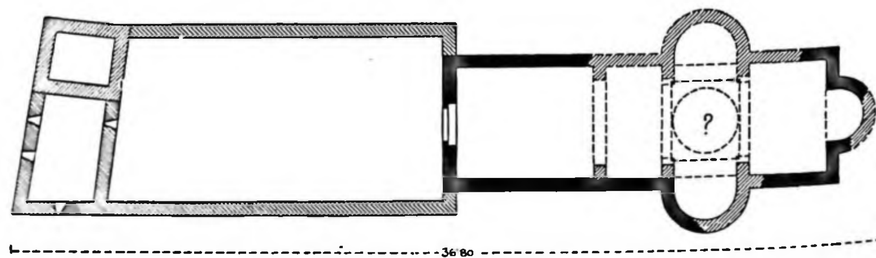
СЛ. 30 — ОСНОВА ЦРКВЕ СВ. СРЂА И ВАКХА НА БОЈАНИ КОД СКАДРА (ДАНАС У АЛБАНИЈИ).

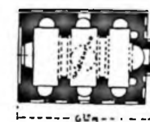

СЛ. 32 — ОСНОВА ЦРКВЕ У ЗАТОНУ НА ЛИМУ

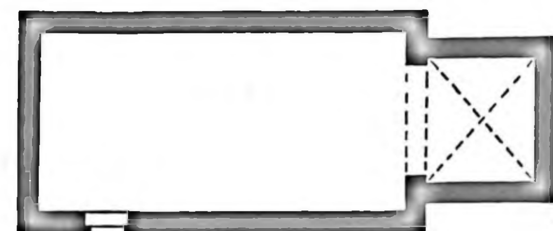
СЛ. 31 — ОСНОВА ЦРКВЕ У ОШЉУ КОД СТОНА

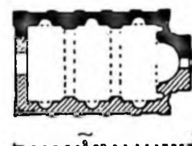
СЛ. 33 — ОСНОВА ЦРКВЕ „ПРЕЧИСТЕ КРАЈИНСКЕ" НА СКАДАРСКОМ ЈЕЗЕРУ.

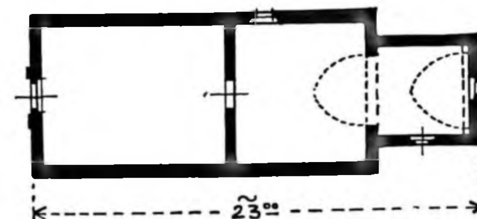
СЛ. 34 — ОСНОВА ЦРКВЕ СВ. МИХАЈЛА У СТОНУ.

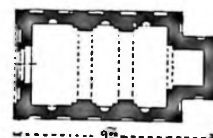
СЛ. 35 — ОСНОВА ЦРКВЕ СВ. СТЕФАНА, У СКАДАРСКОМЕ ГРАДУ.

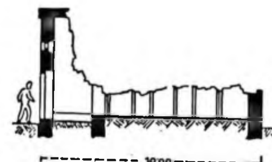
СЛ. 36 — ОСНОВА ЦРКВЕ СВ. ТОМЕ У КУТИМА БОКА КОТОРСКА.

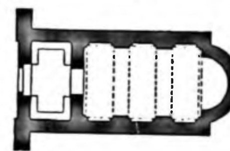

СЛ. 37 — ОСНОВА ЦРКВЕ У ШАСУ (СТАРОМЕ СВАЧУ).

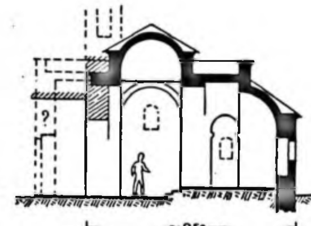

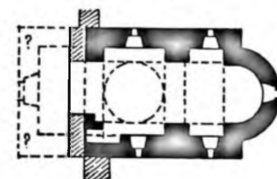
СЛ. 38 — ОСНОВА ЦРКВЕ СВ. ПЕТРА НА ОСТРВУ ШИПАНУ.

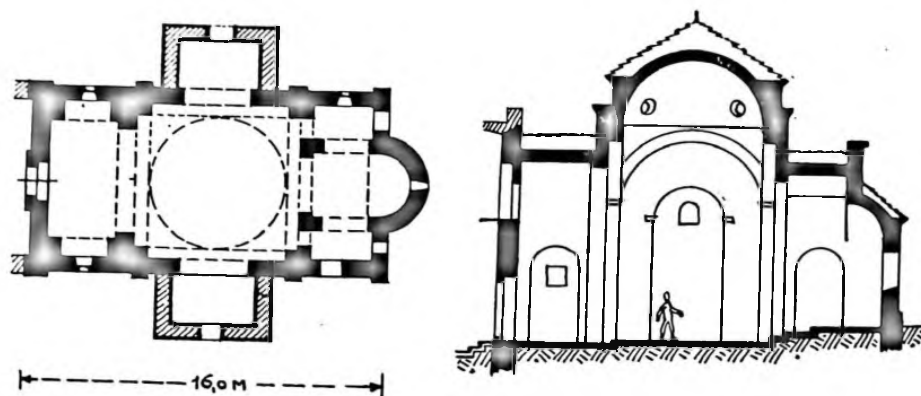

СЛ. 39 — ПЛАН ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ „У БИСТРИЦИ", НА РЕЦИ ЛИМУ.

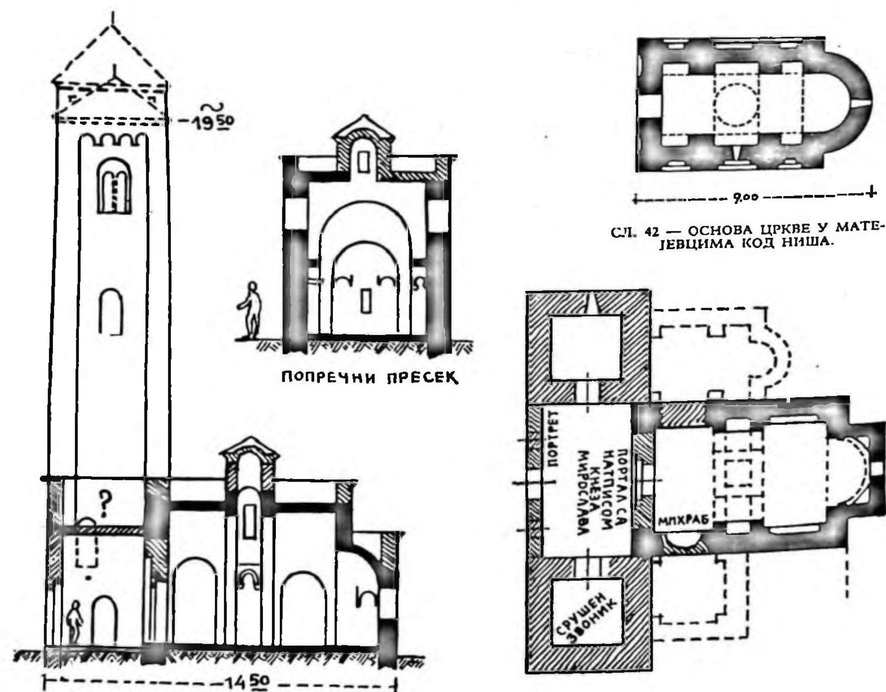

СЛ. 40 — ПЛАН ЦРКВЕ СВ. ЂОРЂА НА ГРОБЉУ У ТИТОГРАДУ (СТАРОЈ РИБНИЦИ).

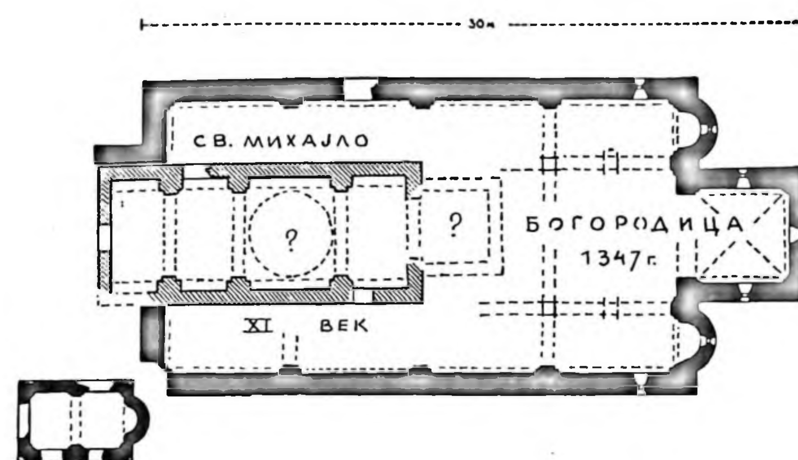

СЛ. 41 — ПЛАН ЦРКВЕ СВ. МАРИЈЕ НА ОСТРВУ МЉЕТУ.

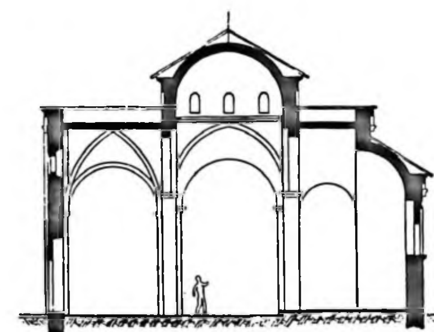
СЛ. 42 — ОСНОВА ЦРКВЕ У МАТЕЈЕВЦИМА КОД НИША.

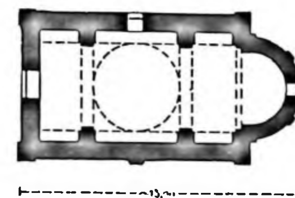
СЛ. 43 — ПЛАН ЦРКВЕ СВ. ПЕТРА У БИЈЕЛОМ ПОЉУ.

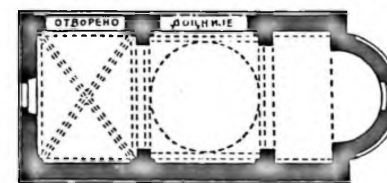

СЛ. 44 — ОСНОВЕ ЦРКАВА ИЗ РАЗНИХ ЕПОХА, У КОМПЛЕКСУ МАНАСТИРА СВ. БОГОРОДИЦЕ НА РАТЕЦУ.

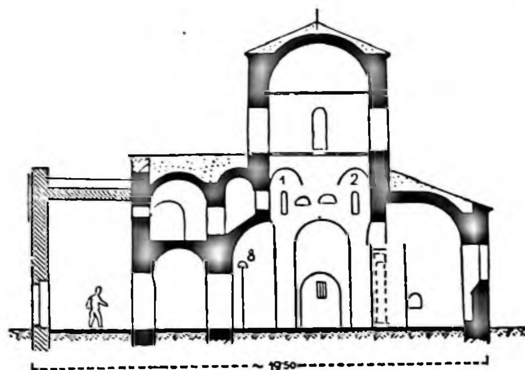

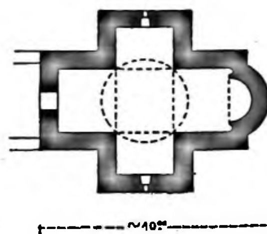

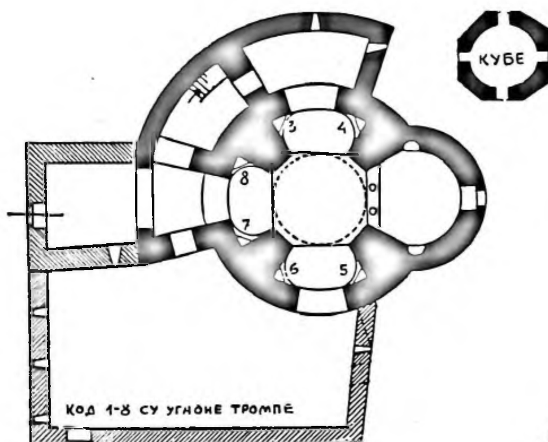
СЛ. 45 — ГОРЕ: ИЗГЛЕД, ДОЛЕ: ОСНОВА ЦРКВЕ СВ. ЛУКЕ У КОТОРУ.

СЛ. 46 — ПЛАН ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ „КОЛЕЂАТЕ“ У КОТОРУ.

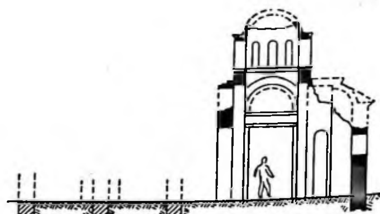

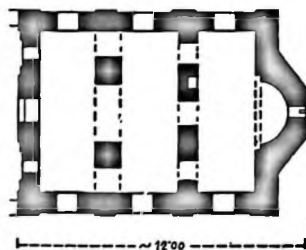

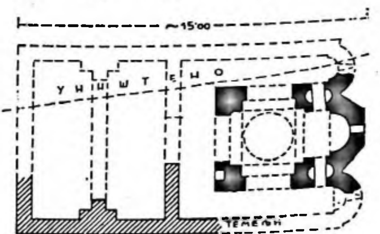
СЛ. 48 — ОСНОВА ЦРКВЕ У ЂУНИСУ.

СЛ. 47 — ЛЕВО: ПЛАН ЦРКВЕ СВ. ПЕТРА КОД НОВОГ ПАЗАРА.

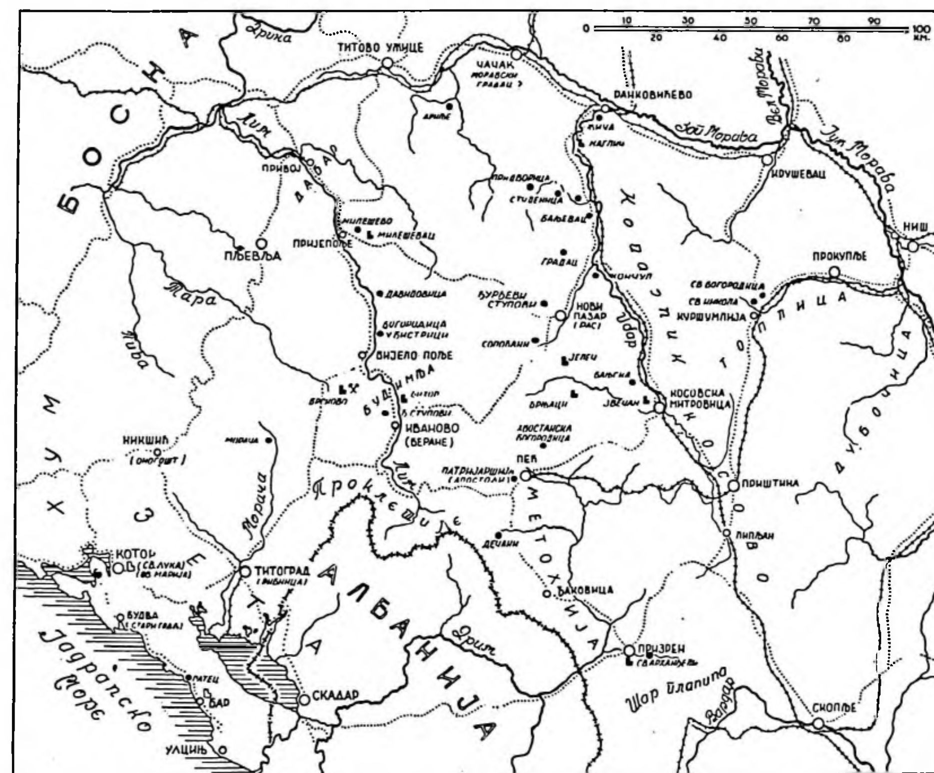

СЛ. 49 — ЛЕВО: ОСНОВА ЦРКВЕ У ЛИПЉАНУ НА КОСОВУ.

СЛ. 50 — ГОРЕ: ПЛАН ЦРКВЕ СТАРЕ ПАВЛИЦЕ

РАШКА СТИЛСКА ГРУПА

СЛ. 51 — ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ НАЈЗНАЧАЈНИЈИХ СПОМЕНИКА РАШКЕ СТИЛСКЕ ГРУПЕ.

Прво систематско монументално грађење у Рашкој почиње од времена великог жупана Стевана Немање, у другој половини XII века. Рашка српска држава постигла је прво политичку самосталност, а затим је добила и цркву независну од Византинаца. Њена територија проширила се на крајеве од двеју Морава (река Сава постала је северна граница Рашке тек доцније) до Јадранске обале. Као владар, Немања се у многоме почео угледати на суседе, при томе је почео градити и монументалне црквене грађевине. Он је већ постао био довољно економски моћан да би се у томе могао мерити са суседима. Средишна област око које се његова држава развила, називана је Рашка, зато ћемо и ми, цели групу споменика, која је

СЛ. 52 — ОРИЈЕНТАЦИОНА ТАБЛИЦА СПОМЕНИКА И КТИТОРА РАШКЕ СТИЛСКЕ ГРУПЕ.

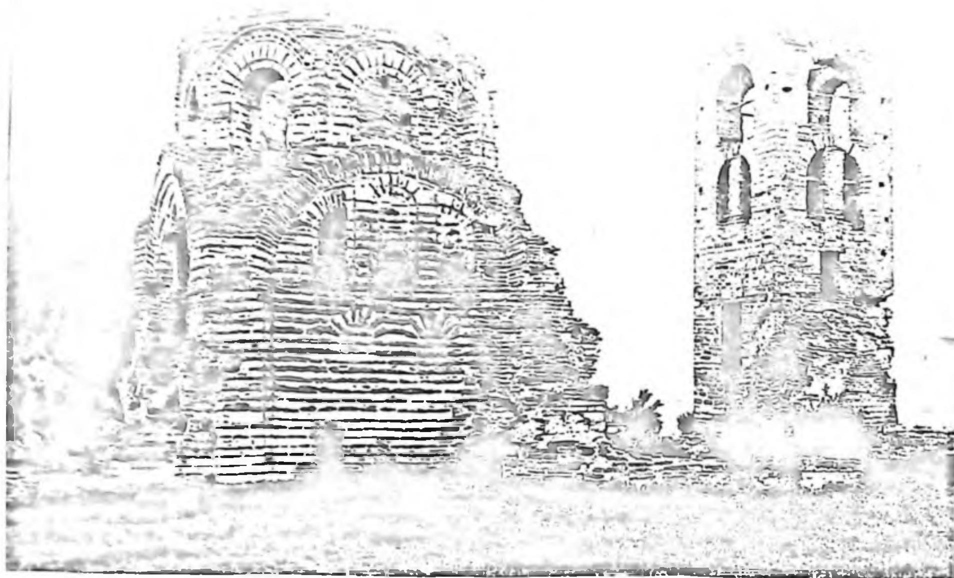
СЛ. 53 — ОСТАЦИ ЦРКВЕ СВ. БОГОРОДИЦЕ КОД КУРШУМЛИЈЕ.

СЛ. 54 — ОСТАЦИ ЦРКВЕ ЂУРЂЕВИ СТУПОВИ КОД НОВОГ ПАЗАРА.

СЛ. 55 — ОСТАТАК КУБЕТА ЦРКВЕ ЂУРЂЕВИ СТУПОВИ КОД НОВОГ ПАЗАРА (СТАРОГА РАСА).

СЛ. 56 — РУШЕВИНЕ НЕМАЊИНЕ ЦРКВЕ СВ. НИКОЛЕ КОД КУРШУМЛИЈЕ.

у овоме крају саграђена у време Немање и његових првих следбеника, и која чини једну стилску целину, назвати „рашком“ групом.

Даћемо прво хронолошким редом списак споменика које смо у ову групу уврстили. При томе ћемо се држати само оних који постоје и данас, макар и у рушевинама, од оних, пак, који су потпуно ишчезли, поменућемо само изузетно значајне (карта сл. 51).

Првих неколико грађевина саграђено је за време самога Немање. Према студеничкоме типику Немања је прво саградио цркву Св. Николе а затим Богородице, обе у Топлици, док Стефан Првовенчани помиње ове грађевине обрнутим хронолошким редом.

1) Црква манастира *Богородице*, у Топлици код Куршумлије, вероватно обновљена старија византиска црква, око 1168—72 год.

2) Црква манастира *Св. Николе*, на истоме је месту и приближно из истога времена.

3) *Ђурђеви Ступови*, код некадашњег Раса, данашњег Новог Пазара, саграђени су после 1168 год.

4) *Студеница* (велика црква Богородице), код ушћа на Ибру, саграђена је, као главна Немањина задужбина, између 1183—96 год.

За време Немање су саграђени још неки споменици, чије првобитне грађевине данас више не постоје. Две три најзначајније међу њима су: првобитна црква манастира Хиландара на Атосу (1198 г.) и цркве манастира *Св. Николе* и *Св. Ђорђа* у жупи Дабар на Доњем Лиму.

5) *Жича*, код Краљева, саграђена је за време Стевана Првовенчаног, после 1207 а пре 1220 год.

6) *Придворица*, више Студенице (помиње се већ у Студеничкој повељи).

СЛ. 57 — НЕМАЊИНА ЦРКВА БОГОРОДИЦЕ У МАНАСТИРУ СТУДЕНИЦИ.

7) *Хвостанска Богородица*, код Пећи, помиње се 1219 г.

8) *Ђурђеви Ступови*, код некадашње Будимље (данас Иванграда), саграђени су за време Жупана Првослава, синовца Немањиног, пре 1219 год.

9) Спољну припрату испред велике цркве у Студеници саградио је краљ Радослав син Првовенчанога (1227—1234 г.).

10) *Милешево*, код Пријепоља, саграђено је за време краља Владислава сина Стевана Првовенчаног, око 1234 год.

11) *Св. Апостоле у Пећској патријаршији* саградио је архиепископ Арсеније (можда на остацима раније цркве), у другој четвртини XIII века.

12) *Морача*, на реци Морачи у Зети, саграђена је за време кнеза Стефана сина Вуканова, 1252 године.

13) *Сопоћани*, на извору Рашке саграђени су, као задужбина краља Уроша I, пред 1255 год.

14) *Градац*, на Ибру код Рашке, саграђен је, као задужбина краљице Јелене, жене Уроша I, око 1270 год.

15) *Давидовица*, на Лиму, саграђена је за време Дмитра сина Вуканова, брата Стевана Првовенчаног, 1281 год.

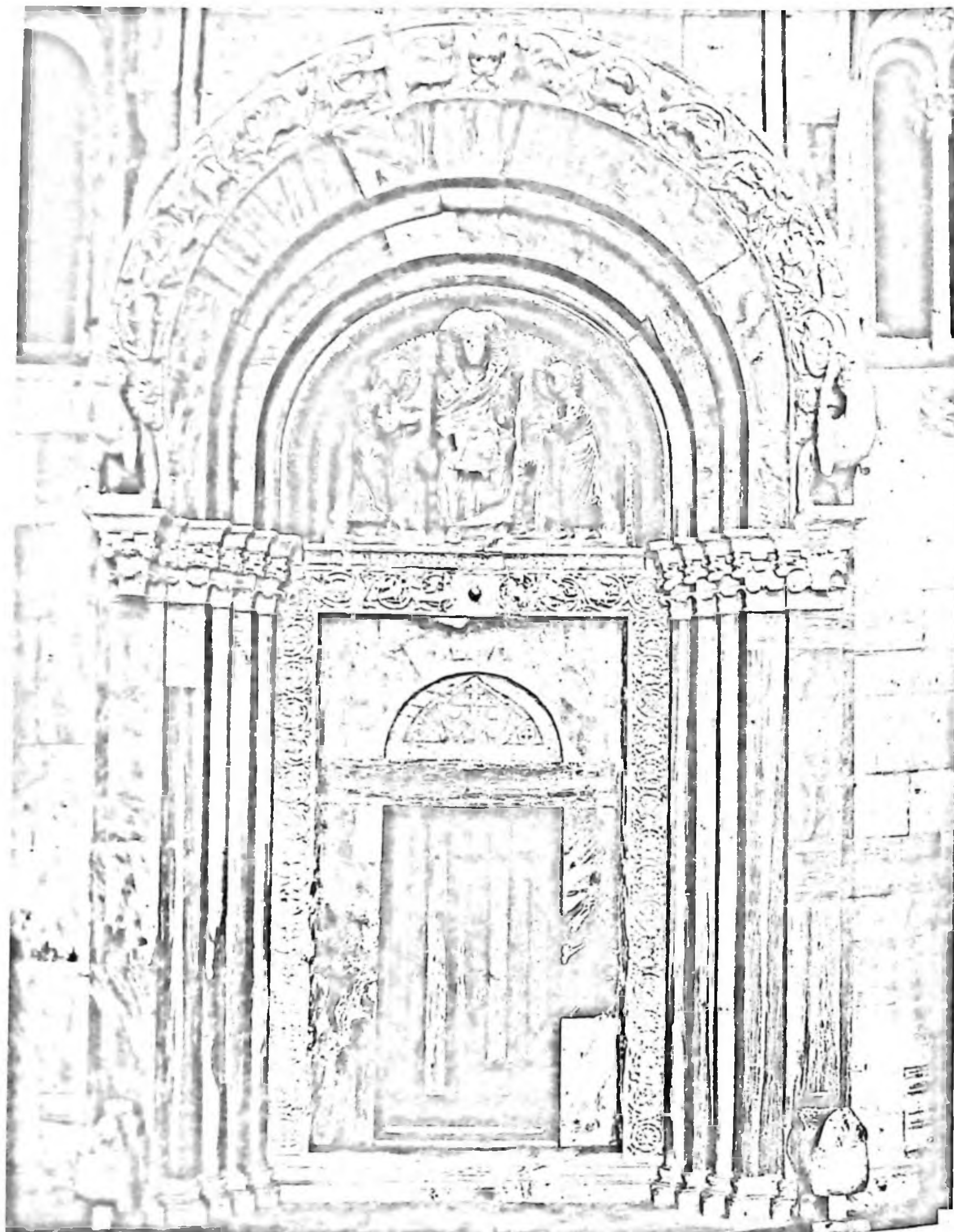
16) *Ариље*, на Моравици, саграђено је за време краља Драгутина, 1296 год.

Овом времену и стилу припадају и следеће две мање цркве:

17) црква *Сретења*, код Ушћа и

18) црква *Св. Николе* у Бањевцу, код Рашке.

Мада историски не припадају више овом периоду и мада две од њих нису ни једнобродне грађевине са кубетом, ипак

СЛ. 58 — ЗАПАДНИ ПОРТАЛ БОГОРОДИЧИНЕ ЦРКВЕ У МАНАСТИРУ СТУДЕНИЦИ.

СЛ. 59 — ГОРЊИ ДЕО ЗАПАДНОГ ПОРТАЛА БОГОРОДИЧИНЕ ЦРКВЕ У СТУДЕНИЦИ.

стилски, бар по обради спољашности, остају у вези са њима још и ови споменици који су споља обрађени на романски начин.

19) *Бањска*, код Косовске Митровице, саграђена је, као главна задужбина краља Милутина, око 1313-15 год.
20) *Дечани*, код Пећи, саграђени су за време краља Стефана Дечанског и краља Душана, од1327 до 1335 г.
21) црква манастира *Св. Арханђела*, код Призрена, саграђена је, као главна задужбина цара Душана, између 1343 и 1347 год. — као и црква *Св. Николе* уз њу.
22) *Трика црква*, код Жагубице, саграђена 1274 год., има доста стилских одлика целе ове групе.
23) *Бела црква*, код Карана (саграђена за жупана Брајана 1332—7 год.), јер и она има облик једнобродне грађевине са кубетом.

Основне карактеристике свих, или бар највећег дела, црквених грађевина рашке групе, састоје се у следећем: усвојен је облик једнобродне, засведене грађевине са једним кубетом. Са западне стране се најчешће налази припрата, а уз бокове црквеног брода обично нека нижа одељења

СЛ. 60 — ДЕТАЉ СА ДОВРАТНИКА ЗАПАДНОГ ПОРТАЛА У СТУДЕНИЦИ (ПОЛОЖЕН).

СЛ. 61 И 62 — ДЕТАЉИ СА ЛЕВЕ СТРАНЕ АРХИВОЛТЕ ИЗНАД ПОРТАЛА У СТУДЕНИЦИ.

(певнички трансепти и параклиси). Споља су фасаде обрађене, у мањој или већој мери, на романски начин, тј. у стилу црквених грађевина какве је тада градио запад Европе, па и Италија са којом је стара Рашка имала преко Приморја тешњих веза.

Мада је основни облик једнобродне грађевине са кубетом постојао већ и на хришћанском Оријенту (на пр. Вагаршапат у Јерменији) он је развијен био нарочито у предроманској архитектури (на пр. С. Анђело на Монте Рапаро у Италији, X—XI век). У Рашку је, пак, дошао из Приморја, где има више примера једнобродних грађевина са кубетом. У почетку грађења Немањиног времена, тај тип још није био доследно усвојен нити спроведен. Осећа се и присуство и мајстора вичних византиском начину грађења и тек од зидања Студенице надаље он се дефинитивно развија у јасно издвојену варијанту, која задржава само његову основну концепцију али ствара од ње једну скоро оригиналну нову форму, са кубетом на коцкастом постољу и са бочним певницама испод њега (у почетку су ту били мали улазни вестибили које већ раније видимо на Оријенту). Спољашњост је пак украшена више или мање на западњачки начин.

Ево како је изгледала, углавном, обрада те спољашности: црквени брод био је

СЛ. 63 И 64 — ДЕТАЉИ СА СРЕДИНЕ И СА ДЕСНЕ СТРАНЕ АРХИВОЛТЕ ИЗНАД ПОРТАЛА У СТУДЕНИЦИ.

СЛ. 65 — ДЕТАЉ СА ПОРТАЛА СТУДЕНИЦЕ

СЛ. 66 — ДЕТАЉ СА КАТЕДРАЛЕ У ЂЕНОЗИ (XII В.).

засведен, али је преко свода био покривен двосливним дрвеним кровом са оловом озго. То је давало западној фасади забат са кровним венцем изведеним у средини у врх. Тај забатни зид је често излазио својом висином изнад крова као какав надзидак (што је мотив јужне Италије — Апулије).

Олтарске апсиде су и споља и изнутра полукружне основе. Кубе је, такође, често цилиндричног тамбура, али их има споља и полигоналних. Оно је било покривено оловом обично директно по облини свода, без дрвене подлоге. Кровни венац на кубету ишао је најчешће водоравно. Тај кровни венац састојао се од низа аркадица на консолама („богенфриз“), како су то имале романске цркве у Приморју и у суседној Италији. (Овај је мотив нарочито био развијен у Ломбардији). Тај низ аркадица ишао је свуда ивицом крова, па и косо, тамо где је на забатима кров био кос. Ове аркадице имају обично једноставван испад, но, понекипут је њихова пластика и удвостручена у испаду (Студеница, Сопоћани).

Површине фасада биле су равне и оживљене једино плитким вертикалним пиластрима. Никакве водоравне поделе није било. Западна фасада је била главно лице, она је имала улазни портал и изнад овога најчешће један прозор. На олтарској апсиди био је, такође, већи прозор, понекад и троделни („трифора“).

СЛ. 67 И 68 — ДЕТАЉИ СА ДЕСНЕ СТРАНЕ АРХИВОЛТЕ ПОРТАЛА У СТУДЕНИЦИ.

СЛ. 69 — ПОРТАЛ ЦРКВЕ СВ. МАРИЈА ДЕЛА ПЈАЦА У АНКОНИ (1210 ГОД.).

СЛ. 70 — ПОРТАЛ КАТЕДРАЛЕ У ТРАНИ-У (АПУЛИЈА, ВРЕМЕ ИЗМЕЂУ 1143 И 1170 Г.).

Кубе није никад излазило својим цилиндричним делом директно из крова, већ је споља између њега и крова увек био један коцкасти прелаз. Карактеристично је за неке српске средњевековне грађевине да то постоље не обухвата увек само четири главна лука који носе кубе, већ може обухватати тек четири зидића са плитким луцима изнутра, надзидана изнад ових, како би кубе било што више постављено (сл. 6).

Црква је свој западни део имала преграђен у припрату — „нартекс" — (као неко предворје које је имало своју функцију у вези са службом у цркви). Тако уграђена припрата, која је имала заједничку фасаду и кров са самом црквом, је одлика рашких цркава. Било је и спољних припрата, дозиданих, тзв. „ексонартекса.

Најважнији нижи делови уз црквени брод били су проширења за певничке хорове уз простор испод кубета, тзв. „певнички трансепти" и мале засебне капелице — „параклиси", уз западни део црквеног брода или уз припрату. Понеке цркве уопште нису имале ове делове, друге су имале само поједине од њих. Најзад, код извесних цркава та су нижа одељења била покривена заједничким нижим крововима, што је целој цркви давало споља изглед тробродне базилике.

При овом последњем јасно се испољила једна тежња, не само кроз цео развој ове групе већ се ова тежња може пратити и кроз цео развој српске средњевековне црквене архитектуре уопште, *а то је обраћање веће пажње спољашњој силуети грађевине а не простроности њене унутарње шупљине, унутрашња просторност није ни била потребна овим црквама.* Код првих грађевина ова тежња је умерена, унутрашњости су још сразмерно простране, а кубета су нижа и шира. Постепено се, пак, све више тежи томе да грађевина буде што виша и што виткија, зато се кубе смањује а пење све више и цела силуета грађевине добија степенасто моделисање спољне силуете (што се у „рашкој" групи нарочито истиче код Сопоћана и Дечана). Но, при свему томе се може рећи да грађевине ове групе масама својим ипак, задржавају претежно монументалан карактер и да је код њих тежња за ефектом импозантности још увек већа, него тежња за декоративношћу, која ће бити јаче испољена доцније, (нарочито напр. у моравској групи).

Конструктивно грађевине су, пак, изведене на следећи начин: Зидови цркава били су озидани најчешће каменом (притесаним за два лица једног дебелог зида, а са ломљеним каменом за испуну — ређе је била употребљена и опека). Највише цркава овога периода је озидано на приморски начин, ситним тесаницама, па су фасаде малтерисане озго. Код неких је малтер био и бојен (окер жутом, а на спољној припрати Студенице, на Жичи и цркви Св. Апостола у Пећи и црвеном бојом). Код неколико цркава фасаде су по тосканском начину, озидане углачаним, домаћим, мермером. И то *не оплаћене плочама* већ *озидане тесаницима*, који су покаткад дебели и по 30 см. Код Студенице је мермер једнобојно бео, код Дечана бео и ружичаст, а код Бањске има тесаника од три боје: беле, црвене и плаве — наизменично постављених, без нарочито одређеног реда. Код неких од ових грађевина редови тесаника су ређани мање више правилно. Код Студенице се види како је искоришћен сваки комад мермера донесен на градилиште, тако да су само водоравне спојнице правилне (па и ту нису увек исте висине). Тесаницису комбиновани како је где било могуће од комађа разне величине, истесаног, ипак, увек само у правоугаоне облике (исти начин обраде мермера види се на цркви св. Чиријака у Анкони — Италија, XII век).

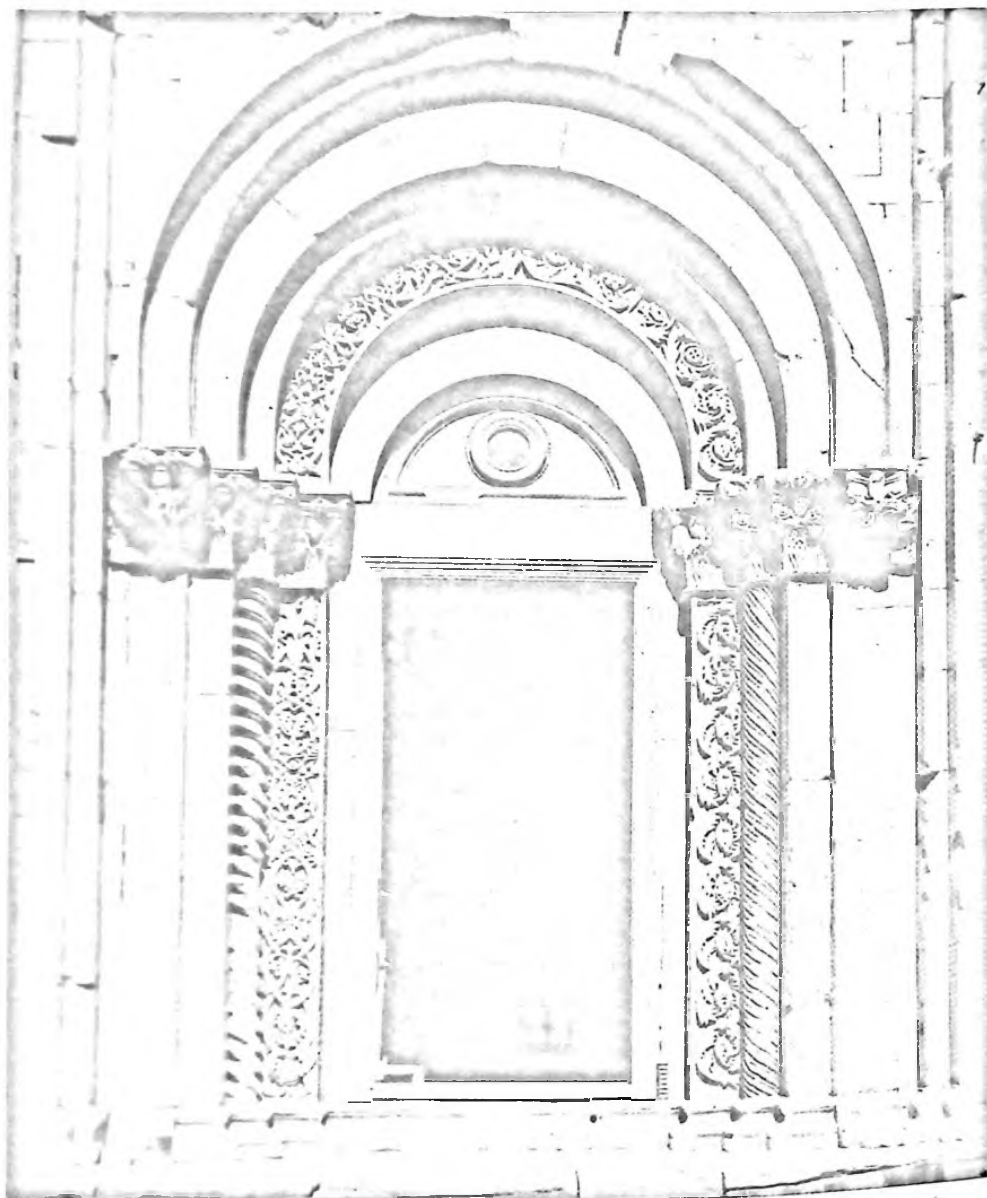
Још један мотив при томе треба истаћи, а то је архиволта изнад врата и прозора. Она има понекипут онај облик који се види чешће у Приморју, (а пореклом је из Ломбардије) да је у темену шира, а у ослонцима ужа (сл. 129 и 132). И ту је комађе ређано почев од ослонаца, како најће, тако да каткад у теме пада спојница уместо завршца. Сами отвори врата су увек озго правоугаони, док су отвори прозора увек озго лучни.

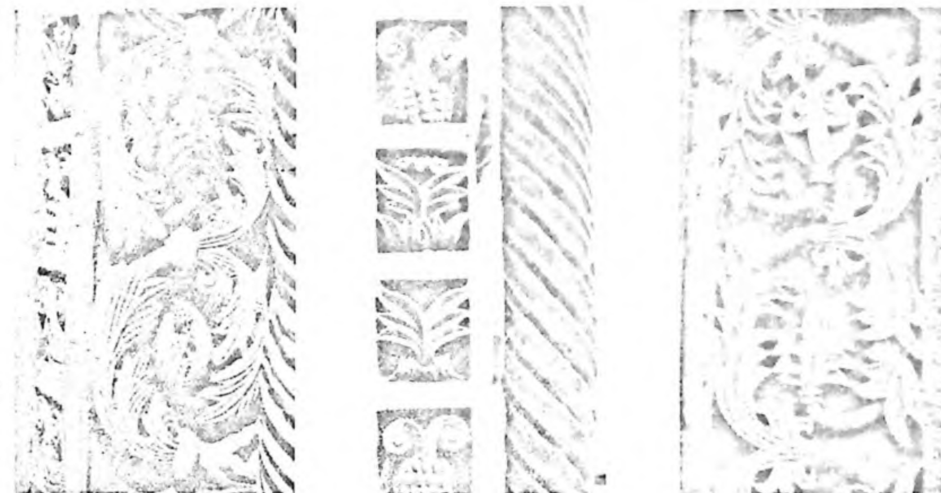

СЛ. 71 — ДЕТАЉИ СА ПОРТАЛА: а) и в) У АНКОНИ (1210 ГОД.) б) НА ЦРКВИ СВ. ЛЕОНАРДА КОД СИПОНТА (КРАЈ XII В).

СЛ. 72 — ЈУЖНИ ПОРТАЛ НА БОГОРОДИЧИНОЈ ЦРКВИ МАНАСТИРА СТУДЕНИЦЕ.

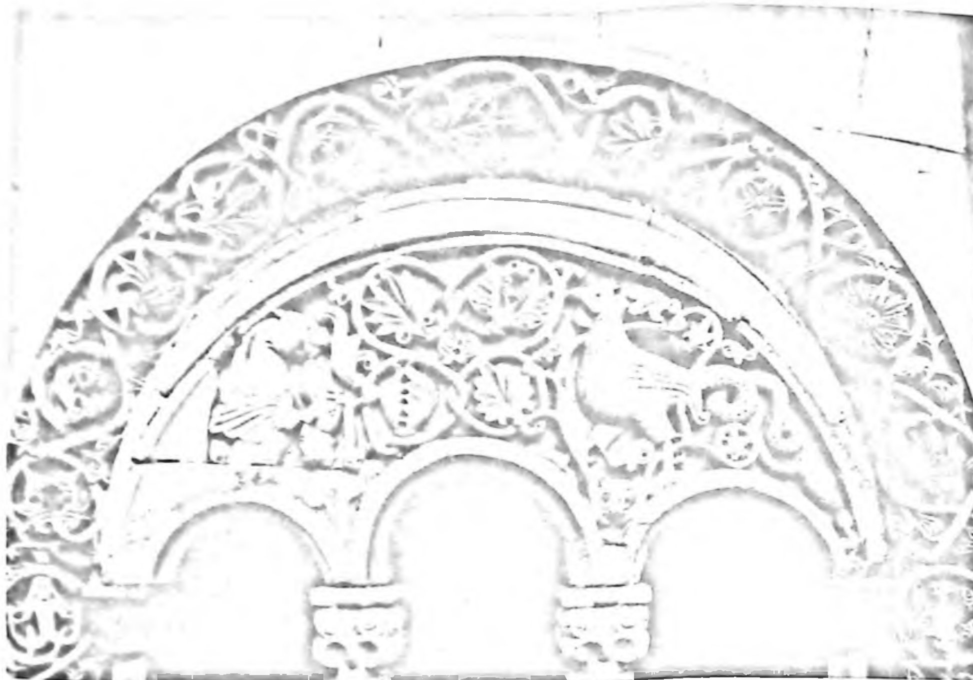

СЛ. 73 — ДЕТАЉИ: а) и б) СА ЈУЖНОГ ПОРТАЛА СТУДЕНИЦЕ, в) СА ПОТРАЛА ДЕЧАНА.

Код богатије обрађених цркава ове групе врата и прозори су украшени романским декором исклесаним у белом мермеру. И консолице кровног венца су, такође, украсно исклесане. Довратници и допрозорници, архиволте изнад врата и прозора и поља испод архиволта, покривени су клесаним орнаментима у облику стилизованих увојака биљних *врежа* и *лозица* (не *ӣреӣлеӣа* који ће бити карактеристични за „моравску" групу средњевековне српске архитектуре), а кроз лишће и цвеће уплетене су фигурице људи, животиња и птица. Первази са оваквим лозицама чести су у Италији. У Апулији их има нарочито на порталима у Бари-у и Трани-у, оба из времена са краја XII века (сл. 69 и 70). И нешто северније, налазе се такође портали са детаљима веома сличним нашим на пр. на цркви Св. Леонарда код Манфредоније (крај XII или поч. XIII века) и на цркви Санта Марије ин Пиаца у Анкони из 1210 год. (сл. 71). Што се тиче великих олтарских троделих прозора, они на катедрали у Бари-у и Трани-у (оба из времена са краја XII века) су исте концепције као онај на Студеници (сл. 76).

Цео овај пластични украс исклесан је од мермера у тзв. високом рељефу, тј. фигурице јако испадају према позадини (за разлику од равних и сасвим плитко резаних орнамената, какви ће бити они у моравској групи). Облици тих фигурица ипак су прилично реалистички третирани, мада често веома наивно. Фигуре нису „афронтиране", тј. симетрично по две наспрамно као пар постављене и њихова крила и репови не прелазе у орнаментално стилизовано лишће на онај начин како ће то бити доцније у моравској групи (под утицајем оријенталне пластике). Често су очи фигура испуњене оловом да би се појачао израз. Оловом се пуне и низеви рупица као декоративни первази. (Ове рупице показују начин обраде мермера помоћу сврдла окретаног „гудалом" као и данас што се ради у Приморју).

На главним порталима Студенице, Бањске и Дечана постављене су читаве групе скулптура. И то је дошло услед угледања на Запад. Кад кажемо „Запад" мислимо, како на Далмацију, тако и на Италију. Цело то питање, ипак, није тако једноставно. Западни портал и олтарски прозор на Студеници су, напр. тако изванредна дела,

СЛ. 74 — ГОРЊИ ДЕО ОЛТАРСКОГ ПРОЗОРА БОГОРОДИЧИНЕ ЦРКВЕ У СТУДЕНИЦИ.

да и по отмености композиције и по финоћи клесања нема баш много старијих паралела и угледа ни у Приморју ни на Западу. Скулптура Студенице је старија и од многих италијанских а и од многих далматинских (трогирски портал је из 1240 г.), а прецизнија је од већине сувремених па и од многих доцнијих споменика. Нарочито треба истаћи једноставност и одмереност укуса, за разлику од честе претрпаности италијанских портала. Интересантно је приметити да је портал на цркви Св. Андреје у Барлети радио наш човек Симеон Дубровчанин, као што је затим и Јурај Далматинац радио више већих архитектонских и скулпторских радова у Анкони, но то је већ било доцније. Одакле је могао бити мајстор који је клесао украс Студенице то је засада још непознато.

Мајстор Бањске, па и онај дечански угледали су се у многоме на овог првог.

Очигледна је неједнакост у обради украса код разних споменика. И сам начин зидања је понегде различит. Довољно је поредити портале Студенице и Мораче (први савршено а други врло неуко клесан), па видети да су, за неколико нарочито богато украшених грађевина ове групе споменика мајстори били велики специјалисти.

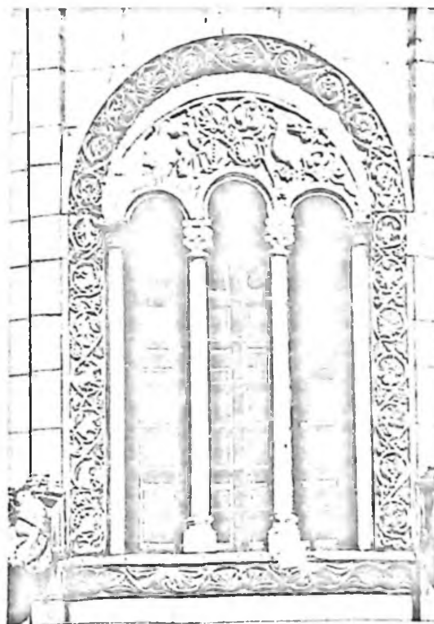
Како за прозоре у то доба није било стакла у већим димензијама, то су употребљаване само мање кружне плоче (испод 30 см пречника) стакла у боји и оне су утврђиване у гипсане табле са многобројним кружним отворима (нешто налик на „трансене“, познате још у антици). Остаци таквих прозора нађени су на Морачи и на

Сопоћанима, а на Студеници се (са северне стране, испод кубета) сачувао прозор који на храстовом раму има оловне избоцкане плоче тако да остављају облике митолошких животиња, на чијим се телима издвајају делови обојеног стакла (сл. 80—82).

О зидноме сликарству коме је поверен целокупни украс унутрашњости црквене грађевине, рећи ћемо само неколико речи опште карактеристике за ову епоху. Сем на ретким изузецима, као напр. донекле у Ђурђевим Ступовима у Расу, сцене нису распоређене водећи рачуна о архитектонским пољима зидова и о декоративном ефекту целине већ су постављене без обзира на ово а према утврђеноме распореду.

Сам стил овог сликарства из XIII века у рашкој групи остаје у главном у традицијама византиског сликарства претходног времена. Фигуре су велике, мирне и постављене приближно у један план. Тај се живопис, понекипут, угледа на старе зидне мозаике, отуда на више места позађе на композицијама имитира злато. На њему су насликане коцкице мозаика. Иначе је позађе обично дато само као површина обојена загасито плаво. Поједине композиције су оивичене и одвојене једна од друге црвеном (цигласте боје) траком.

По строгости и импозантности укупног ефекта, може се рећи да зидно сликарство XIII века има потпуно монументалан карактер, а као најбољи примери могу се сматрати они у Милешеву и у Сопоћанима, и који спадају у највиша сликарска достигнућа тога доба. Поред сликарских сцена има и свуда на уобичајеним местима (нарочито луцима, удубљењима прозора и врата итд.) сликаних орнамената, карактеристичних за ову епоху (сл. 452).

СЛ. 75 — ОЛТАРСКИ ПРОЗОР НА БОГОРОДИЧИНОЈ ЦРКВИ У СТУДЕНИЦИ (ПОСЛЕ 1183 А ПРЕ 1196 Г.).

СЛ. 76 — ОЛТАРСКИ ПРОЗОР НА КАТЕДРАЛИ У БАРИ (ИТАЛИЈА) — (ПОСЛЕ 1178 А ПРЕ 1190 Г.).

ПОЈЕДИНИ СПОМЕНИЦИ

Од времена Немањиног почело је грађење монументалних грађевина како по концепцији и димензијама, тако и по материјалу. Црква *Св. Богородице* у Топлици код Куршумлије је, може бити, старија, византиска грађевина, само обновљена. Она има облик основе са три апсиде — „трипконхос". Вероватно је имала и кубе, данас порушено. Испред цркве је била припрата доцније преправљена. Цела је грађевина озидана опекама а данас је потпуно у рушевинама (сл. 53).

Код цркве, *Св. Николе* види се рука византиских, чак можда цариградских мајстора и у погледу облика и у погледу обраде. Црква има једно велико кубе (кришкасто изнутра као многе цариградске цркве) издигнуто над средњим делом грађевине, који је виши од припрата и од олтара. Кубе није имало споља формирано коцкасто постоље. Црква је имала са западне стране дозидану спољну припрату, са две куле као код цркве Св. Трифуна у Котору и неких других романских цркава. Са источне стране био је троделни олтар, чија се средња апсида завршава у средини на угао. Уз јужну страну солеје налази се један нижи простор кроз који се, као кроз какав мали вестибил, могло улазити у цркву. Изнад њега је велики троделни прозор цариградског типа (два бочна отвора завршена четврт луком озго). Прозори кубета су необично велики. Северно је дозидан уз припрату један параклис. Цела грађевина је сазидана од опеке, а на фасадама је сваки други ред покривен малтером да би се јаче истакли водоравни

СЛ. 77 — А) И Б) ДЕТАЉИ СА СТУДЕНИЦЕ, В) СА КАТЕДРАЛЕ У БАРИ (ИТАЛИЈА).

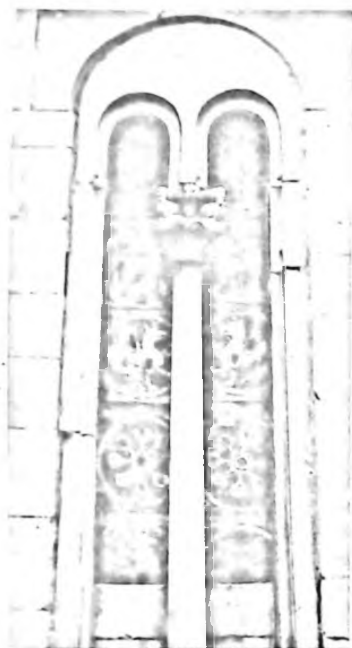
редови. Исти овакав начин зидања види се на цркви Св. Софије у Никеји (око половине XI века) и на кулама Влахернске капије на зидинама Цариграда. Данас је ова грађевина до пола у рушевинама, које су конзервиране 1950 год. (сл. 56).

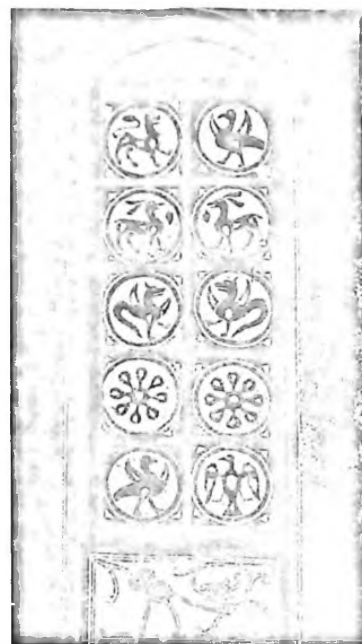
Црква *Ђурђеви Ступови* код Новог Пазара, старога Раса, показује пак приморске мајсторе који задржавају углавном, облик цркве Св. Николе, али га обрађују у великој мери на романски начин. Аркада на стубићима и конзолама у унутрашњости кубета даје најбогатије обрађену унутрашњост кубета у целокупној средњевековној српској црквеној архитектури (сл. 55). Углови кубета су у осовинама цркве. На спољашним фасадама грађе-

СЛ. 78 (ГОРЕ) А), Б) и В) — (ДОЛЕ) Г), Д) и З) — ДЕТАЉИ СА ОКВИРА ОЛТАРСКОГ ПРОЗОРА НА СТУДЕНИЦИ.

СЛ. 79 и 80 — СЕВЕРНИ ПРОЗОР ИСПОД КУБЕТА НА БОГОРОДИЧИНОЈ ЦРКВИ МАНАСТИРА СТУДЕНИЦЕ (СПОЉА И ИЗНУТРА).

вине кровни венац је у облику романских слепих аркадица на консолама. Кубе и на овој цркви нема споља још формирано коцкасто постоље. Ова је црква имала, такође, две куле са западне стране (отуда име „ступови", јер је кула у старосрпском језику називана „ст'лп", „ступ"). Олтар је био трочлан. Црква је имала и два бочна улаза, са малим вестибилима. У цркви је био фреско живопис из XII века који је, што је врло редак пример у старој српској архитектури, био распоређен у поља, која су потчињена архитектури и била у тесној вези са њом (иначе су обично сцене живописа ређане једна до друге, у зонама). Црква је сграђена од камена и била је споља малтерисана. Разорена је први пут 1689 г., а затим је страдала много и у Првом као и у Другом светском рату. Данас се налази скоро потпуно у рушевинама (сл. 54, 55 и 153).

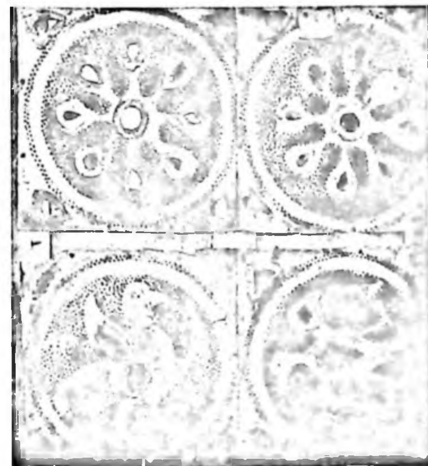
Сама црква налази се на врху купастог брда, са степеницама испред западног улаза, што је јединствен пример. Око цркве је био одбранбени зид, а на једноме углу тога зида налази се црквица Св. Ђорђа коју је саградио краљ Драгутин у XIII веку, у приземљу једне куле. 1961 и 62 год. откопани су остаци трпезарије и још неких солидно зиданих грађевина с/и од цркве, што је све припадало манастиру.

Четврта Немањина црква, *Студеница* била је његова највећа грађевина и његова главна задужбина. Ова црква има једно кубе а њена је основа извучена у дужину. На њој се први пут појављује права, вратима одвојена, припрата, јед-

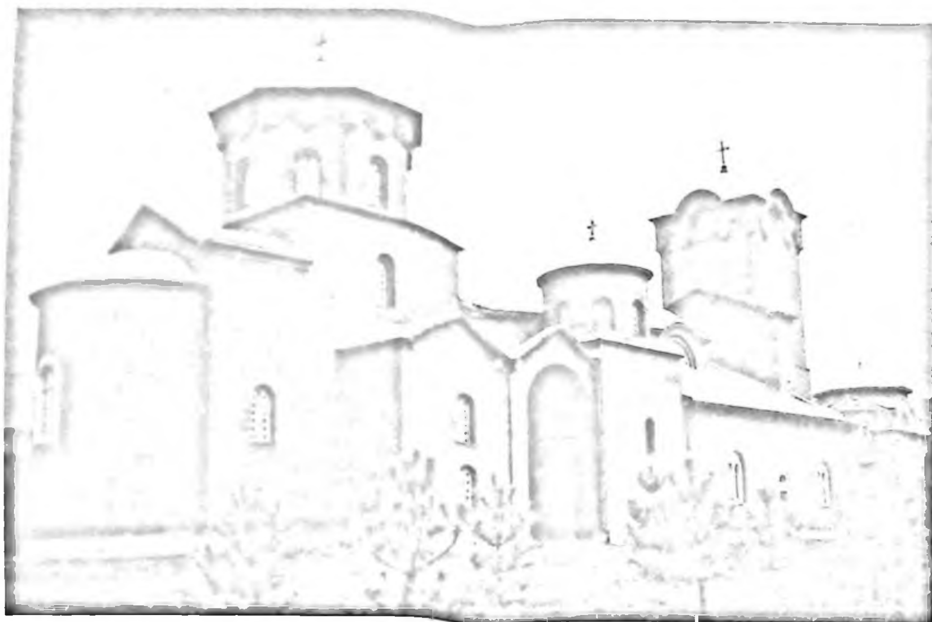
СЛ. 81 — КОНСОЛЕ СА ФРИЗА АРКАДИЦА ПОД КРОВНИМ ВЕНЦЕМ НА СТУДЕНИЦИ.

новремено озидана. Она је исте висине као и олтар, а обухваћена је у заједничке фасаде са самом црквом. Олтар је троделан а апсиде су му споља лучне. Кубе се, пак, издиже изнад крова на пространом коцкастом постољу. Кубе је дванаестострано и кришкасто са унутрашње стране. Са северне и јужне стране цркве испод кубета налазе се мали бочни вестибили са порталима. С предње стране цркве дозидана је једна велика спољна припрата, пресведена са два крстаста свода са ребрима (у Далмацији има примера за ребра под сводовима у звонику цркве св. Марије у Задру, из 1102 год., у цркви св. Трифуна у Котору, из 1166 год. и

СЛ. 82 — I И I — ОЛОВНА ОКНА НА СЕВЕРНОМЕ ПРОЗОРУ ИСПОД КУБЕТА НА СТУДЕНИЦИ.

СЛ. 83 — ЦРКВА МАНАСТИРА ЖИЧЕ (ПОСЛЕ РЕСТАУРАЦИЈЕ 1928 ГОД.).

још понегде). Ову је спољну припрату дозидао краљ Радослав. Он је насликан у једном од бочних простора уз ту припрату са моделом припрате у руци. Тробродни базиликалан кров њен покривен је био оловом, преко дрвене конструкције која је изграђена изнад сводова (данас је на њему ћерамида) сл. — 84 и 156.

Фасаде саме цркве су озидане (по тосканскоме начину) углачаним тесаницима мермера, чија дебљина иде и преко 30 см. док је остали део зида иза њих озидан обичним притесаним каменом; при томе је комађе мермера комбиновано из разних величина у водоравне редове, тако да су само водоравне спојнице континуалне. Мермер је из оближње планине Радочело. И архиволте изнад отвора су формиране од тесаника неједнаке величине (већ смо поменули да су исто овако озидане фасаде цркве Св. Чиријака у Анкони (XI и XII век). Понекад архиволта има италијански (ломбардиски али примењен и у Далмацији) облик шири у темену него у ослонцима. Под кровом је израђен венац од аркадица на конзолама, међу којима има скулптура изванредне вредности, као што је на пр. глава девојке, (сл. 81.) Те аркадице имају на челима бочних вестибила удвојене профиле. У унутрашњости цркве налази се висок појас од мермерне оплате. Кубе споља није обрађено у мермеру као остале фасаде, већ у редовима камена и опеке а било је омалтерисано (сл. 57).

Уопште је цела спољна архитектонска обрада Студенице романскога стила. Портали, којих има четири (један на западном улазу, други на пролазу из припрате у сам храм, трећи и четврти на бочним улазима), су богато обрађени клесаним украсом. Нарочито је раскошан главни, западни улаз (сл. 58). И прозори имају камене первазе, од којих је најбогатије обрађен онај тро-

СЛ. 84 — СПОЉА ПРИПРАТА ИСПРЕД БОГОРОДИЧИНЕ ЦРКВЕ У СТУДЕНИЦИ.

делни на олтару (сл. 76). По композицији би се овај прозор могао довести у везу са олтарским прозорима цркава у Апулији: у Бари-у (после 1178 а пре 1190 г.) и у Битонту (такође са краја XII в.). Остали прозори су са једним јединим отвором или су дводелни. На северном дводелном прозору испод кубета очувала су се оловна „окна" која су учвршћена на храстов рам, а избушена су у облику фигура животиња са испуном од разнобојног стакла (сл. 80—82). Украсно перфорирано олово као окно прозора налази се и на великој розети западне фасаде катедрале у Руву (Италија, поч. XIII в.).

Цео клесани украс на Студеници, је, по лепоти композиције и детаља и по финоћи и прецизности израде, најбољи међу свима сродним које имамо на нашим старим споменицима. Довратници и допрозорници као и архиволте изнад врата и прозора су покривени клесаним орнаментима. Бочни декоративни стубићи главног портала леже својим базама на леђима камених лавова и на својим капителима носе крилате грифоне. Стубићи су кружног или осмоугаоног пресека, има их и са увреним (тордираним) стаблом. Поље испод архиволте на главном порталу испуњено је рељефним фигурама Богородице са Христом на крилу, између два арханђела, а на олтарскоме прозору поље је испуњено такође клесаним украсом. Група Богородице са анђелима била је чак и обојена живим бојама (сл. 129).

Богородичина црква манастира Студенице имала је унутрашње зидове покривене живописом. Цела грађевина је углавном добро сачувана а рестаурирана је 1956 год.

У дворишту Студенице сачувана је једна кула из XIII века са трпезаријом и делом манастирског обимног зида. Ту су још и две мање цркве: једнобродна црквица *Св.*

СЛ. 85 — ЦРКВА МАНАСТИРА МИЛЕШЕВА.

Николе, (сл. 155), црква Аћима и Ане — тзв. „*Краљева црква*" о којој ћемо говорити у идућој стилској групи. (Литература: д-р В. Петковић, „Манастир Студеница", Београд, 1924 г.).

На Атосу је Немања обновио (1198 год.) напуштен грчки манастир Хиландар, но ту је цркву заменио (1303 год.) краљ Милутин својом, која и данас постоји. О овој другој ће бити речи даље.

Жича је, такође, једнобродна грађевина са једним кубетом. Код ове цркве се „вестибили" поред простора испод кубета затварају у четвртасте певнице (или „ниске певничке трансепте") какве ће имати готово све доцније немањићке цркве. Олтар је данас једноделан са лучном апсидом споља, али је некада имао северно и јужно „проскомидију" и „ђаконикон". Црква је имала припрату одвојену од храма вратима, али су та два простора доцније спојена. Испред храма дозидана је тада (по светогорском начину), једна велика спољна припрата са стубовима између девет крстастих сводова која је имала и спрат, тзв. „катихумене". Испред ове, у средини, дограђена је (а затим и надвишена) једна висока кула, са капелом на спрату. Лево и десно уз бокове западног дела саме цркве налазе се две капелице („параклиси"), свака са по једним кубетом (сл. 83).

Мада је забележено у старини да су на Жичи радили и „мраморници" (што се можда могло односити и на какав мермерни под?), црква је споља омалтерисана (била је обојено црвено) и нема пластичнога украса. Нека врста аркадица на венцу кубета потсећа на романски стил. Грађевина је била у рушевинама, али је оправљена први пут у самом почетку XX века, а други пут је рестаурирана 1928 год. У манастирскоме кругу налази се још и црквица *Св. Петра и Павла*, (сл. 157). Литература: д-р В. Петковић, „Манастир Жича", Београд, 1912 г.

Придворица је такође једнобродна грађевина са кубетом (на коме је „богенфриз" сличан жичком) и певничким трансептима. Црква има једну, доцније дозидану припрату са пространом калотом. Грађевина је била у рушевинама па је рестаурирана (неуко) у XVII веку. Међутим та перправка изведена је на старим темељима и није нарочито много могла да промени општи облик грађевине. Како се Придворица помиње већ у Студеничкој повељи, то би она могла бити старија и од Жиче (сл. 88).

Од цркве *Хвостанске Богородице* су остали само темељи (можда двеју цркава једни преко других, откопани 1930 год.), по којима се види да је облик грађевине морао бити сличан општем, већ устаљеном типу. Олтарска апсида била је споља квадратне основе. (сл. 158).

Ђурђеви Ступови, код Иванграда (Берана) су, такође, једнобродна грађевина са једним кубетом, а без певничких трансепта. Испред храма дозидана је, вероватно, још у XIII веку припрата са кулом-звоником. На кубету је под кровом низ ниша, као какво угледање на „богенфриз". Неразвијеним постољем кубета (изнад крова) и зидањем зида ситним тесаницима, без малтерисања фасада, ова грађевина потсећа на рад приморских мајстора. Очувана је добро, са ћерамидом уместо првобитног олова на крову (оправљена 1928 год.) — сл. 86.

Милешево има основни облик, углавном, сличан досада приказаном. Код ове цркве, пак, коцкасто постоље за кубе не излази својом ширином на бочне фасаде грађевине, као код досадашњих што је било, већ се повлачи ка слемену крова, тако да кубе не лежи на четири главна доња лука, већ на четири зидића изнад ових, на којима су изнутра нови луци. То је због тога што је брод цркве шири а пречник кубета мањи. Овакво надвишено коцкасто постоље остаће карактеристично за стару српску архитектуру, како је утврдио још Г. Мије који га је назвао „tambour carré". Олтарски део је неправилно изведен, са полукругом апсиде приљубљеним одмах уз простор испод кубета. Првобитна припрата је доцније спојена са храмом широким отвором у западном зиду цркве, у време када је саграђена спољна припрата са два параклиса са стране, која је затим накнадно добила и једно кубе (сл. 85 и 160).

СЛ. 86 — ЦРКВА МАНАСТИРА ЂУРЂЕВИ СТУПОВИ, КОД ИВАНГРАДА (БЕРАНА).

СЛ. 87 — ЦРКВА СВ. АПОСТОЛА У ПЕЋСКОЈ ПАТРИЈАРШИЈИ.

Грађевина је обрађена, углавном, у романском стилу. Има трагова по којима се види да је имала портал са каменим лавовима са стране. Фасаде цркве су омалтерисане. Црква је релативно добро очувана (са лимом уместо олова на крову). У својој унутрашњости имала је један од најлепших фреско-живописа из XIII века, који је доста оштећен.

Средишна црква *Св. Апостола у Пећској патријаршији* има облик сличан Жичи са једним кубетом и са певничким испадима са стране. На њеној архитектури нема ничега од дотадањих примеса романскога стила. Чак и кубе има лучне венце, а сви су кровни венци зупчасти, од опеке. У XIV веку је ова грађевина обзидана са две бочне стране двема другим црквама, а испред свих је подигнута једна заједничка припрата. Црква је била омалтерисана и обојена црвено. О целом комплексу Пећске патријаршије биће више речи кад се буде говорило о групи споменика на Косову и у Метохији (сл. 87 и 164).

Црква Манастира *Мораче* има, углавном, тип досадашњих једнобродних грађевина, са кубетом чије постоље излази ширином до бочних фасада цркве, и са певничким трансептима. Црква има и припрату, одвојену од храма порталом. Уз ову припрату налази се са северне стране један параклис. Фасаде грађевине су споља омалтерисане, али имају мермерне первазе портала и прозора. Под кровом је израђен венац од аркадица („богенфриз"). Цела та обрада је, углавном, романског начина, доста скромна, са врло неуким резањем украса на западном порталу. На архитраву портала урезан је дуг натпис кнеза Стевана (сл. 132). На прозорима су биле „трансене" од гипса, са округлим отворима за стакла. Олтарска апсида има, сем уобичајеног, још и два горња прозора. Грађевина је прилично добро очувана и до данас (препокривена 1936 год. бакарним лимом) — сл. 89, 91, и 162). На крилима врата унутрашњега портала налази се изванредно леп украс од инкрустација седефа, из доцнијег времена (сл. 91).

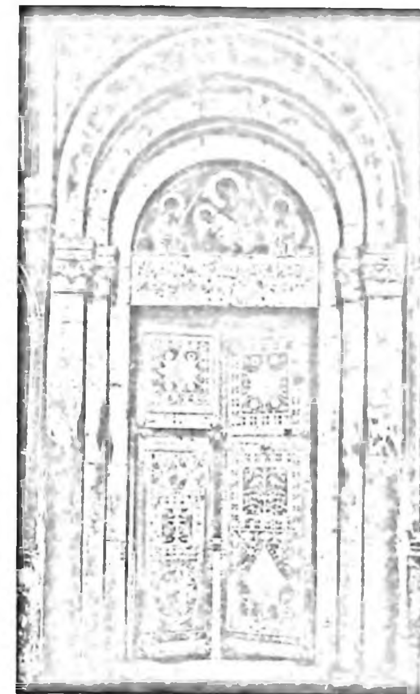

СЛ. 88 — ЦРКВА МАНАСТИРА ПРИДВОРИЦЕ.

СЛ. 89 — ЦРКВА МАНАСТИРА МОРАЧЕ

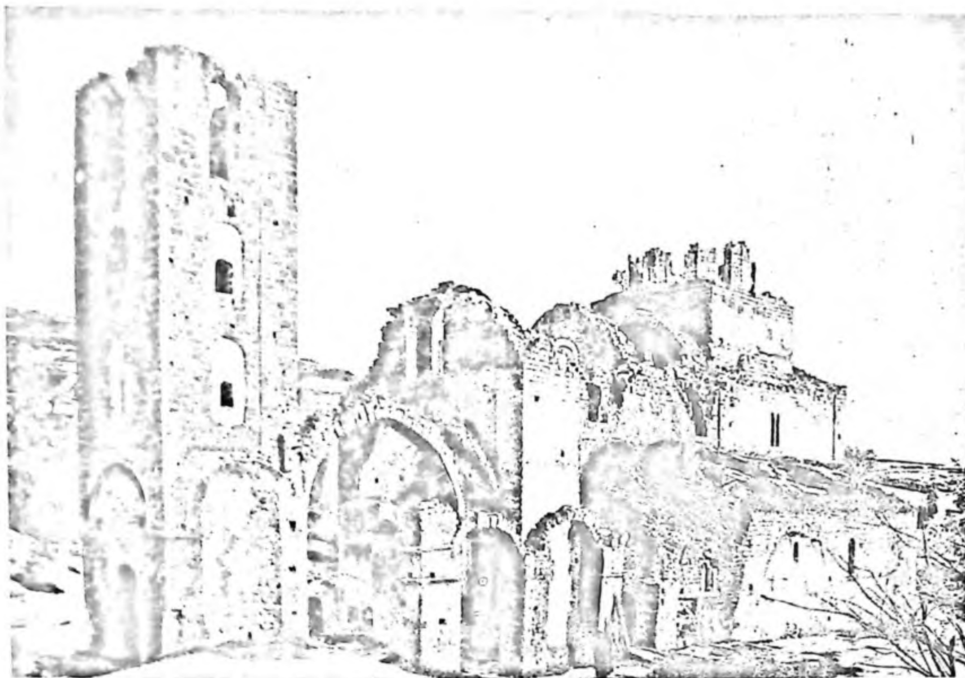

СЛ. 90 И 91 — СПОЉНИ И УНУТРАШЊИ ПОРТАЛ НА ЦРКВИ МАНАСТИРА МОРАЧЕ.

Сопоћани су веома значајна грађевина у целом овом низу. Тежња, која постаје све виднија кроз цео развој овога типа да се силуети црквене грађевине да степенасто моделисање масе са уздизањем кубета што више у вис, овде је потпуно развијена. Мада унутрашњост цркве остаје једнобродна, спољашност јој је обрађена као у тробродне базилике, са великим прозорима на средњем броду изнад бочних кровића који су повезали сва нижа спољна одељења (певничке трансепте и параклисе који постоје уз бокове припрате). Постоље кубета је надвишено и уже је од бочних фасада самога брода. Црква има припрату, одвојену од храма порталом, а испред ове је доцније (живопис је из Душанова доба) дозидана и једна пространа спољна припрата са стубовима која је вероватно имала и једну капелу („катихумену") озго. Испред ове спољне припрате, која је била са три стране отворена као какав трем, диже се у средини једна висока кула (као у Жичи). Црква је била споља омалтерисана, али су јој первази портала и прозора били мермерни а обрађени су на романски начин. (сл. 93). У унутрашњости на зидовима храма било је и украсних венаца ливених у гипсу. Споља, под кровом је био венац од аркадица, са двоструким профилом.

У унутрашњости цркве налази се зидни фреско-живопис који спада у најбоље примерке целе сликарске епохе XIII века. Овај живопис је доста оштећен нарочито у време док није било свода.

СЛ. 92 — РУШЕВИНЕ ЦРКВЕ МАНАСТИРА СОПОЋАНА (ПРЕ РЕСТАУРАЦИЈЕ 1932 ГОД.).

Грађевина је опустела 1689 г., а била је у рушевинама до 1925 год. када је поново пресведена и покривена (сл. 92 и 166).

Градац је једна од ретких црквених грађевина код нас на којој је примењен и готски стил (што је можда дошло од тога што је њена ктиторка краљица Јелена била католикиња са Запада, те је, можда, и неке мајсторе оданде довела). Ти се елементи готског стила виде нарочито на архиволтама портала, које су изведене од мермера у облику лука изломљеног у темену, као и на прозорима. Исто тако су готски и потпорци („контрафори“) који су споља прислоњени уз зидове троделног олтара. Припрата је пресведена крстастим сводом са ребрима, а уз бокове има параклисе. Кубе је споља и изнутра осмострано, што је изузетак и одаје и овим мотивом мајсторе западњачке школе. У припрати цркве има на зиду венаца моделисаних у гипсу. Фасаде грађевине су озидане каменим тесаницима и биле су омалтерисане. Грађевина је данас потпуно у рушевинама, заштићена већ раније озго дрвеном настрешницом, а осигурана и 1949 г. сл. 94, 98 и 168. (Литература: Ђ. Бошковића и Сл. Ненадовић — *Градац*, Београд, 1951).

Давидовица је, такође, једнобродна грађевина са једним кубетом, која као карактеристику има ту аномалију да, уместо певничких трансепта, има на тим местима капелице са кубетима (какве имају Жича, Милешево, Сопоћани и Градац, уз припрату). Грађевина је озидана каменом а

СЛ. 93 — ЦРКВА МАНАСТИРА СОПОЋАНА (ЗА ВРЕМЕ РАДОВА НА ОБНОВИ).

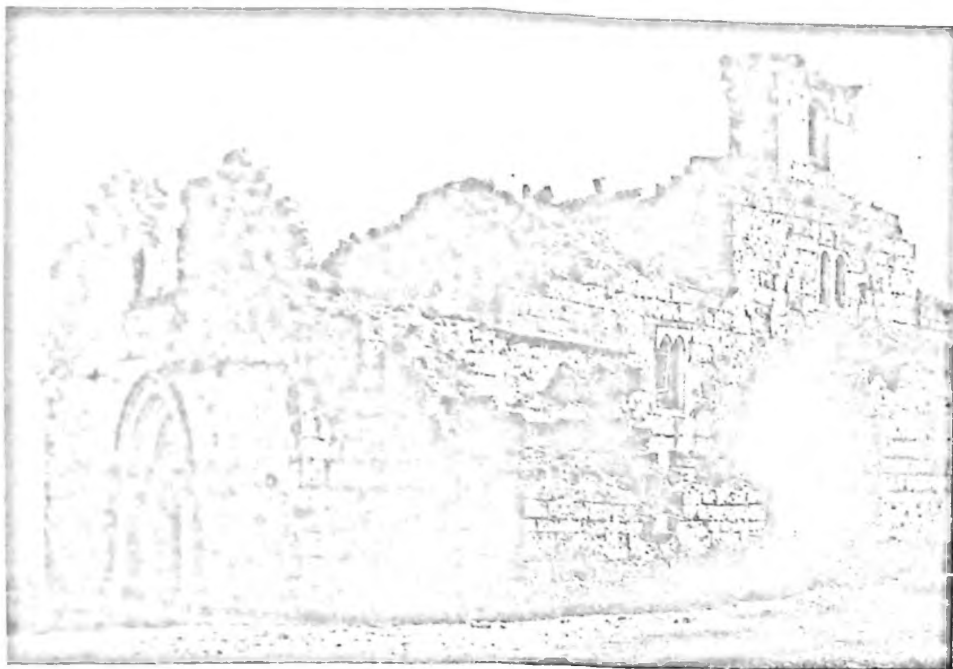
данас је потпуно у рушевинама, конзервираним 1960 год. То је један од ретких споменика за који су сачувани архивски подаци ко га је и када градио (приморски мајстор Десина са сином Блажом). сл. 95.

Ариље има исти тип подужне једнобродне грађевине (са припратом), са испољеном тежњом за издизањем кубета у висину. Донекле слично Сопоћанима, и овде су певнички трансепти стављени под заједничке кровиће са бочним просторима око олтара. Певнице су изнутра широке колико и купола. Тамбур кубета има шест прозора, што је редак случај код старих српских цркава. На омалтерисаним фасадама цркве кровни венац је израђен као низ аркадица. Грађевина је добро сачувана, покривена лимом (сл. 96 и 170).

Једнобродна црквица звана *Сретење*, код Ушћа на Ибру, је у рушевинама. На двојном прозору више улаза виде се облици готскога стила (данас срушено).

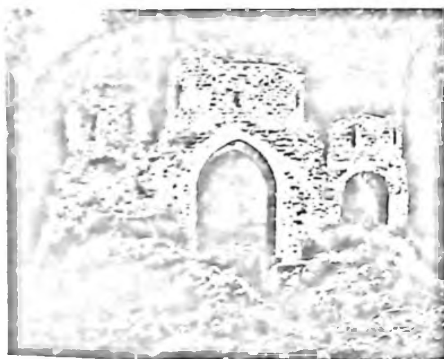
Црква *Св. Николе* код Бањевца је, имала романске мермерне прозоре, сличне онима на Сопоћанима. Ова црквица (једнобродна са кубетом) била је у рушевинама, а 1939 г. је сасвим нестручном рестаурацијом измењена (сл. 164).

Бањска је саграђена већ у време краља Милутина, у почетку XIV века, које би доба припадало идућем архитектонском периоду, када на обраду фасада нема више утицаја романски већ се осећа утицај византискога стила. Исти је случај, временски, и са Дечанима и са Св. Арханђелима код Призрена. Па ипак, сва три споменика су обрађена споља на романски начин. То би се, можда, могло објаснити логично тиме, што су веће и значајније грађевине, а ове поменуте су такве, могли

СЛ. 94 — РУШЕВИНЕ ЦРКВЕ МАНАСТИРА ГРАДЦА (ПРЕ КОНСЕРВИРАЊА 1950 ГОД.

градити само нарочито истакнути, добри мајстори декоративног стила, и онда су

СЛ. 95 — РУШЕВИНЕ ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДАВИДОВИЦЕ, НА ЛИМУ.

такви довођени из крајева где се више и богатије градило, па су мајстори за ове поменуте грађевине доведени из Приморја, или, уопште, са Запада. С друге стране, како је, пак, најугледнији стари манастир Студеница (први на тадашњој листи старешинства међу манастирима) био споља романски обрађен, то су се на њега могли угледати и при грађењу потоњих великих грађевина које су имале претензију да га по лепоти достигну или превазиђу, а знамо да је такво такмичење постојало. Стари, пак, извори изричито кажу да је Бањска саграђена „на подобије Студеници".

Зато ћемо Бањску приказати сада уз остале „рашке" споменике. Додуше, он је у толикој мери у рушевинама да детаља обраде и украса скоро више и нема. Делимично су сачуване фасаде, озидане од великих тесаника углачаног мермера: белог, црвеног и плавог. (Обрада фасада тесаницима углачаног мермера била је нарочито развијена у Италији, но слично Бањској обрађене су такође и фасаде јерменских цркава у Угхузли и у Ани). По фрагментима скулптуре (фигура данас у Соколици, архиволте у Скопљу и фрагменти у музеју у Београду) види се да је западни портал био украшен на сличан начин као и онај на Студеници (резање је ипак можда стилски нешто слабије од онога на Студеници) — сл. 101 и 102.

По облику, Бањска је била, углавном, слична целом низу досада већ приказаних немањићких једнобродних грађевина са кубетом, при чему као особеност треба истаћи да је западни брод храма био крстасто (а не полуобличасто) засведен, а да је кубе без прозора, са ниском калотом.

СЛ. 96 — ЦРКВА У АРИЉУ.

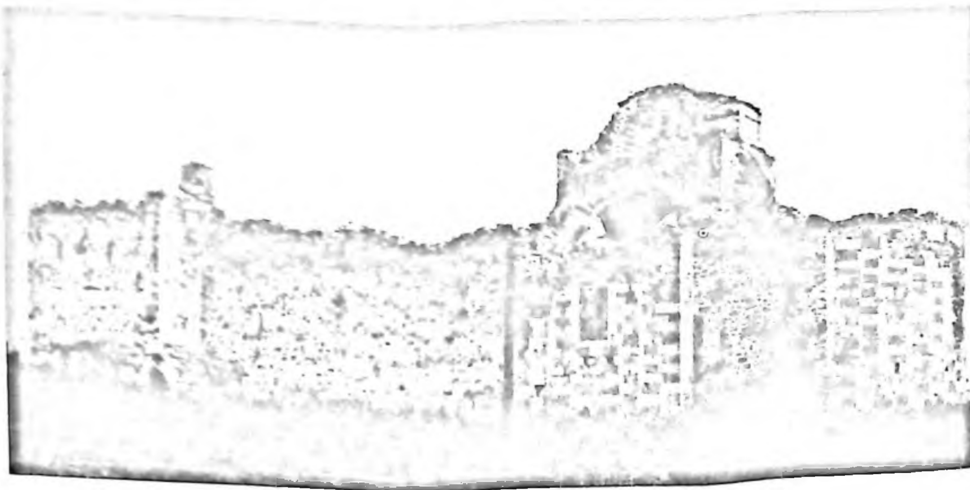
(сл. 100). Грађевина је била претварана и у џамију те не би било сасвим искљу-

СЛ. 97 — УНУТАРЊИ ПОРТАЛ НА ЦРКВИ МАНАСТИРА СОПОЋАНА.

СЛ. 98 — ЗАПАДНИ, СПОЉНИ, ПОРТАЛ НА ЦРКВИ МАНАСТИРА ГРАДЦА.

СЛ. 99 — РУШЕВИНЕ ЦРКВЕ МАНАСТИРА БАЊСКЕ (ПРЕ РЕСТАУРАЦИЈЕ 1940 Г.).

СЛ. 100 — СЛЕПО КУБЕ ЦРКВЕ МАНАСТИРА БАЊСКЕ.

СЛ. 101 — СКУЛПТУРА СА ЗАПАДНОГ ПОРТАЛА ЦРКВЕ МАНАСТИРА БАЊСКЕ (ДАНАС У ЦРКВИ СОКОЛИЦИ КОД КОСОВ. МИТРОВИЦЕ).

СЛ. 102 — ФРАГМЕНТ СА АРХИВОЛТЕ ПОРТАЛА ЦРКВЕ МАНАСТИРА БАЊСКЕ.

чено да је калота тада добила овај облик (?). Певнице се приближују ширином и висином скоро правоме трансепту. Црква је имала припрату са две куле на западној фасади. Издужени ниски параклиси су, вероватно, давали споља цркви изглед тробродне базилике, као на Сопоћанима, са прозорима изнад кровова параклиса (сл. 99 и 175).

На грађевини су извршени радови конзервирања па делимичног и рестаурирања, 1940 год.

Дечани су толико велики и значајан споменик средњевековне српске архитектуре да би му се могло посветити цело једно поглавље.

За зидање овог споменика краљ Урош III „Дечански" је позвао архитекту, католичког калуђера Виту из Котора. На архитраву јужног портала налази се уклесан натпис који гласи (транскрибовано):

„*Фрад Вита мали брат протомаистор, ис Котора града краљева сазида овузи цркву светога Пандократора, господину краљу Стефану Урошу III и својему сину светлому и превеликому и преславному, господину краљу Стефану, и сазида се за 8 годишта и досиела је с всјем црква в лето 1335*".

Ово је јединствен пример потпунога податка на једној средњевековној српској цркви о томе ко је, за чији рачун и тачно кад саградио (сл. 137).

Вита је направио једну комбинацију западњачког облика вишебродне базилике са обликом немањићке једнобродне грађевине са кубетом. При томе је остало више од прве концепције. Уско је и обрада скоро потпуно романска, а малим делом чак и готска (изгледа да је дубровачка катедрала, започета у XIII а довршена у XIV веку, и које данас више нема, била тробродна базилика са кубетом).

Главни део грађевине чини као нека, изнутра петобродна, а споља тробродна, базилика са једним кубетом. Са западне стране уз ову је тробродна припрата, а са источне троделни олтар. Сви су делови засведени крстастим сводовима са видним ребрима на дијагоналама. Изнад сво-

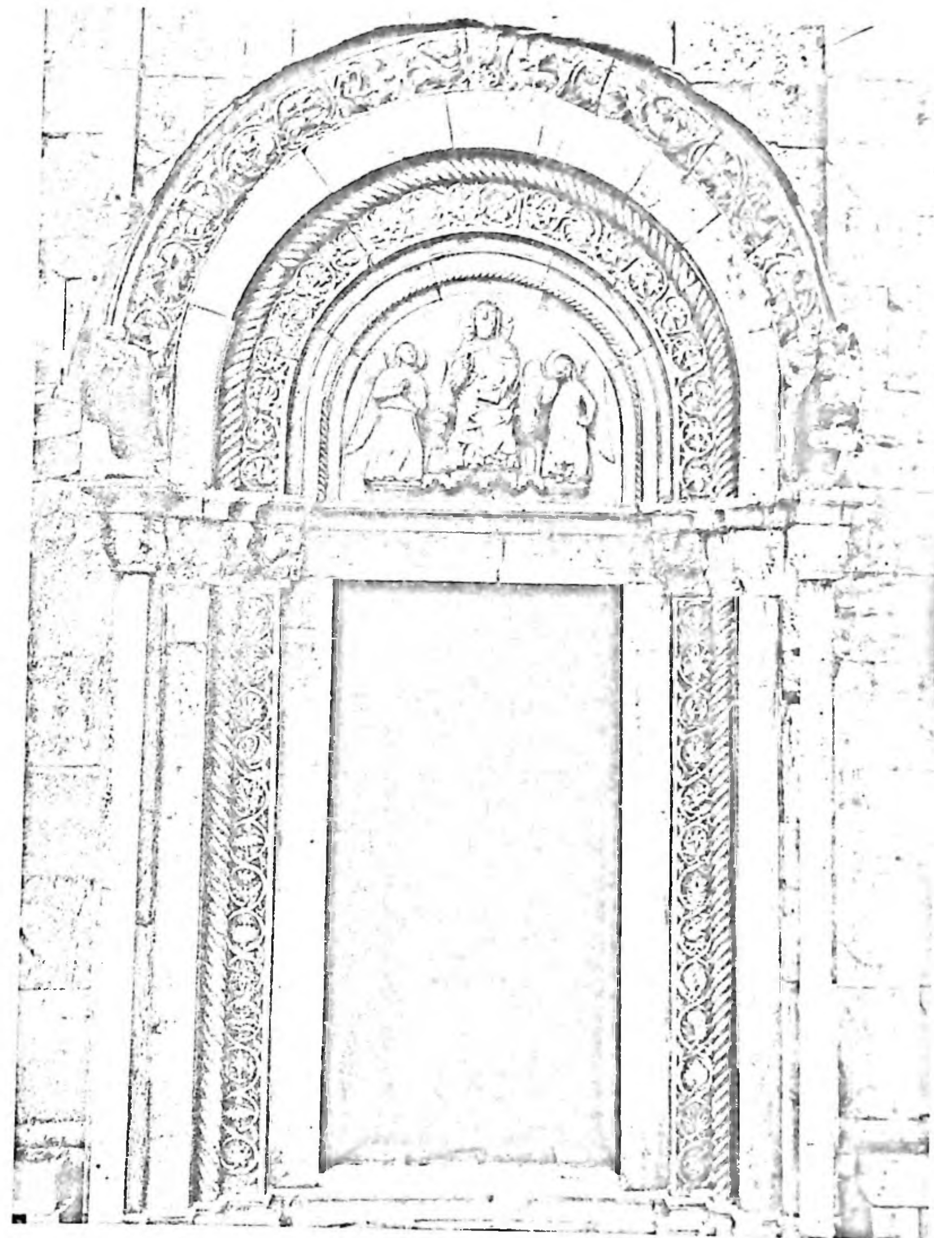
СЛ. 103 — ЦРКВА МАНАСТИРА ДЕЧАНА.

дова је дрвена кровна конструкција која носи оловни покривач двосливних кровова (сл. 103 и 174).

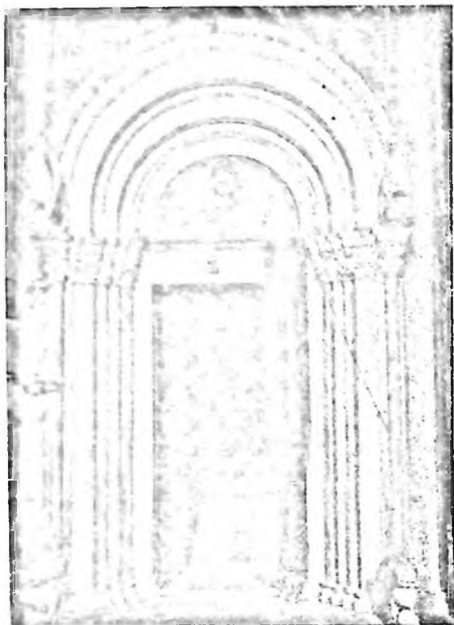
Зидови грађевине сазидани су наизменичним редовима камена и опеке (ради боље конструктивне везе, да би правилни редови опека изравнали слегање). Сводови и ребра су од опеке. Фасаде су изведене од тесаника белог и ружичастог камена (брече и оникса) постављених у наизменичне редове. У унутрашњости има мермерних стубова са витким стаблима, осмоуганог пресека.

Портали, прозори и конзоле кровног венца, обрађени су украсом исклесаним у мермеру. Портала има четири (три — на три фасаде припрате и један између припрате и храма). Прозора има: два троделна (један на олтару и један горе на западној фасади припрате), двадесет и један дводелни (од којих осам на кубету) и десет једноделних. Од портала је најбогатије украшен главни западни улаз (сл. 104), а после овога северни портал, на припрати (сл. 108). Од прозора су најукрашеније обе трифоре (сл. 109 и 110). Она на олтару је, очевидно, копија студеничког олтарског прозора. Техника клесања мермера на свим овим украсима, мада изванредна, ипак је нешто слабија него она на Студеници.

Отвори са первазима и архиволтама украшени су клесањем у камену. Још по једна украсна архиволта удвостручава

СЛ. 104 — ЗАПАДНИ ПОРТАЛ НА ПРИПРАТИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДЕЧАНА.

СЛ. 105 — УНУТАРЊИ ПОРТАЛ ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДЕЧАНА.

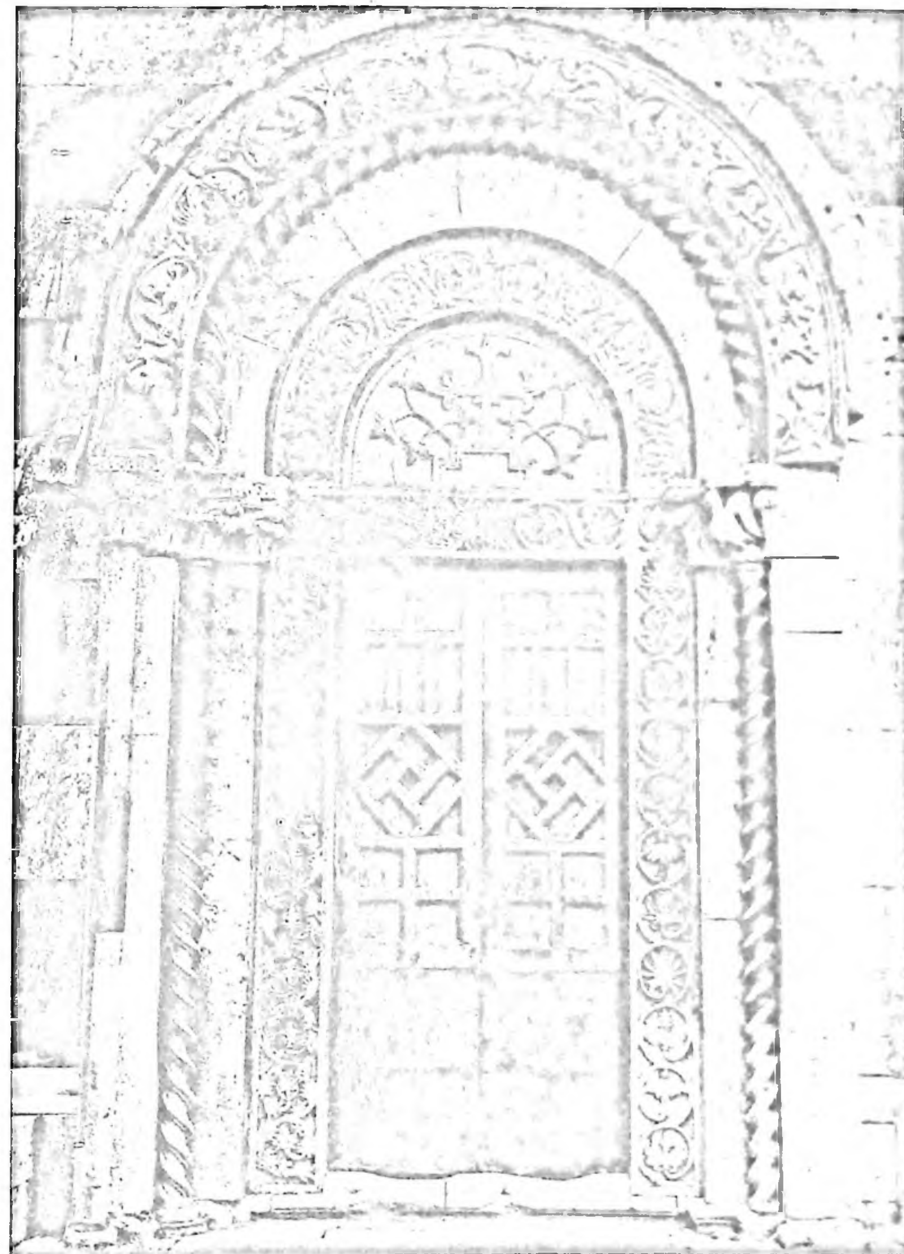
СЛ. 106 — УНУТАРЊИ ПОРТАЛ БОГОРОДИЧИНЕ ЦРКВЕ У СТУДЕНИЦИ.

озго полукружни део перваза; њени ослонци леже на стубићима. На западноме порталу припрате, лево и десно су изнад колонета грифони, а испод, лавови (сл. 107). Испод полукруга а изнад отвора (који је код портала правоугаоног облика) је украшено поље. На западноме порталу ту се налази рељефна фигура

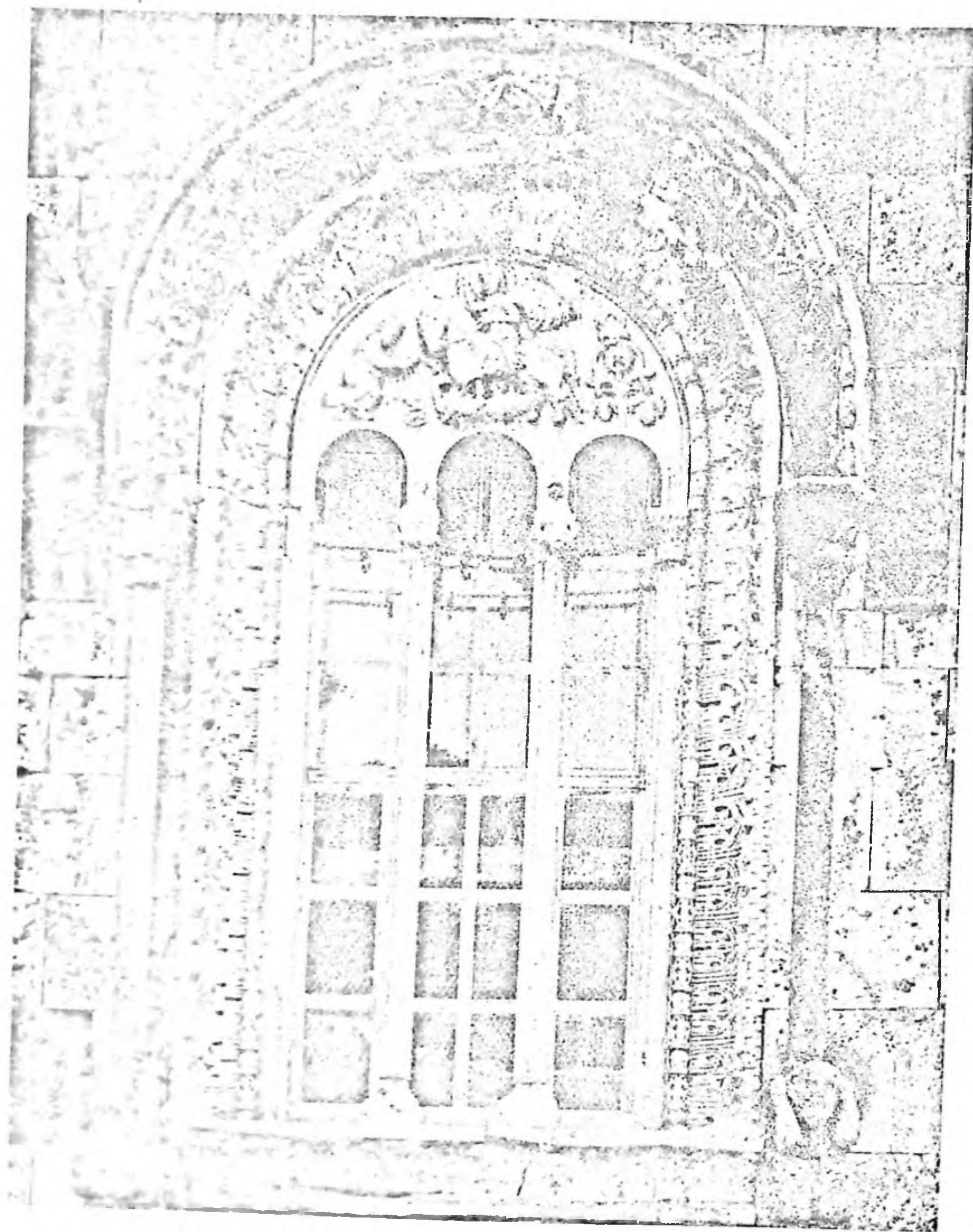

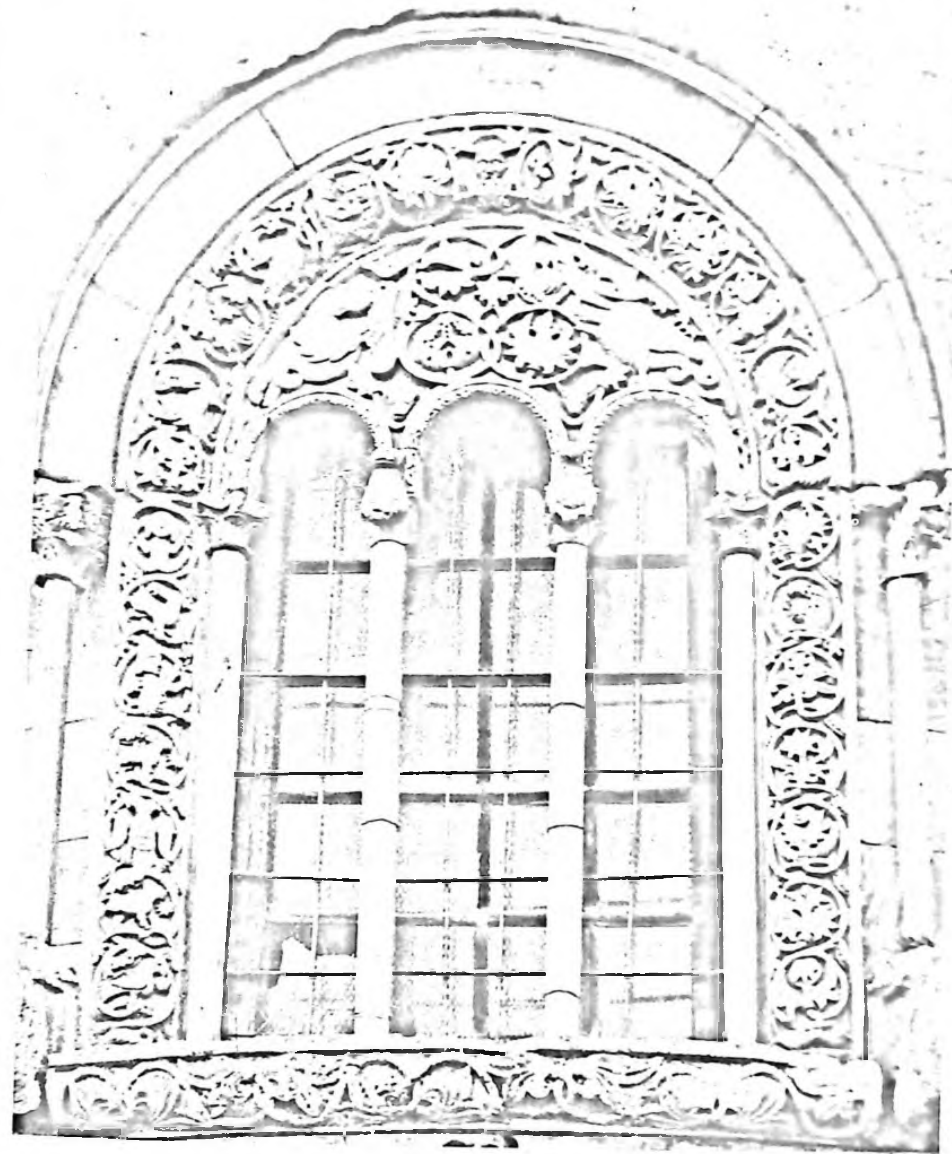
СЛ. 107 — а) И б) — ДЕТАЉИ СА УНУТРАШЊЕГ ПОРТАЛА ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДЕЧАНА.

СЛ. 108 — СЕВЕРНИ ПОРТАЛ НА ПРИПРАТИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДЕЧАНА.

СЛ. 109 — ПРОЗОР НА ЗАПАДНОЈ ФАСАДИ ПРИПРАТЕ МАНАСТИРА ДЕЧАНА.

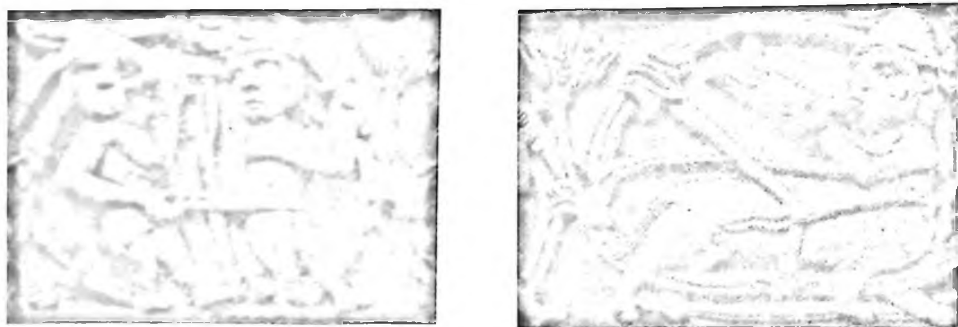
СЛ. 110 — ОЛТАРСКИ ПРОЗОР НА ЦРКВИ МАНАСТИРА ДЕЧАНА.

СЛ. 111 — а), б) и в) — ДЕТАЉИ СА ОЛТАРСКОГ ПРОЗОРА ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДЕЧАНА.

Христа, а на јужноме порталу припрате, крштење на Јордану. Кровни венац је изведен као фриз аркадица са различито исклесаним консолама. (сл. 114). Све је ово обрађено на романски начин. Врхови појединих прозора (4 дводелна прозора на средњем делу храма, 2 двојна прозора на олтару и 8 прозора кубета) су чак изрезани на готски начин (сл. 113 и 142).

У унутрашњости цркве има, такође, клесаног украса: сем портала између припрате и самога храма, украшена су по четири капитела на стубовима у припрати и у самом храму. Стабла тих стубова су витка, камена, осмоугаоног пресека, пречника 48 см. Поред тога још су и иконостаси (јер црква сем главног олтара има још и два бочна, одељена парапетним преградама) исклесани у мермеру и богато украшени. Капители у припрати су компоновани од крупних, мало незграпних, животињских и људских фигура (сл. 116—118). Под цркве је од мермерних плоча комбинованих у једноставне шаре, са розетама (сл. 148).

СЛ. 112 — а) и б) — ДЕТАЉИ СА АРХИВОЛТЕ ЗАПАДНОГ ПОРТАЛА ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДЕЧАНА.

СЛ. 113 — а) и в) ГОТСКИ, б) РОМАНСКИ ПРОЗОРИ НА ДЕЧАНИМА.

Сви зидови унутрашњости грађевине покривени су фреско-живописом са многобројним, добро очуваним, композицијама. Под кубетом виси, на дугим украшеним ланцима, бронзани „оро“ — полијелеј, (сл. 372).

Дечани имају јасно испољену исту ону тежњу многих дотадашњих српских цркава, да им маса буде степенасто моделисана у висину, са кубетом на врху као завршетком силуете. Унутрашњост је (сем у припрати која је збиља најпространији и најбоље осветљен простор у целој средњевековној српској архитектури), баш због таквог облика спољне масе целе грађевине, закрчена ослонцима, непрегледна и слабо осветљена. У самој цркви ограђена су још два засебна олтара, северно Св. Димитрија и јужно Св. Николе, што се не јавља на другим местима у средњевековној црквеној архитектури у Србији. Иначе, Дечани су свакако један од најбоље очуваних споменика из средњег века у целој земљи. (Литература: „Манастир Дечани“, историја и живопис — д-р В. Петковић, архитектура — Ђ. Бошковић Београд, 1941 г.).

Црква Душанова манастира *Св. Арханђела* код Призрена је архитектонски споменик који је (изузев оних који су потпуно ишчезли) у највећој мери порушен (још 1615 г.). Од цркве су остали само темељи

СЛ. 114 — А), Б) И В) — КОНСОЛЕ КРОВНОГ ВЕНЦА НА ДЕЧАНИМА.

СЛ. 115 — УНУТРАШЊОСТ СРЕДЊЕГ ДЕЛА ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДЕЧАНА.

СЛ. 116 — а) И б) — КАПИТЕЛИ НА СТУБОВИМА У ПРИПРАТИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДЕЧАНА.

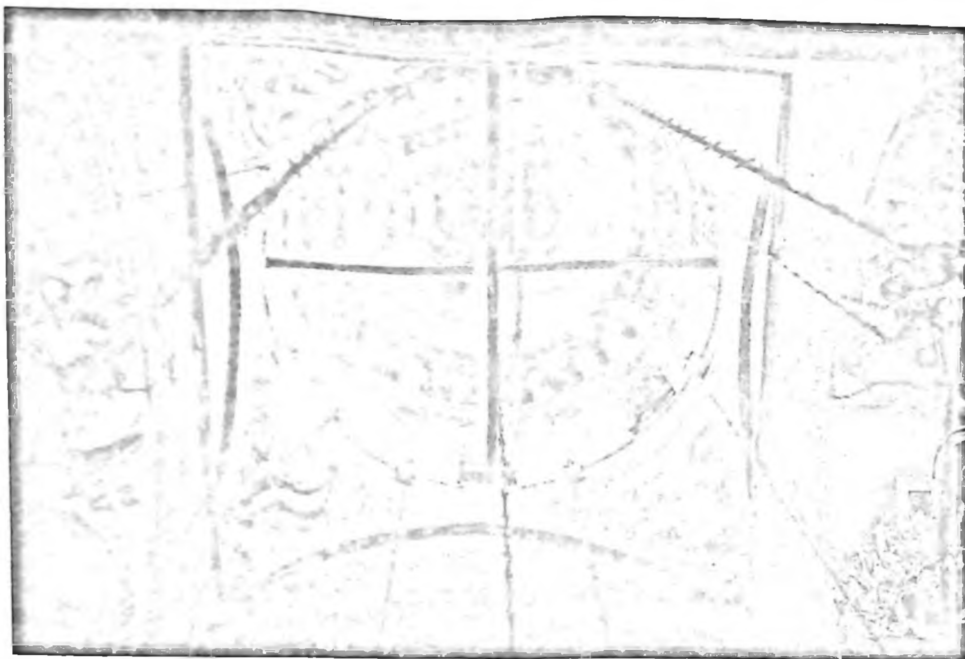

СЛ. 117 — СТУБОВИ И СВОДОВИ У ПРИПРАТИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДЕЧАНА.

СЛ. 118 — а) И б) — КАПИТЕЛИ У ЦРКВИ МАНАСТИРА ДЕЧАНА.

СЛ. 119 — КУБЕ ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДЕЧАНА.

по којима се види да је грађевина имала облик тзв. „уписаног крста“, код кога се на пресеку два полуобличаста свода диже кубе — облик који је од почетка XIV века био усвојен на Косову и у Метохији, а још пре тога у Македонији. Међу фрагментима грађевине има камених делова великога кубета, но има и сличних мањих делова по којима би се могло закључити да је црква имала још и мањих кубета.

Испред цркве је био отворен трем (сл. 175). Оваква основа цркве је истоветна са основом цркве манастира Бање код Прибоја. Око целе грађевине био је при земљи висок „сокл“, закошен упоље.

И поред византиског облика, грађевина је, била споља романски и готски обрађена. То је, вероватно, било због тога што је ктитор хтео да се у богатству ефекта мери са својим претходницима, па је по свој прилици и приморске мајсторе довео. Фасаде су биле од тесаника углачаног камена у наизменичним белим и плавичастим редовима. Од богатог пластичног украса остало је доста фрагмената (данас у музеју у Скопљу), међу којима и одломака и потпуно пластичних фигура. Неки капители налазе се употребљени као стопе у Синан-пашиној џамији у Призрену.

Под храма од камених плоча са фигурама животиња, између којих је упуштена позадина испуњена ситним мозаиком док су саме фигуре остале као бела површина, био је свакако најбогатији у целој нашој средњевековној архитектури. Остаци мозаика су, пак, јако оштећени при преносу у Скопље, којом је приликом мозаик испао (сл. 121 и 144). За сличну обраду пода има аналогија у романским црквама јужне Италије као и у цркви Пантократора у Цариграду. И под у цркви манастира Хиландара донекле је слично обрађен, но само са геометриским шарама без фигурнога украса.

Један стари текст вели за ову цркву да „добротоју и худежевством превсходит дечанску церков, кроме мрамора“ и само је „величеством лучшаја дечанскаја“.

Уз темеље ове велике цркве налазе се и остаци мање цркве *Св. Николе*, некада са кубетом и са припратом отвореном у облику трема. И ова је грађевина имала закошен „сокл“. Црква је данас скоро до темеља у рушевинама (сл. 172).

Обе су цркве обухваћене зидовима града Вишеграда, који се диже на стени изнад њих и који их је штитио својим доњим делом.

За тзв. *Тршку цркву*, код Жагубице, не зна се ко је градио. Својим обликом и по неким детаљима обраде она, пак, припада у великој мери овој групи.

У ову групу могли бисмо уписати и *Белу цркву* у Карану, код Косјерића, једнобродну грађевину са кубетом, иначе скромно обрађену, без икаквих спољних украса.

Навели смо овде ове две последње грађевине, мада се оне могу уврстити у ову групу само уз резерву.

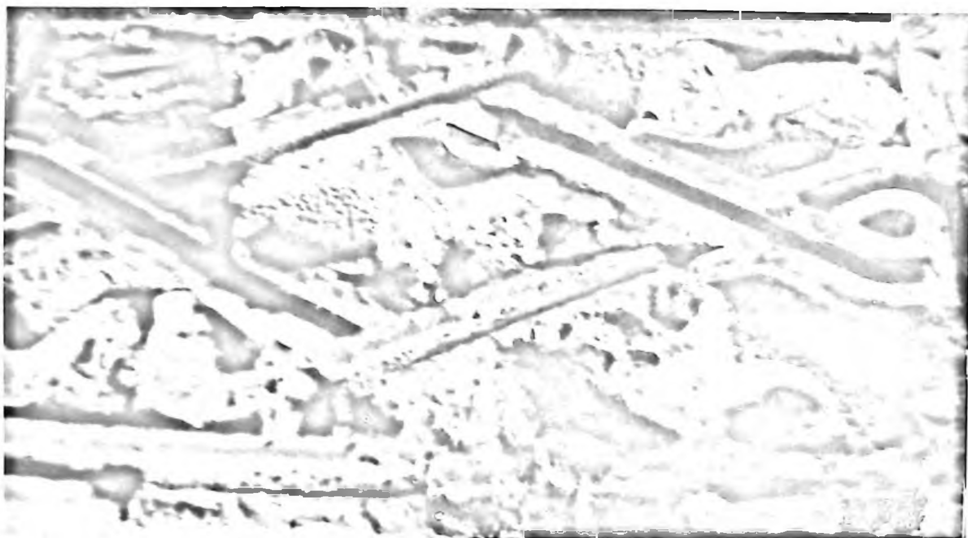
*

Овим нисмо дали ни најпотпунију листу свих архитектонских споменика који би се могли уврстити у ову стилску групу, нити њихов свестран и најдетаљнији приказ и опис, већ смо то учинили у оној мери и обиму колико је потребно да се укаже на најосновније карактеристике, а да се, притом, не падне у сувишност простог препричавања илустрација, које су у овоме приказу исто тако садржајан и документаран део као и сам текст што је.

После оваквог појединачног приказа споменика који сачињавају рашку стилску групу, можемо још једном констатовати, да се они збиља издвајају у једну целину, и то не само по романским елементима који се, више или мање, примењују на спољној обради многих од њих, већ и по самоме облику грађевина, који је примљен са стране само као основна идеја но који је облик затим слободно разрађен и усавршен. А то је једнобродна црква

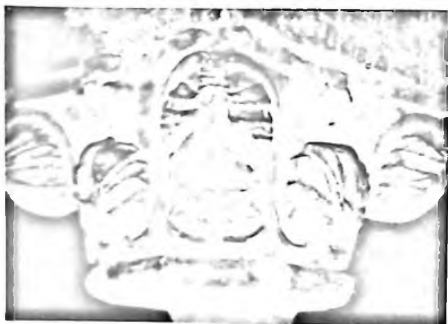
СЛ. 120 — ОСТАЦИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА СВ. АРХАНЂЕЛА, КОД ПРИЗРЕНА (ОТКОПАВАЊЕ 1928 ГОД.).

СЛ. 121 — ЈЕДНА ПЛОЧА ПАТОСА ЦРКВЕ МАНАСТИРА СВ. АРХАНЂЕЛА (МОЗАИК ЈЕ ОТПАО)

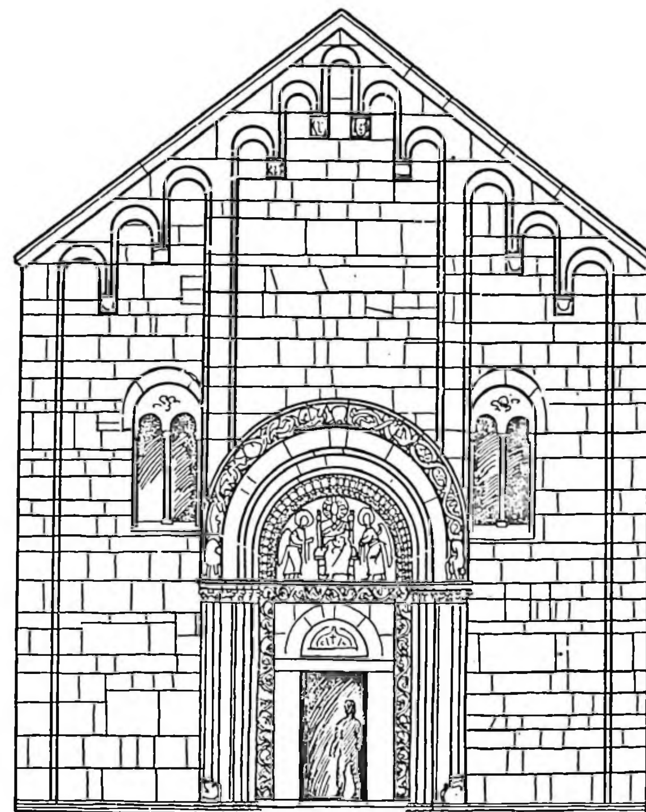
са кубетом; са припратом под истим кровом а одвојеном од саме цркве засебним порталом; са четвртастим певничким просторима (које смо назвали ниским трансептима, мада им назив „тарнсепт“, строго узевши, не би одговарао); затим још са параклисама и најзад, и са звоницима понекипут.

Посматрајући цео тај низ споменика у његовом хронолошком реду, можемо пратити постепен развој појединих елемената и њихово комбиновање у, најзад, завршену целину. У овако компликованоме облику развио се тај тип једнобродне црквеће грађевине у средњевековној српској архитектури скоро до степена оригиналности.

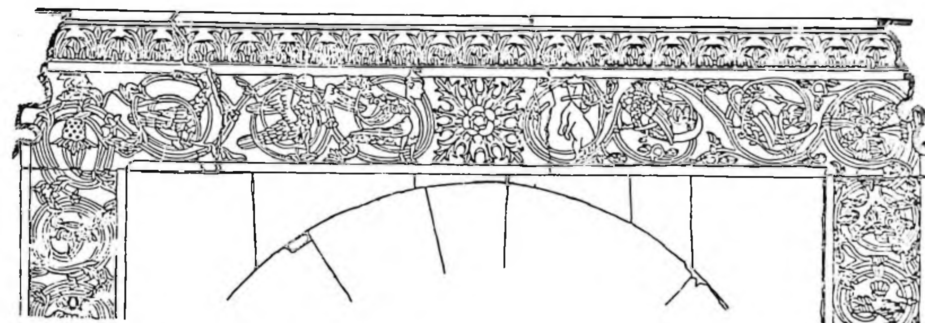

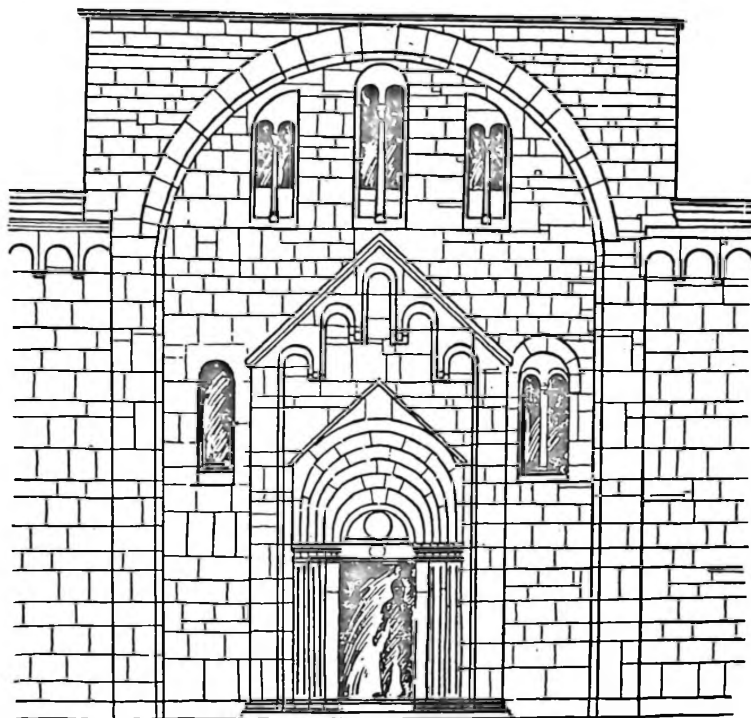
СЛ. 122 и 123 — КАПИТЕЛИ СА ЦРКВЕ МАНАСТИРА СВ. АРХАНЂЕЛА.

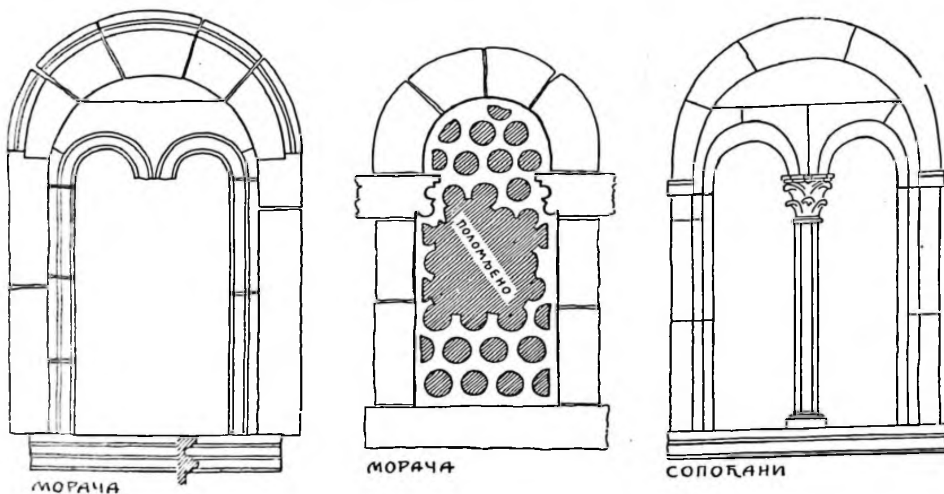
СЛ. 124 — ЗАПАДНА ФАСАДА БОГОРОДИЧИНЕ ЦРКВЕ У СТУДЕНИЦИ.

СЛ. 125 — НАДВРАТНИК ЗАПАДНОГ ПОРТАЛА БОГОРОДИЧИНЕ ЦРКВЕ У СТУДЕНИЦИ.

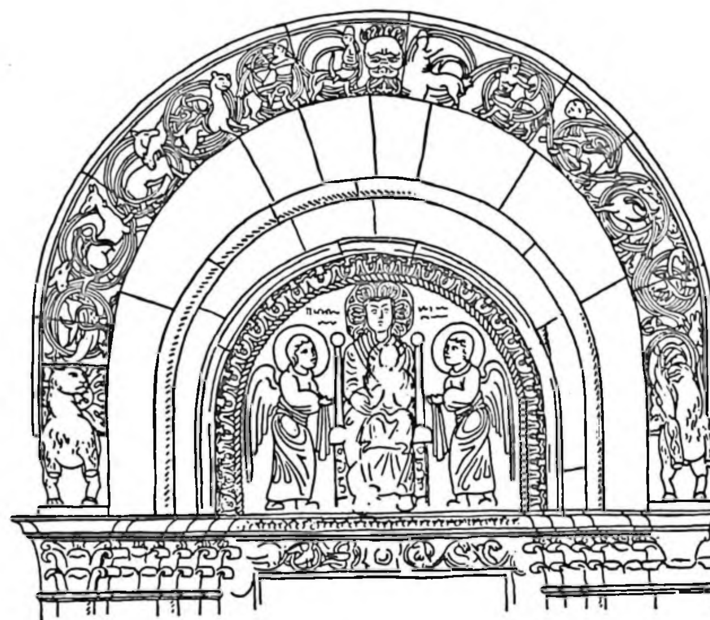
СЛ. 126 – ДЕО СЕВЕРНЕ ФАСАДЕ (ПОД КУБЕТОМ) БОГОРОДИЧИНЕ ЦРКВЕ У СТУДЕНИЦИ.

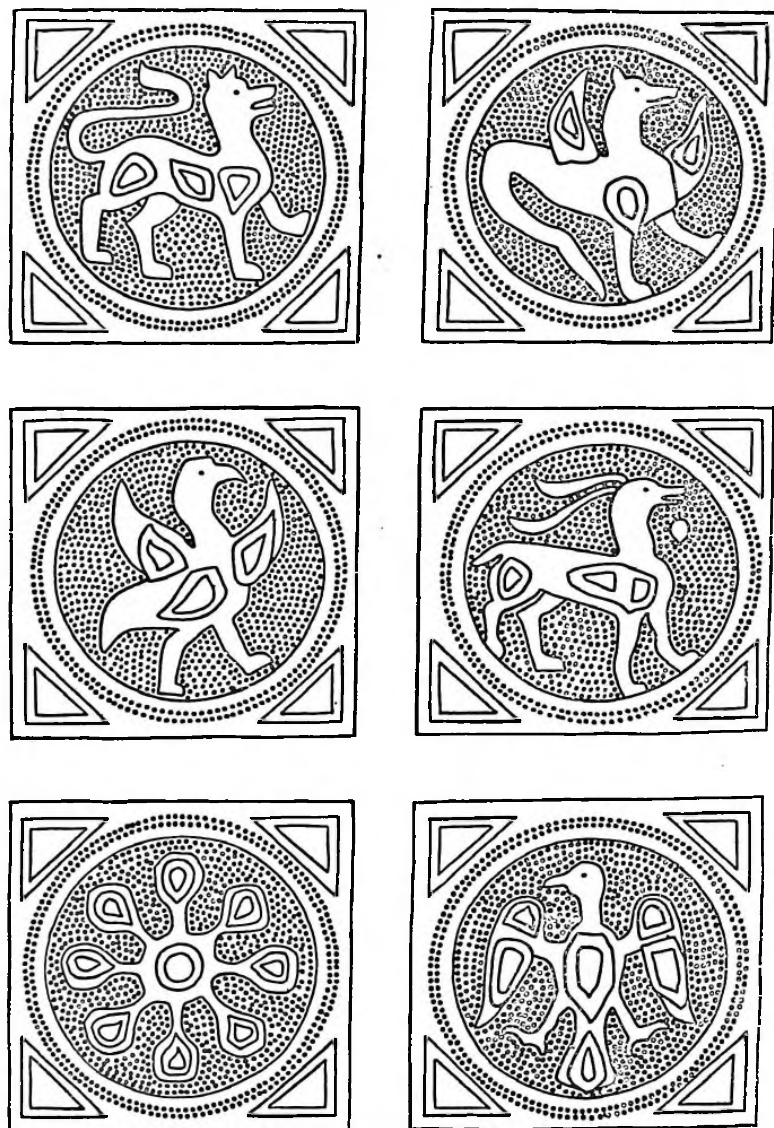
СЛ. 127 – ПРОЗОРИ НА ЦРКВАМА У МОРАЧИ И У СОПОЋАНИМА.

СЛ. 128 – ГОРЊИ ДЕО ОЛТАРСКОГ ПРОЗОРА БОГОРОДИЧИНЕ ЦРКВЕ У СТУДЕНИЦИ.

СЛ. 129 – ГОРЊИ ДЕО ЗАПАДНОГ ПОРТАЛА БОГОРОДИЧИНЕ ЦРКВЕ У СТУДЕНИЦИ.

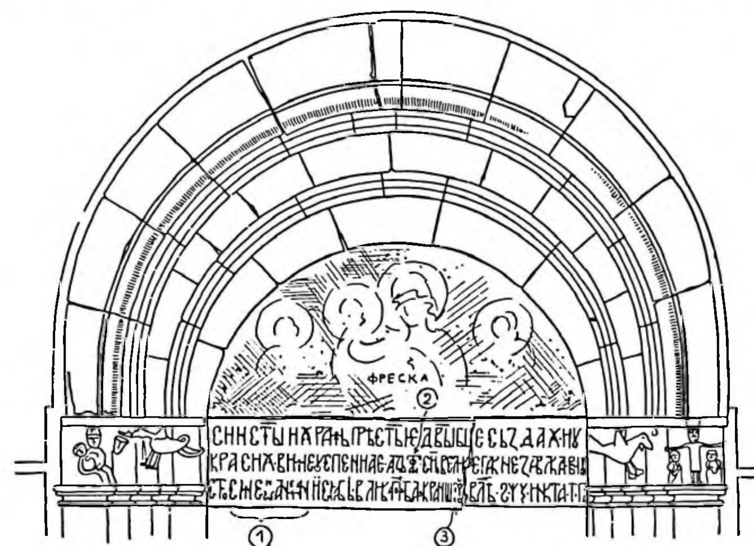

СЛ. 130 – ДЕТАЉИ ОЛОВНИХ ОКАНА НА СЕВЕРНОМЕ ПРОЗОРУ У СТУДЕНИЦИ.

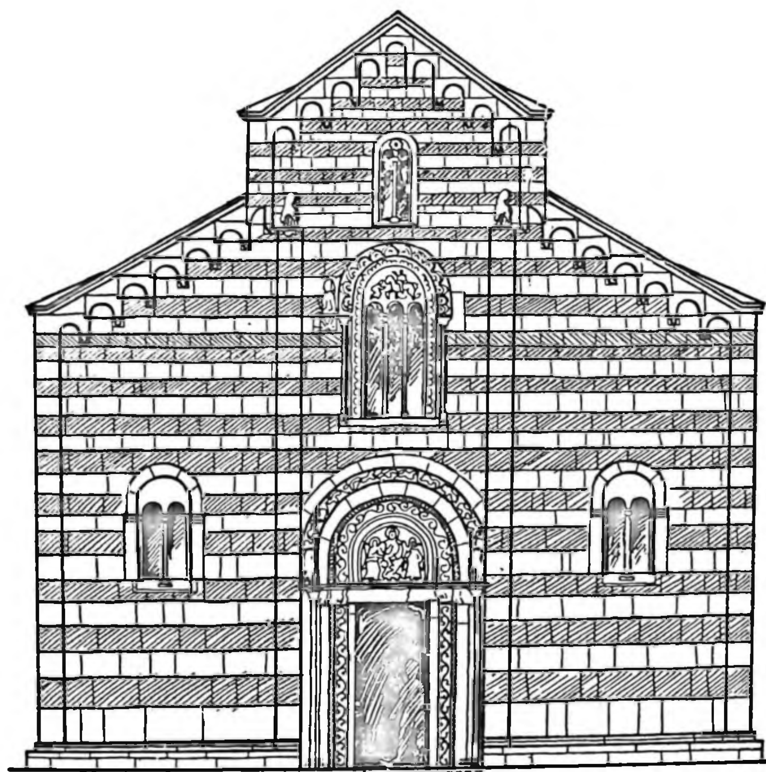
СЛ. 131 – ДЕТАЉИ СА ПЕРВАЗА НА ОЛТАРСКОМЕ ПРОЗОРУ БОГОРОДИЧИНЕ ЦРКВЕ У СТУДЕНИЦИ.

СИМЕОН НЕМАЊА (1) СТЕФАН (2) УРОШ (3)

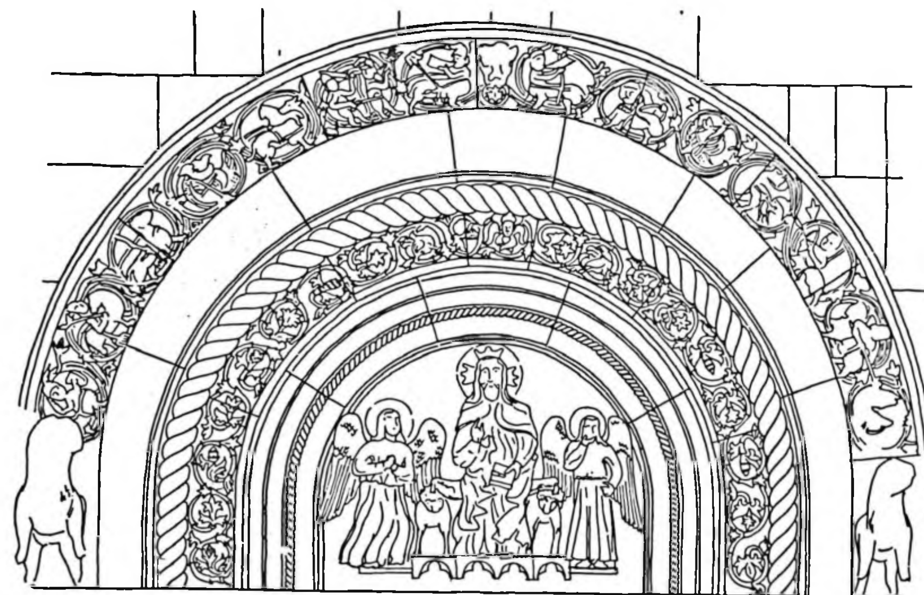
СЛ. 132 – ГОРЊИ ДЕО СПОЉНОГ, ЗАПАДНОГ, ПОРТАЛА НА ЦРКВИ У МОРАЧИ. НА НАДВРАТНИКУ ЈЕ НАТПИС КНЕЗА СТЕФАНА СА ГОДИНОМ ЗИДАЊА 1252.

СЛ. 133 — ЗАПАДНА ФАСАДА ПРИПРАТЕ НА ЦРКВИ МАНАСТИРА ДЕЧАНА

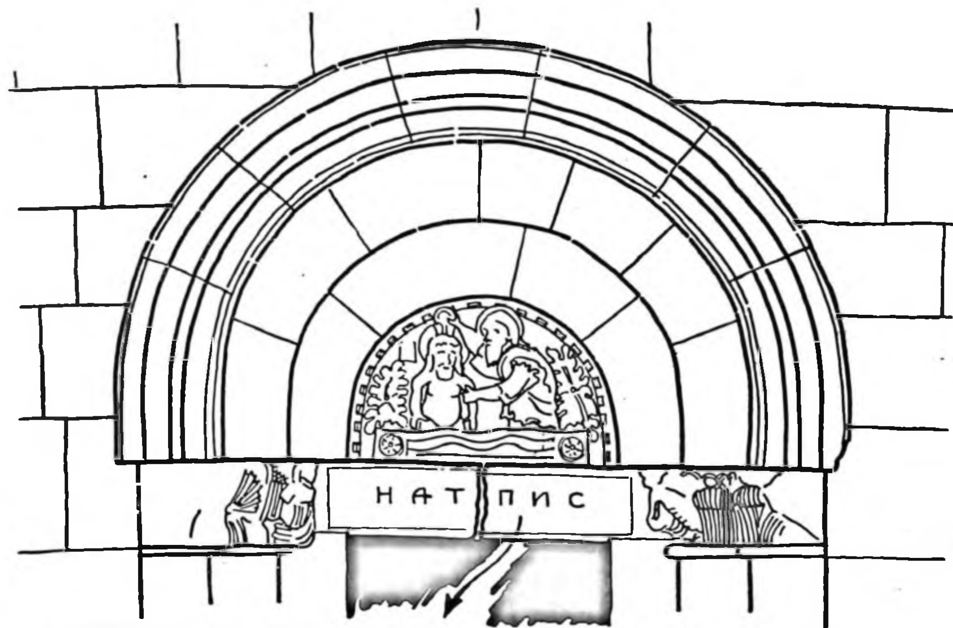
СЛ. 134 — КОНСОЛЕ ИСПОД АРКАДИЦА КРОВНОГА ВЕНЦА ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДЕЧАНА.

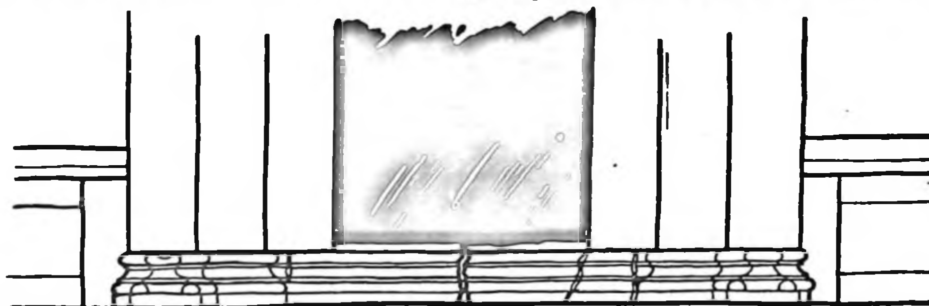

СЛ. 135 — ГОРЊИ ДЕО ЗАПАДНОГА ПОРТАЛА НА ЦРКВИ МАНАСТИРА ДЕЧАНА.

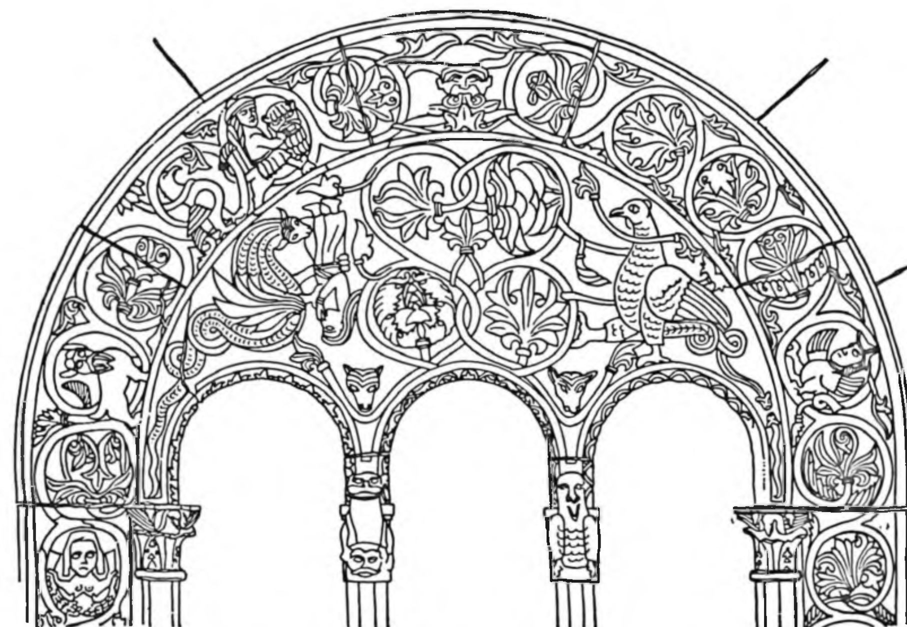

СЛ. 136 — КАПИТЕЛИ НА ИКОНОСТАСУ ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДЕЧАНА.

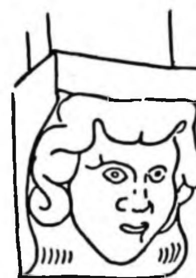
СЛ. 137 – ЈУЖНИ ПОРТАЛ НА ПРИПРАТИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДЕЧАНА, СА НАТПИСОМ ПРОТОМАЈСТОРА ФРА ВИТЕ И ГОДИНАМА ЗИДАЊА ЦРКВЕ ОД 1327 ДО 1335.

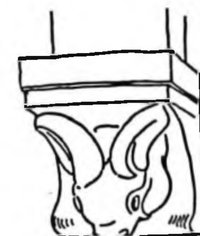

СЛ. 138 – ГОРЊИ ДЕО ОЛТАРСКОГ ПРОЗОРА НА ЦРКВИ МАНАСТИРА ДЕЧАНА.

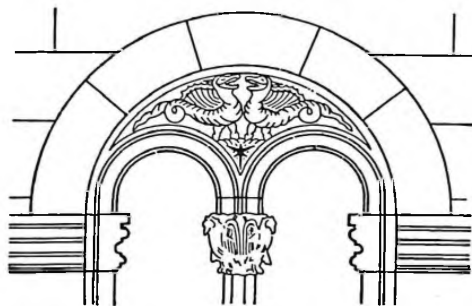

СЛ. 139 – ДЕТАЉ СА УКРАШЕНЕ АРХИВОЛТЕ ИЗНАД ОЛТАРСКОГ ПРОЗОРА ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДЕЧАНА.

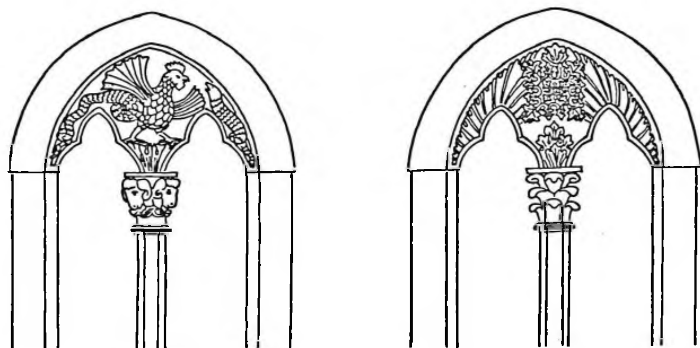

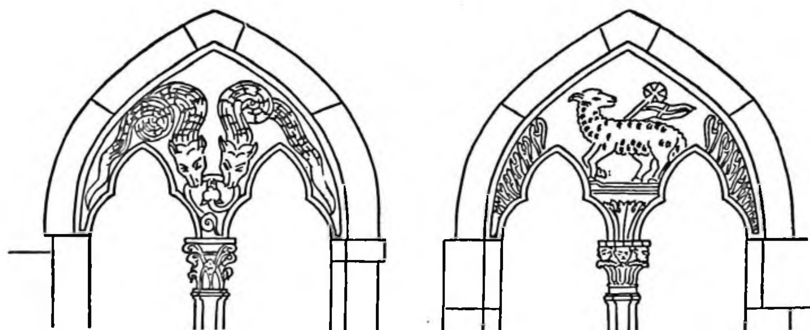

СЛ. 140 – (ЛЕВО И ДЕСНО) КОНСОЛЕ КРОВНОГ ВЕНЦА НА ЦРКВИ МАНАСТИРА ДЕЧАНА.

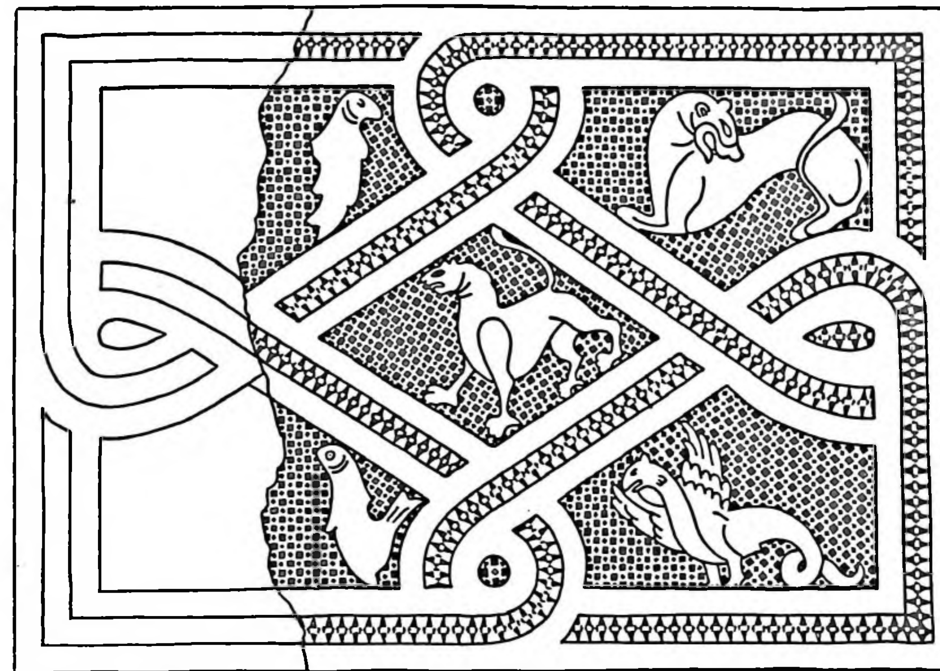

СЛ. 141 – ПРОЗОР РОМАНСКОГА СТИЛА НА ДЕЧАНИМА.

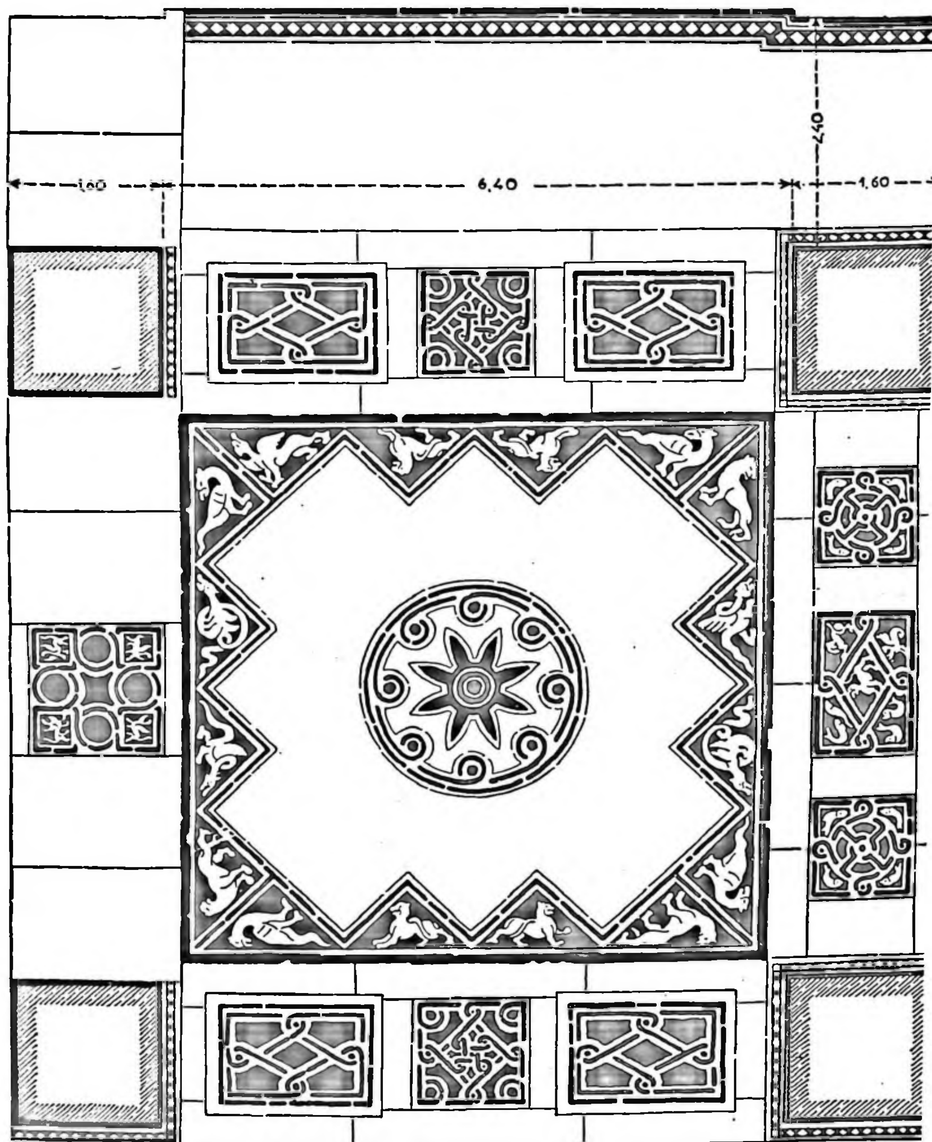
СЛ. 142 (А) Б) 143 (В) Г) – ПРОЗОРИ ГОТСКОГА СТИЛА НА ДЕЧАНИМА.

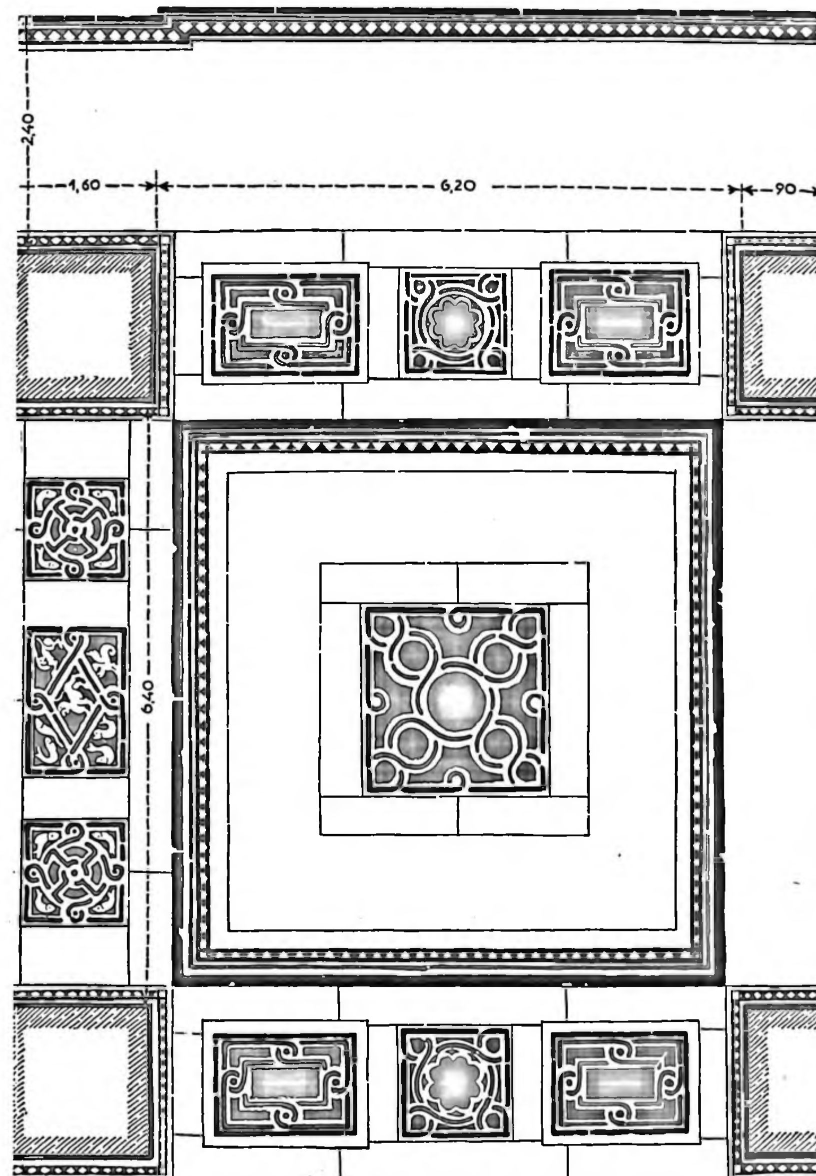
СЛ. 144 – ЈЕДНА ПЛОЧА ИЗ КАМЕНОГ ПАТОСА ЦРКВЕ МАНАСТИРА СВ. АРХАНЂЕЛА. (МОЗАИКА ВИШЕ НЕМА)

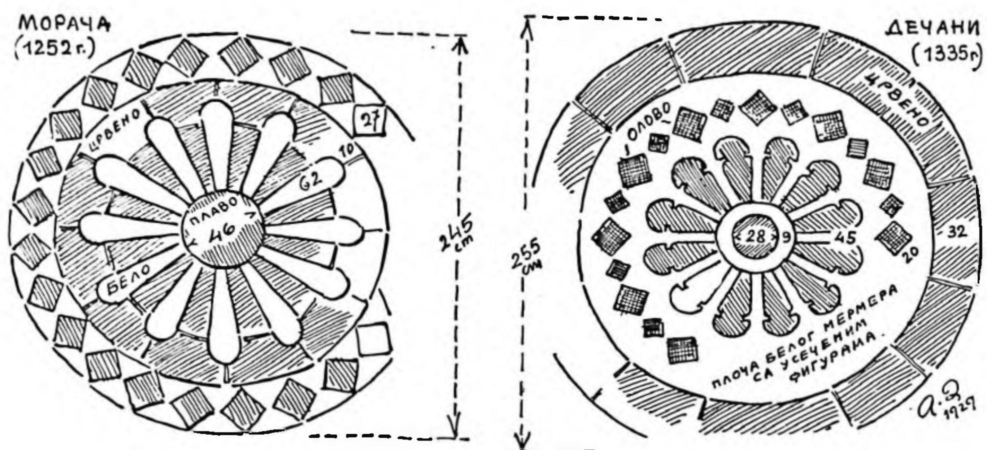
СЛ. 145 – ДЕТАЉИ ФИГУРА СА ПАТОСА ЦРКВЕ МАНАСТИРА СВ. АРХАНЂЕЛА.

СЛ. 146 – СРЕДИШЊИ ДЕО КАМЕНОГ ПАТОСА СА ИНКРУСТАЦИЈАМА У МОЗАИКУ, У ЦРКВИ МАНАСТИРА СВ. АРХАНЂЕЛА КОД ПРИЗРЕНА (ПО Д-Р Р. ГРУЈИЋУ).

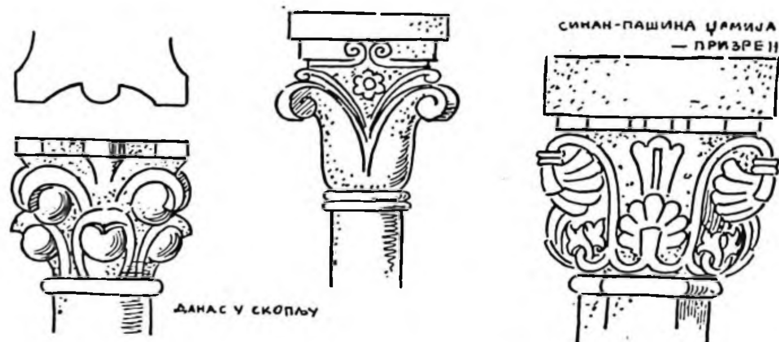
СЛ. 147 – ЗАПАДНИ ДЕО КАМЕНОГ ПАТОСА СА ИНКРУСТАЦИЈАМА У МОЗАИКУ, У ЦРКВИ МАНАСТИРА СВ. АРХАНЂЕЛА КОД ПРИЗРЕНА. (ПО ДР-Р. ГРУЈИЋУ).

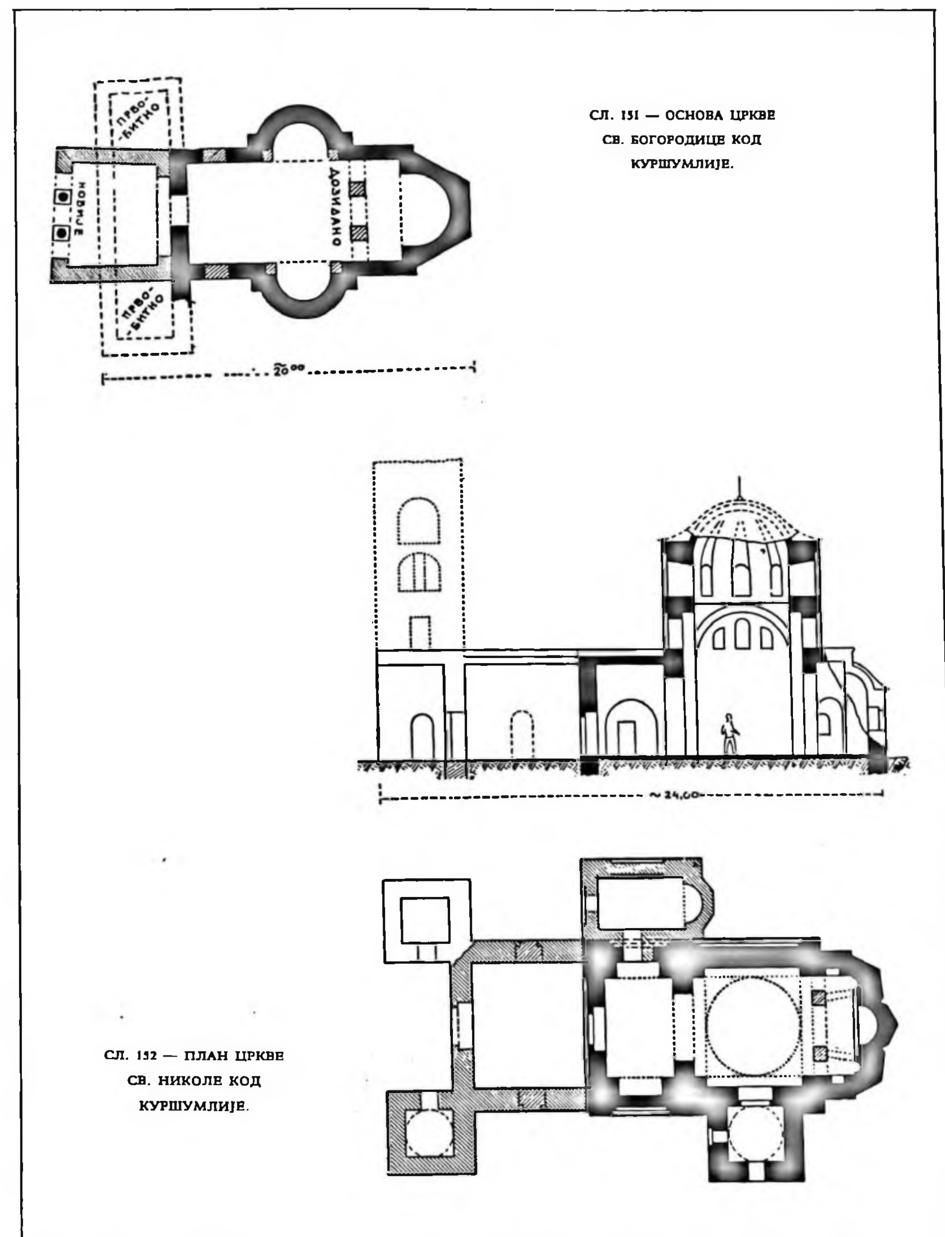
СЛ. 148 — а) и б) — МРАМОРНЕ АМВОНСКЕ РОЗЕТЕ У ПОДУ.

СЛ. 149 — ФРАГМЕНТ СА ПОРТАЛА ЦРКВЕ МАНАСТИРА БАЊСКЕ.

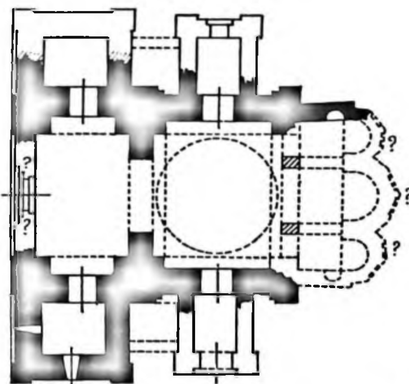

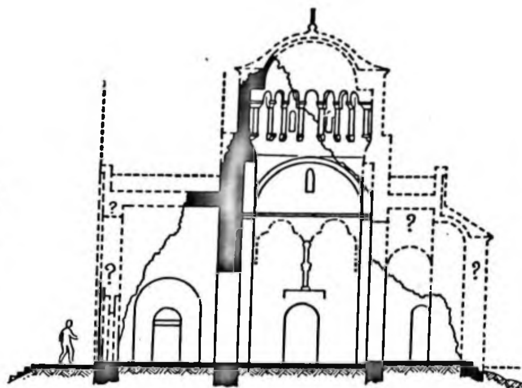
СЛ. 150 — КАПИТЕЛИ СА ЦРКВЕ МАНАСТИРА СВ. АРХАНЂЕЛА КОД ПРИЗРЕНА.

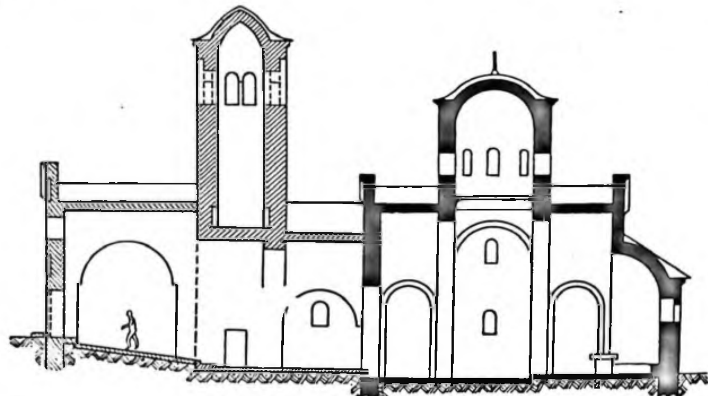
СЛ. 151 — ОСНОВА ЦРКВЕ СВ. БОГОРОДИЦЕ КОД КУРШУМЛИЈЕ.

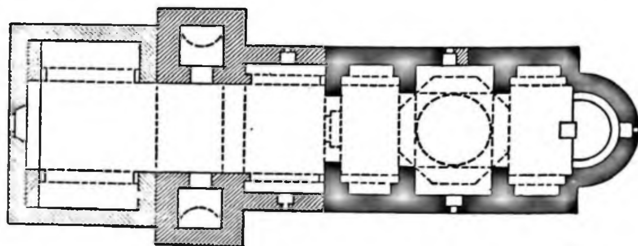
СЛ. 152 — ПЛАН ЦРКВЕ СВ. НИКОЛЕ КОД КУРШУМЛИЈЕ.

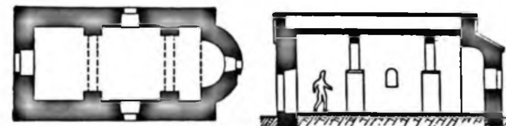

СЛ. 153 — ПЛАН ЦРКВЕ ЂУРЂЕВИ СТУПОВИ КОД НОВОГ ПАЗАРА (СТАРОГ РАСА).

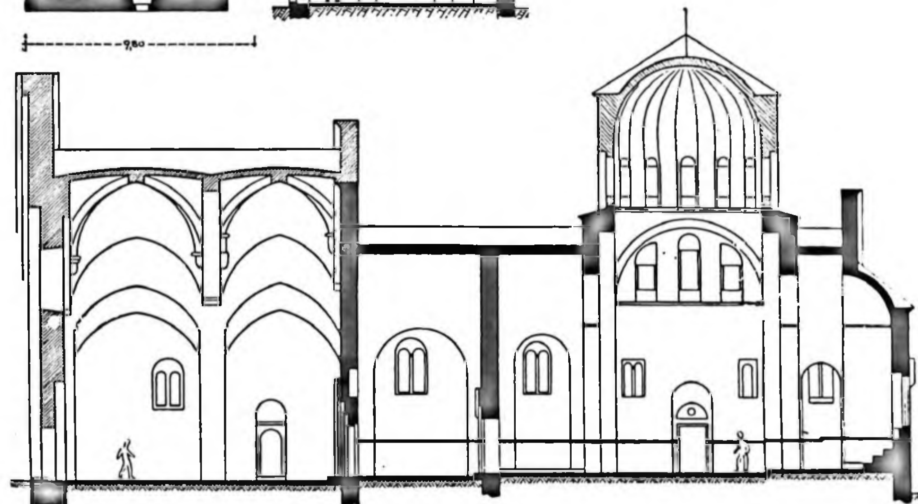

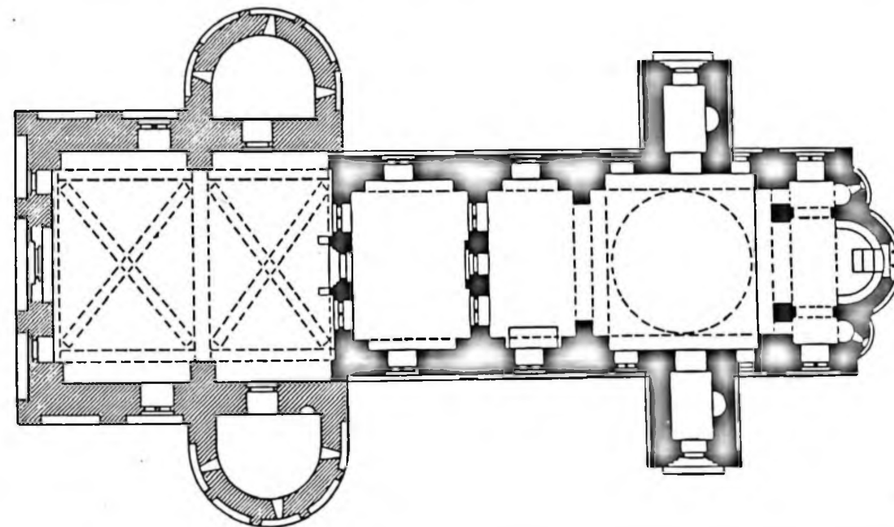

СЛ. 154 — ПЛАН ЦРКВЕ ЂУРЂЕВИ СТУПОВИ „У БУДИМЉИ", КОД ИВАНГРАДА.

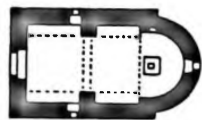

СЛ. 155 — ПЛАН ЦРКВЕ СВ. НИКОЛЕ У СТУДЕНИЦИ.

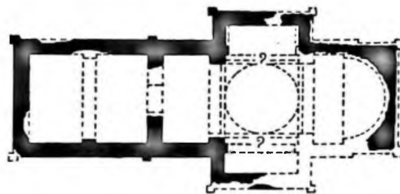

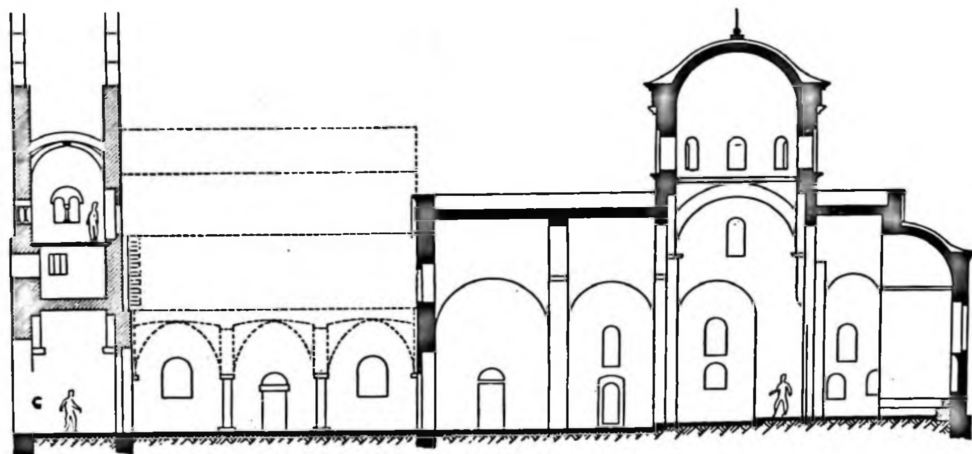
СЛ. 156 — ПЛАН ЦРКВЕ СВ. БОГОРОДИЦЕ У МАНАСТИРУ СТУДЕНИЦИ.

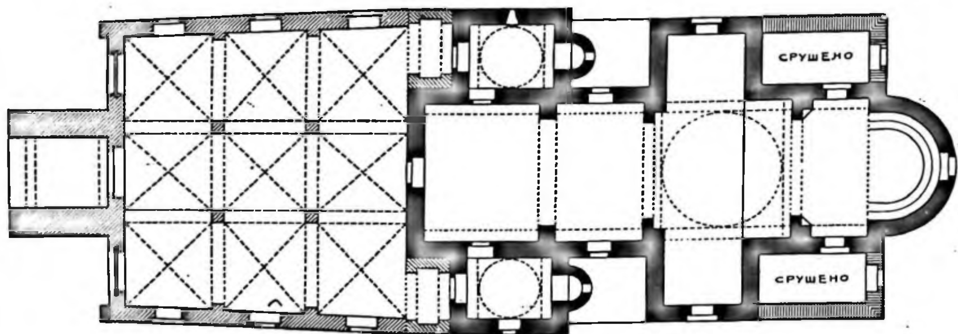

СЛ. 157 — ОСНОВА ЦРКВЕ СВ. ПЕТРА И ПАВЛА У МАНАСТИРУ ЖИЧИ.

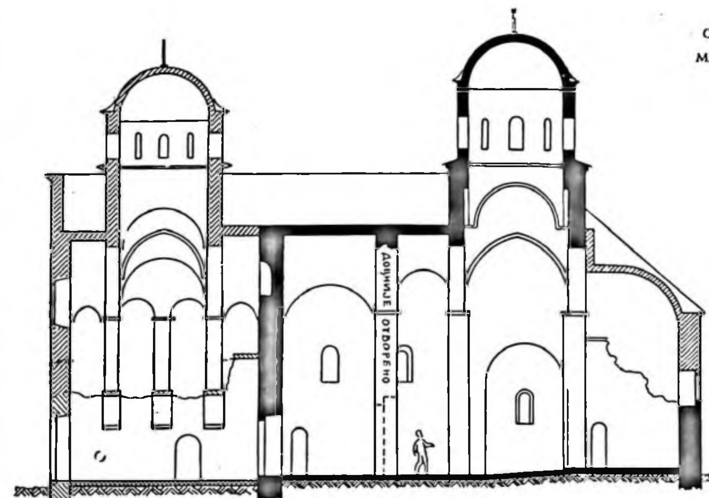

СЛ. 158 — ОСНОВА ЦРКВЕ „ХВОСТАНСКЕ БОГОРОДИЦЕ".

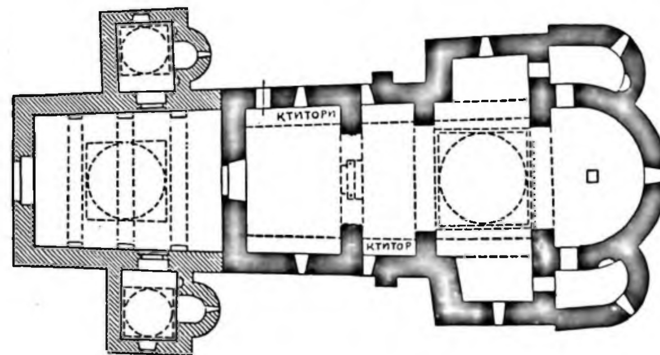

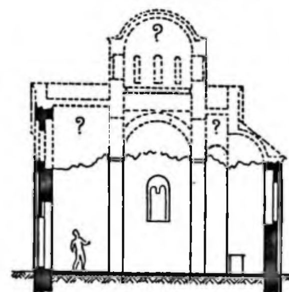

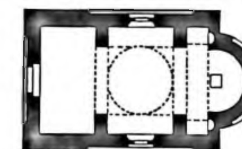
СЛ. 159 — ПЛАН ЦРКВЕ (СВ. СПАСА) У МАНАСТИРУ ЖИЧИ.

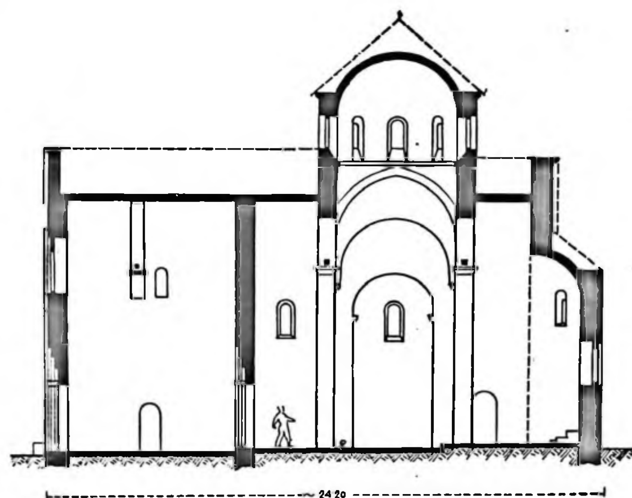
СЛ. 160 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА МИЛЕШЕВА.

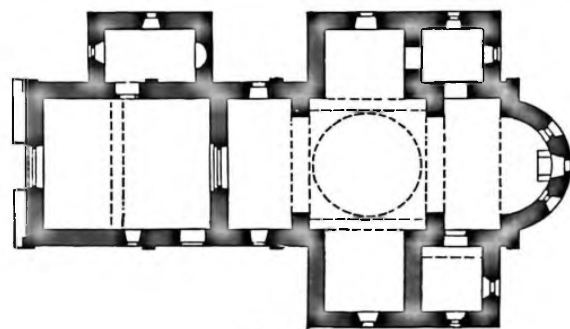

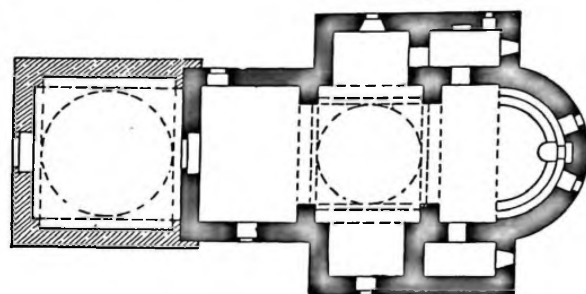

СЛ. 161 — ПЛАН ЦРКВЕ СВ. НИКОЛЕ КОД БАЉЕВЦА.

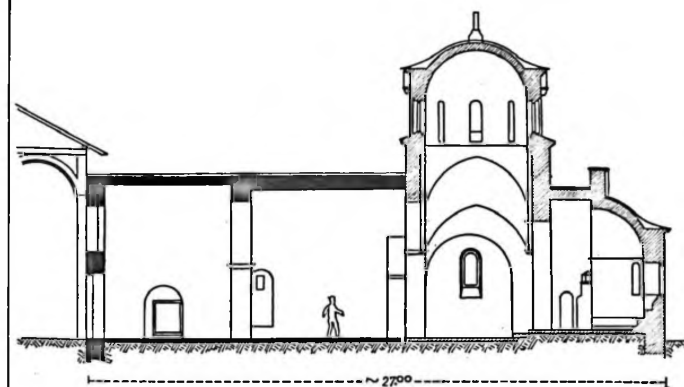

СЛ. 162 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА МОРАЧЕ.

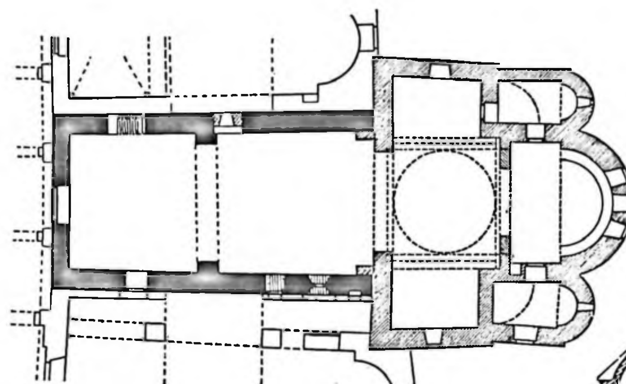

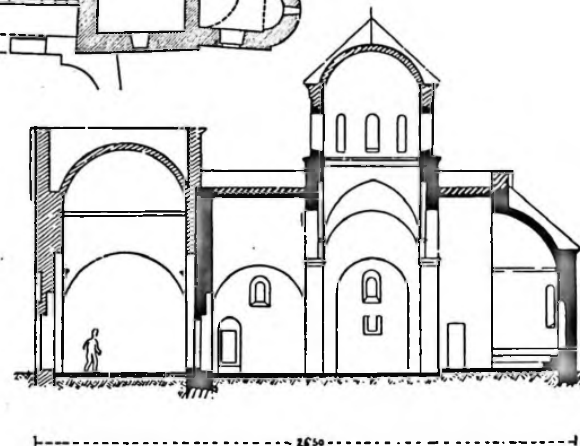

СЛ. 163/а — ОСНОВА ЦРКВЕ МАНАСТИРА ПРИДВОРИЦЕ.

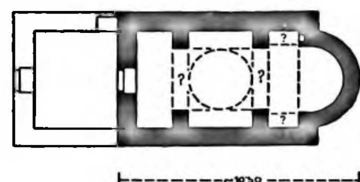

СЛ. 164 — ПЛАН СРЕДИШНЕ ЦРКВЕ (СВ. АПОСТОЛА) У КОМПЛЕКСУ ПЕЋСКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ.

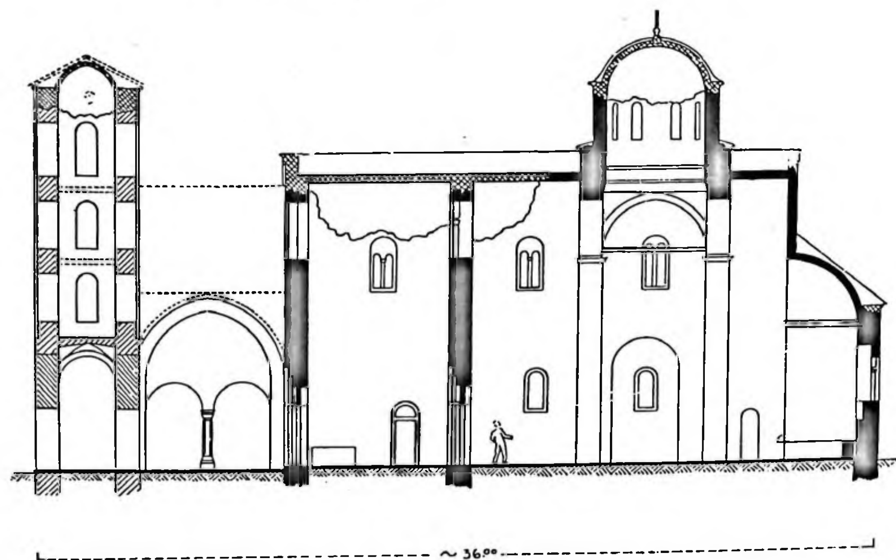

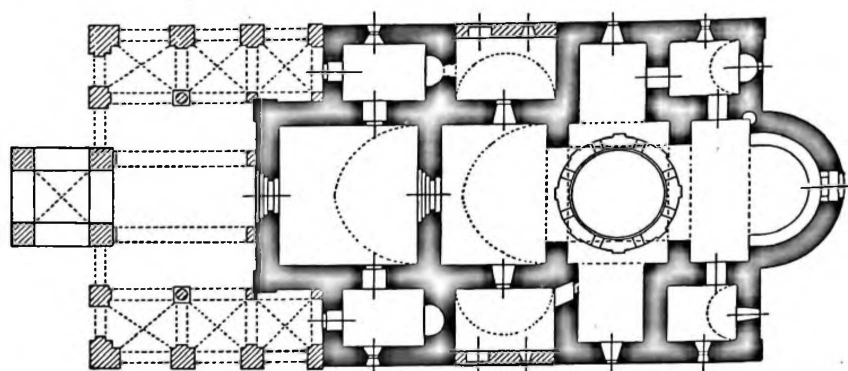

СЛ. 163/б — ПРЕСЕК ЦРКВЕ МАНАСТИРА ПРИДВОРИЦЕ.

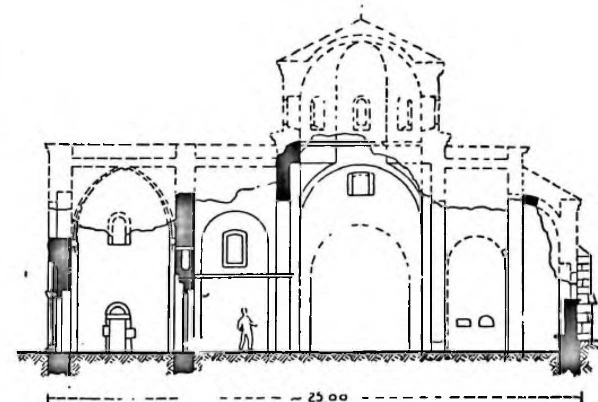

СЛ. 165 — ОСНОВА ЦРКВЕ КОД МАРЖИЋА НА ЛИМУ.

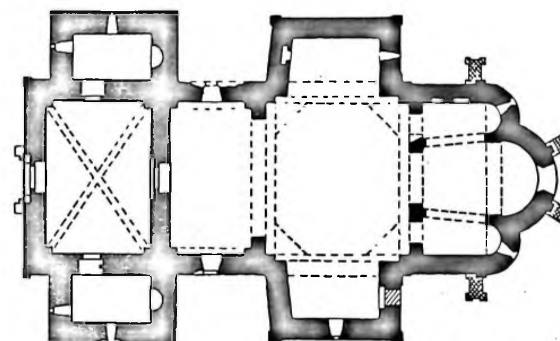

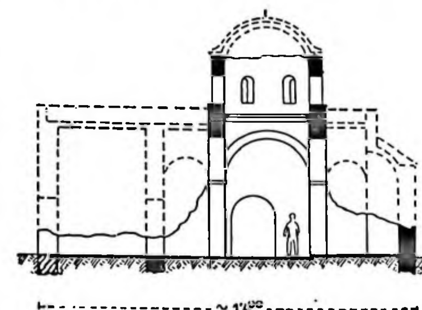

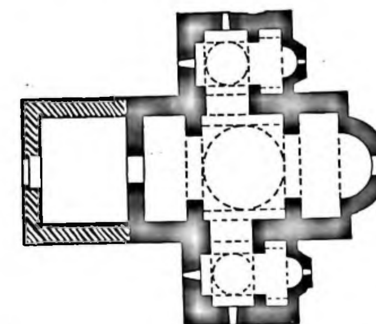
СЛ. 166 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА СОПОЋАНА.

СЛ. 167 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА ГРАДЦА.

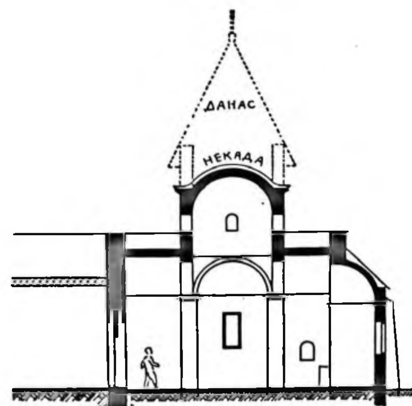

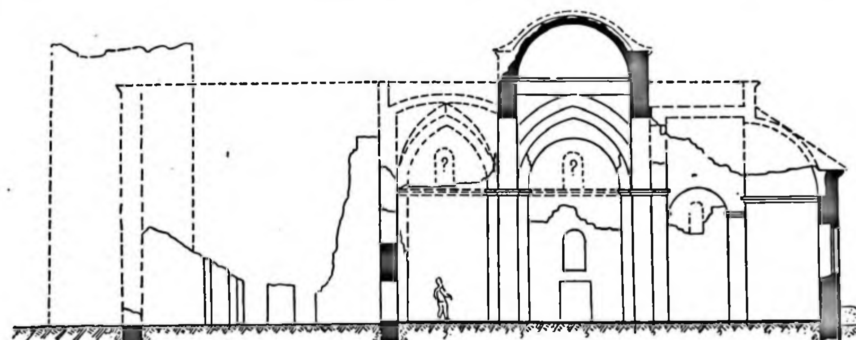

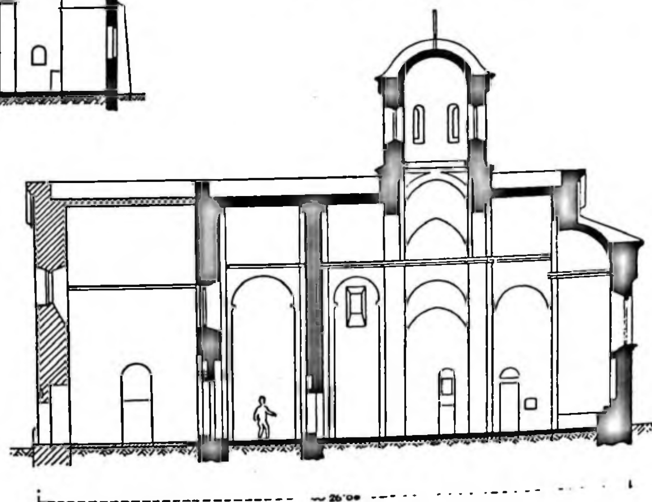
СЛ. 168 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДАВИДОВИЦЕ НА ЛИМУ.

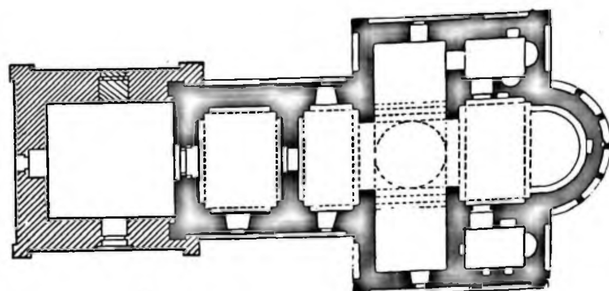
15

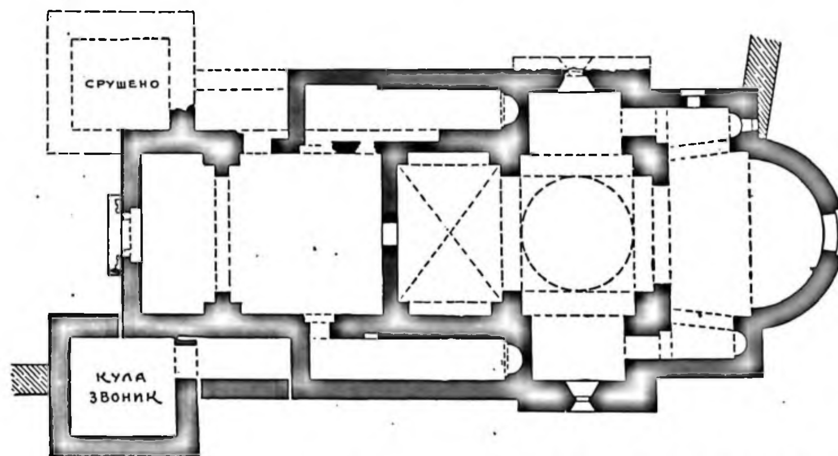

СЛ. 169 — ПЛАН БЕЛЕ ЦРКВЕ У КАРАНУ.

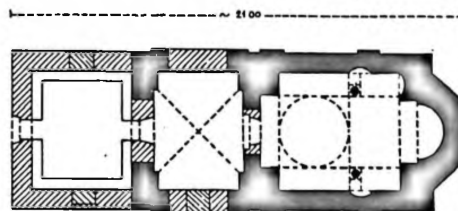

СЛ. 170 — ПЛАН ЦРКВЕ У АРИЉУ.

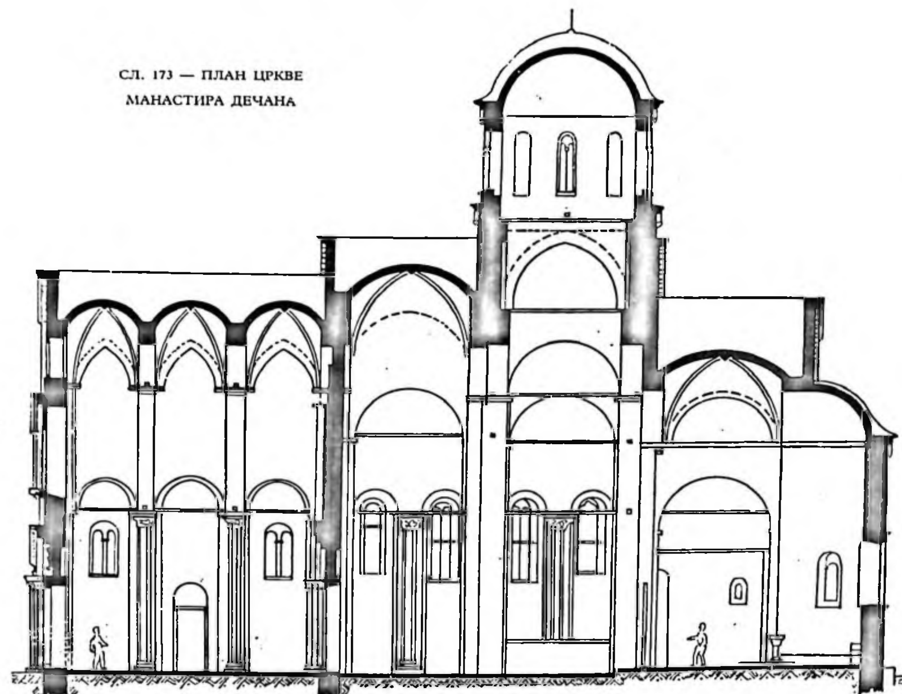

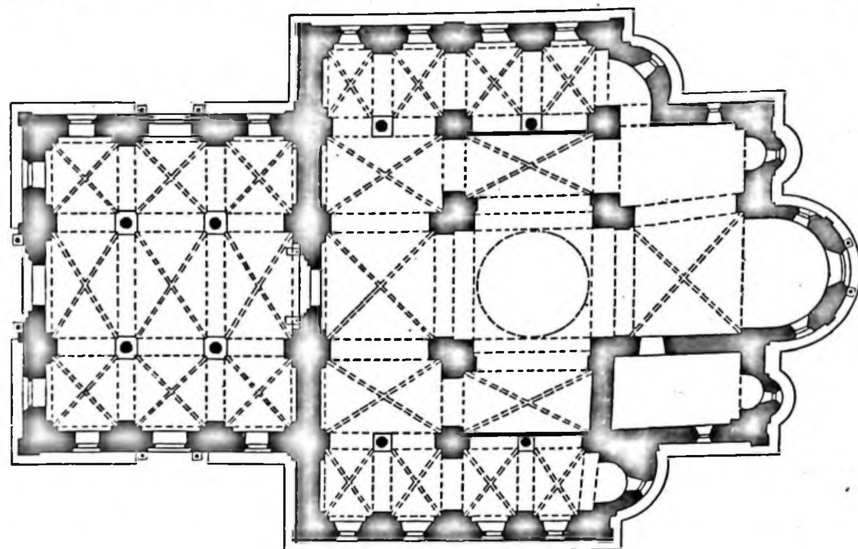
СЛ. 171 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА БАЊСКЕ.

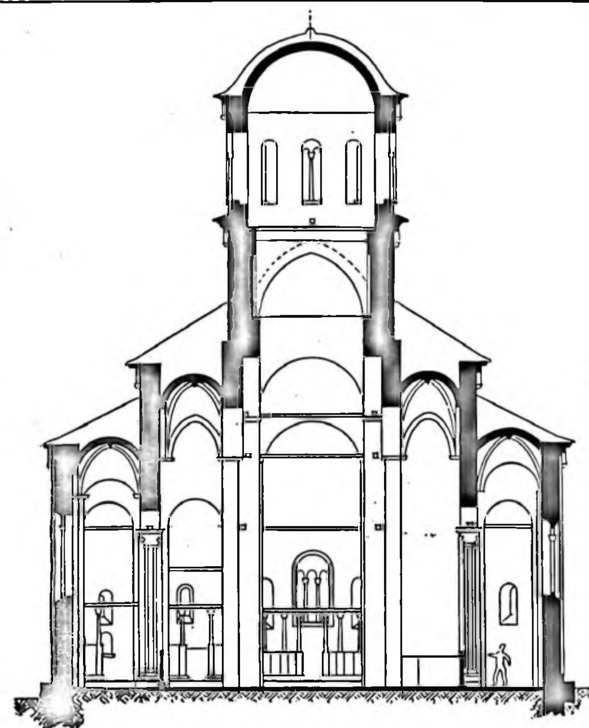

СЛ. 172 — ОСНОВА ЦРКВЕ СВ. НИКОЛЕ У МАНАСТИРУ СВ. АРХАНЂЕЛА.

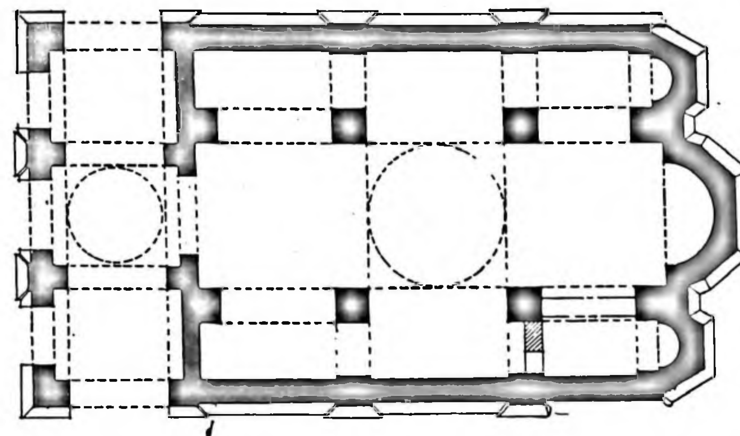
СЛ. 173 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДЕЧАНА

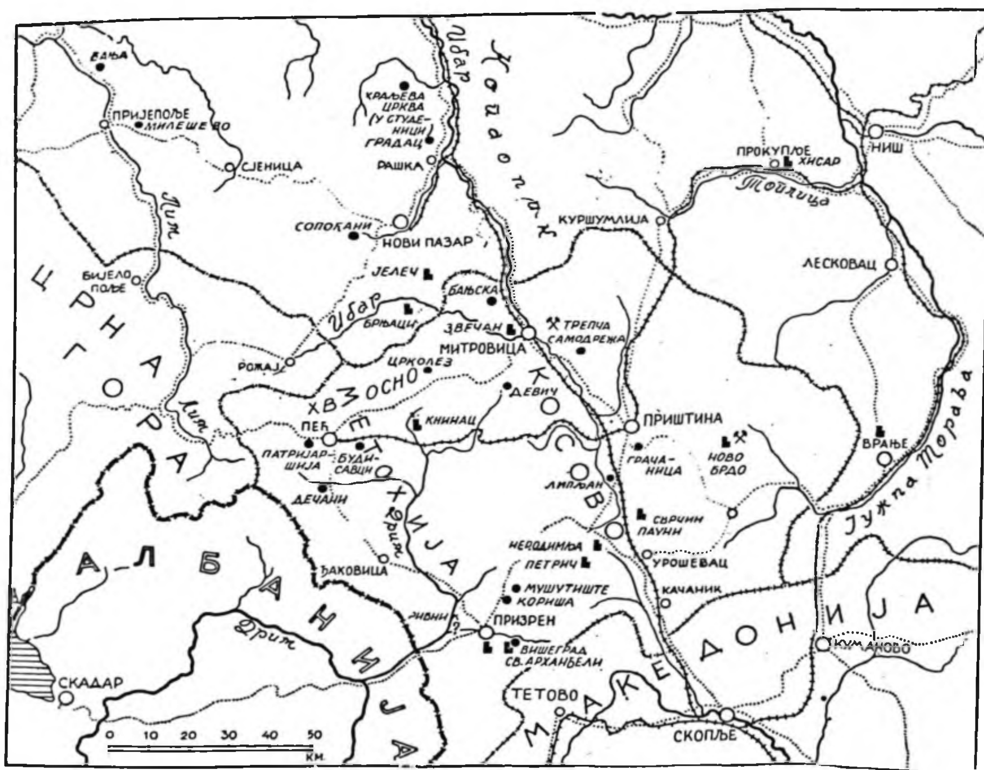

СЛ. 174 — ЛЕВО: ПОПРЕЧНИ ПРЕСЕК ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДЕЧАНА.

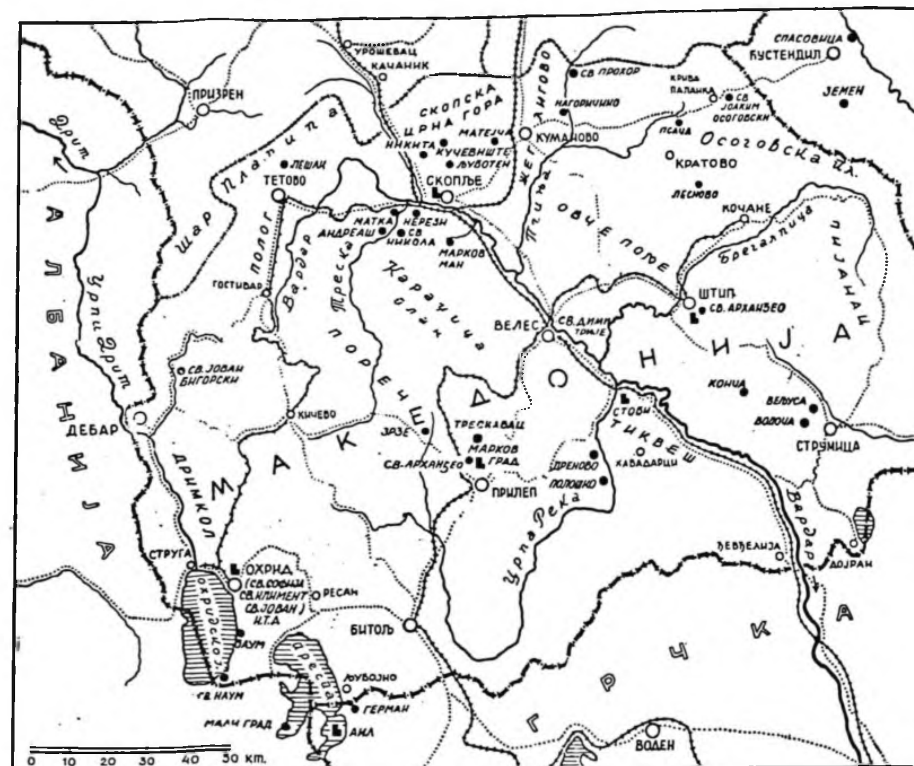

СЛ. 175 — ДОЛЕ: ОСНОВА ЦРКВЕ МАНАСТИРА СВ. АРХАНЂЕЛА КОД ПРИЗРЕНА.

ВАРДАРСКА СТИЛСКА ГРУПА (ВИЗАНТИЈСКА)

СЛ. 176 — ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ АРХИТЕКТОНСКИХ СПОМЕНИКА НА КОСОВУ, МЕТОХИЈИ И У СРБИЈИ

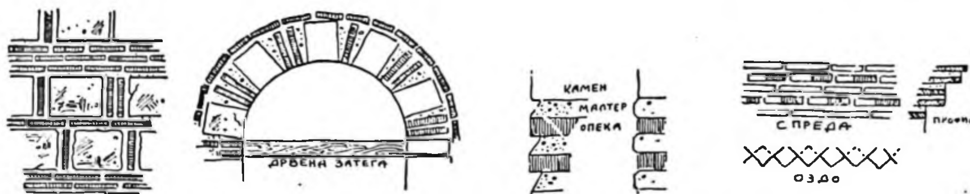

СЛ. 177 — ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ АРХИТЕКТОНСКИХ СПОМЕНИКА У МАКЕДОНИЈИ У XIV ВЕКУ КАДА ЈЕ ОВА БИЛА У ГРАНИЦАМА СРЕДЊЕВЕКОВНЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ.

Као општа одлика, заједничка за све споменике ове стилске групе, истиче се њихова сродност са византиским начином грађења и украшавања цркава. Романски утицај, који се могао приметити на претходној групи грађевина, објашњив је тесним везама са Приморјем. Косово и Метохија су биле, пак, територије које су дуже времена припадале византиској култури, и биле нераздвојне од Македоније, у којој је, из времена док су је држали Византинци, остало врло много споменика саграђених по византиском начину.

Кад се издвоје она три четири изузетка, који би временски требало да припадну овој групи, али које смо, због романске спољне обраде, приказали уз ранију групу, остали споменици имају сасвим други облик и изглед од дотадашњих. Поред угледања на старије византиске споменике, ти нови облици и њихови изгледи долазе свакако и због напуштања поруџбина код дотадашњих мајстора и због давања после новим мајсторима који су сасвим другчије градили.

Дуго времена у почетку, границе рашке српске државе према Византији нису прелазиле Липљан на Косову. Првовенчани је, пак, већ држао Призрен (око 1221 г.). Од времена краља Милутина (око 1282 г.)

СЛ. 178 — ДЕТАЉИ ОБРАДЕ ФАСАДЕ СА ШАРАЊЕМ У КАМЕНУ И ОПЕЦИ.

те се границе знатно померају на југоисток, те обухватају и Скопље, да би, најзад, за време Душана (од 1334 год.) обухватиле и целу Македонију, а од 1345 год. и даље, дотле „грчке земље“ (сл. 177).

Хронолошки ову стилску групу можемо, опште узев, везати за време од почетка XIV века па до доласка Турака у крајеве јужно од Шаре. Целу групу поделићемо на: а) споменике на Косову и у Метохији, б) споменике у Македонији из времена када је ова била у границама средњевековне српске државе и в) српске споменике из тога времена, изван данашњих граница Југославије. Како сви споменици нису датирани то је тешко у Македонији издвојити све оне који би неоспорно овој стилској групи могли припадати, те зато наш избор не би требало сматрати апсолутним.

ОПШТИ ДЕО

Код већине споменика ове стилске групе, карактеристичан је основни облик црквене грађевине који смо назвали обликом „уписаног крста“ (по Millet-у и по Miss Bell). Код њега се кубе диже изнад пресека два полуобличаста свода, само што основа грађевине не остаје тако слободно крстатога облика већ је обухваћена у један правоугаоник обимним зидовима (отуда и назив *уписаног* крста). Уместо пуних зидова испод полуобличастих сводова подметнути су стубци и луци, тако да је цело приземље повезано у једну целину, заједно са тзв. угаоним просторима између кракова крста.

Сам тај модел поникао је још у хришћанској оријенталној архитектури, одатле га је усвојила византиска архитектура, а средњевековна га је Србија, најзад, примила од Византинаца, преко Грчке и Македоније. Један од првих узора овога типа у византиској архитектури била је тзв. „Неа“, црква коју је Василије I саградио у Цариграду у VIII веку. Међутим има га већ у северној Месопотамији (у Росафу) у VI веку а такође и у Малој Азији између VI и VIII века.

Облик уписаног крста истиче своју карактеристику нарочито у крововима; ту се на четири стране од кубета гранају четири крака крова. Овај облик може бити и *сажет*, а то је кад су попречни краци крста сасвим кратки, те ступци испод кубета не остају слободни у унутрашњости цркве већ су као пиластри приљубљени уз бочне зидове грађевина. Ту угаони простори изнутра отпадају, али и у овоме случају попречни крак крста, мада кратак, остаје јасно видан у крововима око кубета (сл. 5).

По облику сажете или нормално развијене основе, а, сем тога, код ове последње и по броју кубета, сви би се горе побројани споменици могли класификовати, углавном, у три групе: а) највише има примера развијене основе грађевине са једним кубетом на четири слободна ступца (Богородица у Мушутишту, Богородица у Пећи, манастир Бања, Св. Никита, Арханђели у Штипу, Љуботен, Богородица у Кучевишту, Лесново, Псача, Заум, Конча, Марков манастир; б) исти тип, само са пет кубета, имају цркве Богородице Љевишке, Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, Грачанице и Матејче; в) најзад, сажетог типа са једним кубетом су: Краљева црква у Студеници, цркве Св. Димитрија у Пећи, Св. Спаса у Призрену, Матке, и Св. Николе (обе последње на Тресци).

Слично као у рашкој стилској групи, и овде цркве често имају припрате изведене једновремено са самом грађевином и обухваћене у исту силуету са њом (што је више оријенталног но византиског духа). Неке од ових припрата имају и кубета (по једно на припрати Бање и Псаче и на дозиданој припрати Леснова, једно слепо кубе на припрати цркве Марковог манастира, а два на припрати Матејче).

У Македонији неке су припрате само стубовима одвојене од храма (Нагоричино, Матејча Марков манастир).

Код свих ових грађевина спољашност је обрађена на византиски начин, тј. фасаде су озидане наизменичним редовима опеке и камена и нису малтерисане. Овај начин зидања потекао је прво из конструктивних разлога како би правилни редови опека, постављени с нивоа на ниво, дали бољу везу и солидност зидовима озиданим од само притесаног камена (који је усто везан само дебелим спојницама малтера а није као код прецизних тесаника чврсто легао један уз други). Из овог конструктивног створио се временом и декоративан мотив, прво на хришћанскоме Оријенту а затим у Цариграду и најзад у Грчкој и у Македонији. То наизменично ређање камена и опеке дало је фасадама тако живописан изглед да је оно постало главно средство украса. Изглед целе грађевине не делује сада више само својим обликом и пластиком већ и бојом, тј. шаренилом црвене боје опеке, беле боје малтера и сиве или жућкасте боје камена. То је било у оријенталном укусу, истом оном укусу који је створио и оријенталне ћилиме. Византиска уметност примила је много штошта од тога укуса.

Камени тесаници фасада притесани су у приближно правилно правоугаоно комаће. И на архиволтама лукова тесаници остају правоугаони а нису трапезасти, што упрошћује зидање. Опеке на фасадама могу бити у једном, два, три или више слојева, без нарочите правилности у броју. Опека има покаткад и у вертикалним спојницама између тесаника. Спојнице малтера на целој фасади јаке су бар колико је и сама дебљина опека. Те спојнице нису удубљене између опека већ могу бити или са овима у истој равни, или чак и испупчене и испадати из равни фасаде, при чему је тај њихов део који испада покаткад засебно профилисан од финијег малтера (сл. 178).

И кубе и сви кровови били су покривени обично оловом (ћерамида се данас види на многим старим споменицима али она је тек доцније ту постављена, када је олово скинуто). Олово је увек по своду положено и нигде нема дрвеног крова ни оплате, само покаткад слој иловаче изравњава горњу површину свода. Чела забата на крацима крста су горе лучно извијена, а нису двосливно у врх изломљена (као што је било у рашкој групи). У овоме има и изузетака.

СЛ. 179 — УКРАСНЕ КЕРАМИЧКЕ ЦЕВЧИЦЕ ЗА ФАСАДЕ ГРАЂЕВИНА.

Кубе и олтарска апсида су, у овој стилској групи, споља увек полигонални, тј. кубе је споља обично осмострано, а олтар је споља, или трапезасто тространа (како је то на свим црквама на Косову, Метохији и на црквама из овога доба у крају старе Рашке), или полигоналан (обично у Македонији, где је чешће петостран, него тространа). Кубе је било једно, или једно средишно и четири мала — на угловима зграде. Од свих архитектура у оквиру византискога утицаја једино је архитектура у средњевековној Србији нарочито богато развила тип црквене грађевине са пет кубета.

Видели смо да је маса грађевине пластично разрађена. Саме, пак, фасаде остају потпуно површинске. Оне су оживљене само по вертикали плитким нишама, које су покаткад удвојене једна у другој. У византиској архитектури, логично оправдање постојања ових слепих аркада било је у томе што су оне на фасадама означавале распоред унутрашњих сводова у грађевини. У византиској Македонији, пак, аркаде (по оријенталном начину) не одговарају више унутрашњем распореду већ су чешће постављене само у декоративном циљу, па је то тако било и на фасадама доцнијих цркава у Македонији XIV века, као и на Косову и у Метохији.

Кад су усред тих ниша прозори или врата, онда је поље изнад отвора, обично, украшено шарама од насатично постављених опека. Сем тога, могу разне шаре опекама бити изведене и на горњим деловима олтарских апсида. По некад могу мање квадратне опеке бити постављене наизменично са камењем истога облика тако да образују слику шаховског поља. Све ове шаре могу бити веома разноврсне и богате: меандер, рибља крљушт, решеткасте итд. Појављују се (свакако су их донели зидари из Грчке, мада и на другом крају византиских земаља у Месемврији у Бугарској има нечег сличног) и украси од опеке специјалног облика и од цевчица и лончића од печене земље који се постављају у низове (сл. 179). Има чак и читавих натписа изведених специјалним опекама (сл. 183).

Озго су фасаде завршене кровним венцима, који су образовани од низа тестерасто постављених опека, које својим зупцима испадају из равни зида. Тамо где иду изнад архиволта и ови се кровни венци извијају по истој кривини. То је тако и на венцу кубета. Сви ти венци по правилу имају два реда зубаца један поврх другог (сл. 178).

Усправне ивице тамбура кубета (а у Македонији, покаткад, и олтарских апсида) истакнуте су полустубићима. Кубета су, најчешће (на Косову и у Метохији) потпуно озидана опеком, али има их (у Македонији) и са тамбуром од наизменичних редова камена и опеке. Архиволте на фасадама су такође најчешће (на Косову и у Метохији) само од опека, али има их и ишараних наизменичним постављањем тесаника (камена) и опека. На неким се фасадама појављују и извесни мотиви који ће бити у много већој примени у идућој стилској групи, „моравској". То су напр. прозори у облику „окулуса" (цркве у Љуботену, Матејчи, Марковом манастиру). Ту спадају и, већ поменути, низови цветића од печене земље, шаховска поља, најзад, и кордонски венац испод прозора око целе зграде (црква Марковог манастира). Сем ових спољних мотива са фасада, има на последњим споменицима целе ове стилске групе и на самим основама и распореду грађевина, облика који су претече свега што ће бити развијено и даље у Кнежевини и Деспотовини. Извесни елементи су се пак и зависно развили на оним споменицима обеју група а који су савремени међу собом. То важи нарочито за споменике ове групе саграђене после 1371 године, у њиховоме стилском односу према споменицима моравске групе.

Пластично резаних орнамената има врло мало (на по неком капителу Грачанице, Љуботена, Леснова и Псаче; на первазу врата на цркви Богородице Љевишке и Леснова; на иконостасу цркве Св. Ђорђа и Староме Нагоричину; на калканима цркве Св. Николе на Тресци итд.).

Да резимирамо, у најкраћем, још једном порекло ових разних елемената: из византиске (у најширем смислу узето) је архитектуре дошао начин шарања фасада грађевина редовима камена и опеке, одатле је и мотив слепих аркада или ниша, које вертикално оживљавају фасаде, и то са једном до две плитке нише једна у другој, и са архиволтама. Постављање ових архиволта изнад отвора високо, тако да је између архиволте и самог отвора образовано поље украшено шарањем опекама, мотив је са солунске цркве Св. Апостола и са македонских цркава XII и XIII века. Тестераст кровни венац од опека дошао је из Цариграда, али је такав зупчасти венац, примењен као водораван кордон или перваз око архиволта, поникао у грчкој провинцијској архитектури. У Грчкој је био развијен декор крстастим цевчицама или лончићима од печене земље па и опекама нарочитог украсног облика. Цариград, обично, даје олтарским апсидама спољну линију основе, са колонетама на угловима апсида и тамбура кубета. Цариград је деловао својим утицајем на Солун. Преко византиске Македоније многи су његови мотиви дошли и у средњевековну архитектуру у Србији, али су многи при томе и измењени и добили нов изглед и ново значење.

Што се тиче детаља обраде, карактеристични су облици врата и прозора. Док је у романском стилу ту концентрисан главни клесани украс, дотле се овде ефекат тражи скоро само од архитектонскога облика и грађевинског материјала. Врата су веома једноставна: правоугаони (никад горе лучан) камени оквир, изнад кога је обично висока плитка ниша надвишена архиволтом; у томе пољу је обично на малтеру насликана фреска. На каменом надвратнику могао је, покаткад, бити урезан натпис оснивача цркве. Сама крила су, свакако, била храстова, вероватно, без неког нарочитог украса. Та стара крила нису очувана.

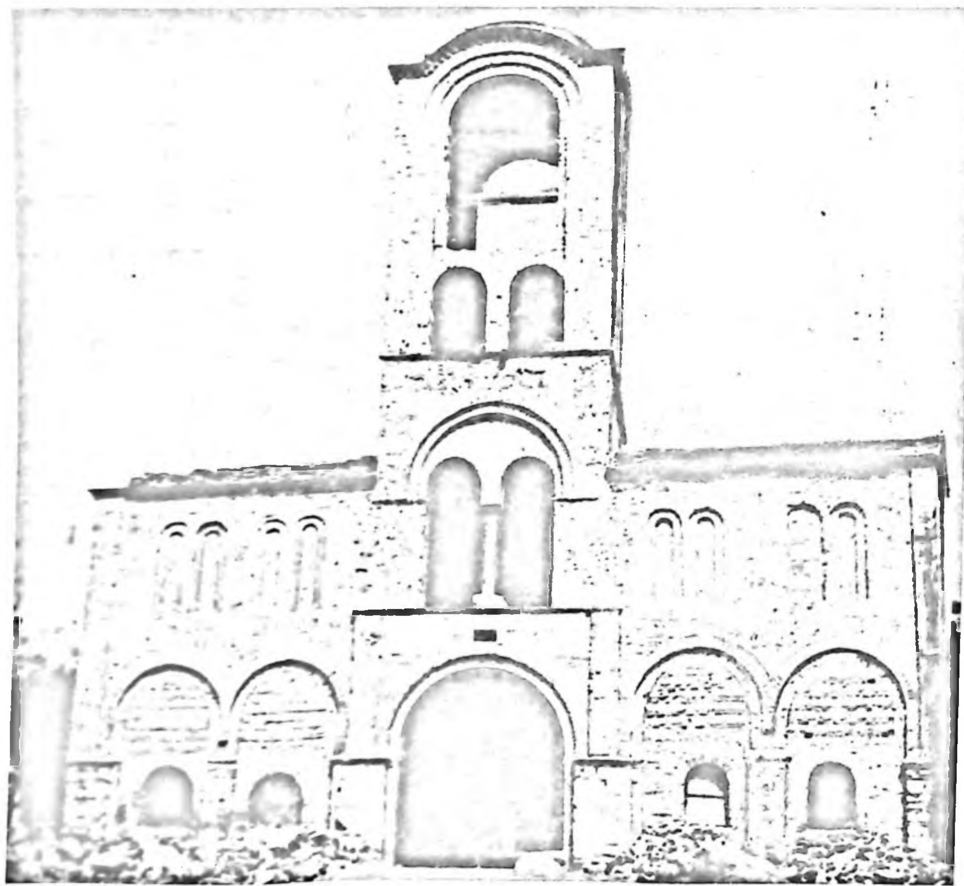
Прозори су били нешто богатији. И они су имали поље са архиволтом изнад отвора. То поље је било украшено шарањем опекама. Отвори прозора били су увек озго лучни. Они су једноставни, дводелни и тroделни. На њима често, уместо колонета, има „мено-а" (француски назив за стубић чија дубина иде колико и дубина целог зида). Интересантно је то (за разлику од рашког стила где је то мање наглашено), да су овде центри кривина јако надвишени изнад ослонаца архиволта. Због овога се код дводелних и троделних прозора појављују зидне масе изнад стубића, покаткад скоро исте висине као што су и сами стубићи (сл. 246). Прозорска окна су једва погдегде сачувана, али се по тим траговима, а нарочито по сликама модела у рукама ктитора, види да су била у облику плоча од гипса или од олова с округлим отворима за стакла (сл. 205).

Сами зидови грађевине су обично веома дебели, чак и преко једног метра. Док је спољна фасада обрађена на начин који смо описали, лице је зида према унутрашњости грађевине озидано једноставно, омалтерисано је и на томе малтеру насликан је „ал фреско" живопис. Између оба лица зида је, обично, натрпан крупан, само притесан, камен са много малтера.

Из овог досадашњег описа излази и стилски карактер ове групе: још у већој мери, него што је то било у прошлој групи, тражен је овде *ефекат изгледа спољашности грађевине а не просторност њене унутрашње шупљине*, што усталом, манастирским црквама није ни било потребно. Маса спољашности је често богато моделисана и степенасто издигнута у вис, са кубетом на врху и, покаткад, још са четири мала кубета на угловима. Разуме се, да је за целу ту горњу структуру било онда потребно и више ослонаца доле у унутрашњости цркве. Стара тежња ка стремљењу у висину при овоме је, покаткад, и јако потенцирана, што нарочито смета ефекту унутрашњости јер су у овој поједини делови (услед испрегрђености ослонцима) уски, сразмерно сувише високи и недовољно осветљени. Услед издужености грађевине у правцу исток-запад има, поред четири ослонца испод кубета, и још више других ослонаца. Како је целокупан украс унутрашњости поверен зидном живопису то је овај у тим високим деловима није довољно прегледан.

Благодарећи, пак, таквој концепцији, постигнут је покаткад веома успео ефекат спољашности споменика. Тако напр. Грачаница, баш том својом пирамидалном силуетом и степенастим издизањем у висину, (при чему је спроведен један изванредно хармоничан однос појединих делова у укупној равнотежи целе масе грађевине, као и у пропорционисању самих тих разних делова) спада у најлепше споменике средњевековне српске архитектуре уопште.

У супротности са тежњом доброг спољног ефекта грађевине стоји обичај градитеља из ове епохе да призиђују припрате испред појединих цркава (Грачаница, Пећ, Лесново). Сем тога се призиђују уз првобитну грађевину и капелице („параклиси"), а, покаткад (као напр. код Пећске патријаршије), и читаве нове цркве једне уз другу, за шта ранијих примера имамо нарочито у цариградској архитектури (Пантократор, Понакрантос, Памакаристос).

СЛ. 180 — ЗАПАДНА ФАСАДА ПРИПРАТЕ БОГОРОДИЦЕ „ЉЕВИШКЕ" (ПОСЛЕ РЕСТАУРАЦИЈЕ 1950 Г.).

У унутрашњости храмова један део је био, покаткад, поверен архитектонском украсу, то је био иконостас — олтарска преграда. Он је у XIV веку био израђен од мермерних стубића, који су носили озго један архитрав. Лево и десно од врата („двери") постављене су на сам иконостас две тзв. престоне иконе. (сл. 8 и 274). Иконостаси овога доба нису, сем овог приземног, имали више спратова (као што ће то бити од XVII века надаље).

Украс целокупне унутрашње цркве поверен је зидном сликарству, од врха кубета до пода. Зидно сликарство, под утицајем византиског сликарства тзв. ренесансе из времена Палеолога, у почетку XIV века, напушта монументалност коју је имало у XIII веку и добија један више живописан и декоративан карактер. Сцене су многобројније и постављене су у више планова. Саме људске фигуре су мање величине, има их више на појединим сценама, покрети и боје су живљи. Позађа на композицијама су продубљена и богато испуњена. Све је више у простору пластично третирано. Поред сликаних сцена насликане су и многобројне траке орнамената, које, обично, истичу конструкцију, уоквирују отворе и имају карактеристичних мотива за своју епоху (сл. 452 и 453).

СПОМЕНИЦИ НА КОСОВУ, МЕТОХИЈИ И У СРБИЈИ

1 — Цркву *Боїородице „Љевишке"* у Призрену, дао је преправити од једне старије византиске грађевине, краљ Милутин, 1307 год. (у грађењу су учествовали епископ Сава и Дамјан). Грађевина је рестаурирана 1950—53 год.

2 — *„Краљеву цркву"* (Аћима и Ане) у порти манастира Студенице, саградио је, за рачун краља Милутина, игуман Јован, 1313 год.

3 — Цркву Богородице у *Мушуѿишѿу* код Призрена, саградио је велики казнац Драгослав 1315 год.

4 — *Грачаницу*, код Приштине на Косову, дао је саградити краљ Милутин, око 1315 год. а спољна припрата саграђена је 1383 год. (обновљена је, пак, 1570 год.).

5 — Цркву *Св. Димиѿрија*, саградио је архиепископ Никодим северно уз постојећу пећску цркву Св. Апостола, између 1321 и 24 год.

6 — Цркву *Боїородице*, саградио је јужно уз пећску цркву Св. Апостола архиепископ Данило II, око 1330 год.

7 — Припрату испред трију цркава Пећске патријаршије, саградио је архиепископ Данило II, око 1330 год. а обновио архиепископ Макарије, 1561 год.

8 — Цркву *Св. Николе*, у жупи Дабар (данас звана „Бања", код Прибоја на Лиму) саградили су краљ Стефан Дечански и његов син Душан 1329 год. (обновљена је први пут 1570 год.).

9 — Цркву *Св. Сѿаса* у Призрену саградио је властелин Владојевић, око 1348 г. (рестаурирана је 1953—4 год.).

10 — Црква у *Великој Хочи* помиње се 1348 год. (а президана је у XV веку). Сем ове има у Хочи још две старе цркве.

11 — Цркву *Боїородице*, у Ваганешу код Новог Брда, саградио је 1355 год. неки Дабижив.

12 — Црква у *Речанима*, код Призрена, саграђена је 1370 год.

13 — Цркву у *Драїобрињи*, код Призрена, саградио је логотет Лука 1395 год.

14 — Цркву у *Црколезу*, саградио је војвода Новак, 1395 год. за време деспота Стефана Лазаревића.

СЛ. 181 — ЦРКВА БОГОРОДИЦЕ „ЉЕВИШКЕ" У ПРИЗРЕНУ (ПОСЛЕ РЕСТАУРАЦИЈЕ 1950 Г.).

15 — Црква у *Будисавцима*, код Пећи, саграђена је вероватно у XIV па обновљена за време патријарха Макарија у XVI веку.

16 — Црква у селу *Бањи*, у Дреници, задужбина властелина Родопа, из прве је половине XV века.

На Косову и у Метохији има још неколико архитектонских споменика из разних времена, почев још од 1170 год. када се помиње црква Св. Ђорђа у граду Звечану, затим црква у *Кориши* (пећинска црква Св. Петра), црква у *Шаренику*, црква у *Девичу*, црква у *Речанима* код Новог Брда, *Самодрежа* код Вучитрна, црква манастира *Рђавца*, и још неке друге.

У горњи списак унели смо споменике из разних времена како би све споменике Косова и Метохије обухватили уједно.

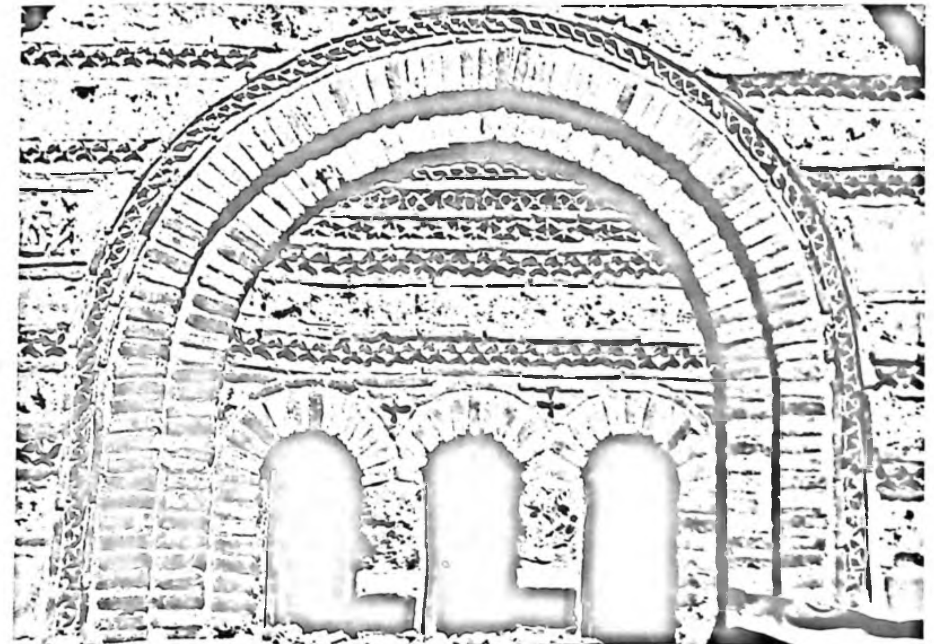
Из ранијег, византиског, времена свакако да потиче мала једнобродна црква у Липљану (ту је била стара римска Улпиана а затим византиска Јустиниана секунда. На месту цркве Богородице Љевишке, у Призрену, постојала је раније старија трободна базилика.

Већ приказане споменике Бањску, Дечане и Св. Арханђеле и Св. Николу код Призрена, мада су саграђени такође у XIV веку, уврстили смо, због њихове спољне обраде, у ранију — рашку — стилску групу.

Црква *Богородице „Љевишке"* (у мали Љевиши) у Призрену, је грађевина издужене основе, саграђена на темељима неке старе трободне базилике, над чијим је средњим бродом краљ Милутин надзидао своју цркву у облику уписаног крста са пет кубета (изнад олтара постављена је слепа калота), а уз бокове те цркве налазе се подужна крила изнад некадашњих бочних бродова базилике, која су са средишњим делом цркве спојена великим отворима. Због тога што је средишњи део цркве саграђен изнад средњег брода базилике, он је морао бити извучен јако у дужину и закрчен многим ступцима (сл. 209).

Испред цркве изведена је једновремено (а изнад темеља нартекса старе цркве) једна спољна припрата на спрат. Приземље те припрате било је отворено као трем. Изнад те припрате се са западне стране, а у осовини грађевине, диже једна висока кула звоник. Тај звоник олакшан је великим отворима (сл. 182). Цела та западна фасада богато је архитектонски замишљена и обрађена, тако да је то најзначајнија фасада те врсте у средњевековној српској архитектури (као паралела за овакво решење могла би се узети припрата са звоником на цркви у Самари у Грчкој).

Око олтара цркве су на фасади изведени натписи узиданим плочама од печене земље са урезаним словима — један, краља Милутина са годином обнове („*понови од самога основанија*") цркве и други епископа Саве (вероватно III) — сл. 184.

СЛ. 182 — ГОРЊИ ДЕО ПРОЗОРА НА ЈУЖНОЈ СТРАНИ ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ „ЉЕВИШКЕ"

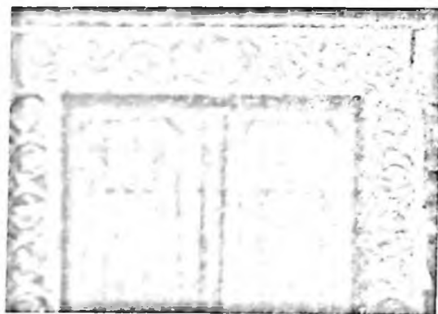
СЛ. 183 — НАТПИС ОД НАРОЧИТИХ ОПЕКА НА ИСТОЧНОЈ СТРАНИ ЦРКВЕ.

На грађевини је споља изведено шарање каменом и опеком. На овом се споменику први пут види, на средњевековној српској територији, примена низова керамичких цевчица, која имају облик цветића (какве су пре тога биле примењене у Македонији на цркви Св. Никсле у Прилепу а у Грчкој на више места) и нарочито израђених украсних опека (истих као на цркви Влахерн у Елиди — XII век) — сл. 200. Калкани бочних кракова крста имају архиволте изломљене у темену, изнад троделних прозора. Треба поменути да портал цркве има камени перваз са мотивима сличним онима на дечанскоме порталу, који је свакако ту накнадно уграђен, можда у време грађења Дечана (сл. 184).

Црква је под Турцима служила као џамија. Сачувана је а рестаурирана 1951 г.

Приказаћемо овде све значајније споменике ове стилске групе, па и оне које географски леже изван Косова и Метохије.

Краљева црква (налази се у кругу манастира Студенице), мала је грађевина, скоро

СЛ. 184 — ПОРТАЛ НА ЦРКВИ БОГОРОДИЦЕ „ЉЕВИШКЕ".

СЛ. 185 — КАПИТЕЛ У ЦРКВИ БОГОРОДИЦЕ „ЉЕВИШКЕ".

СЛ. 186 — ЦРКВА МАНАСТИРА ГРАЧАНИЦЕ

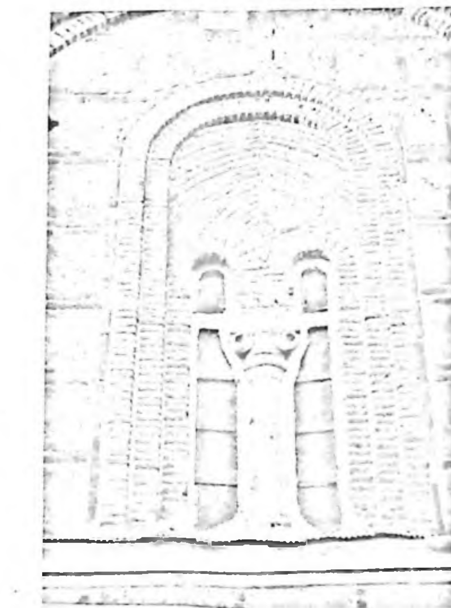
квадратне основе, са једним кубетом. Фасаде су јој омалтерисане. На олтарској апсиди има прозор са каменом колонетом по средини везаном у облик чвора, а један натпис урезан у камену, горе на апсиди, каже да је архимандрит Јован саградио ту цркву у време краља Милутина (сл. 208). У унутрашњости цркве сачуван је врло леп живопис.

Црква *Св. Ђорђа* чији су темељи недавно откопани у граду Звечану, имала је облик основе сличан Краљевој цркви (сл. 219).

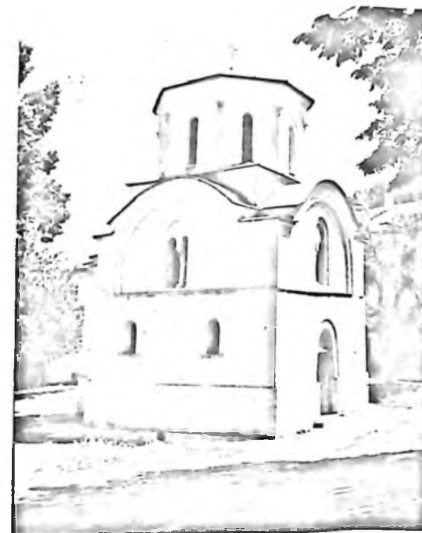
Црква манастира *Богородице у Мушишишу* има облик уписаног крста са једним кубетом на четири слободна ступца. Олтарска апсида није споља полигонална већ полукружна. Спољашност је омалтерисана (сл. 211).

Грачаница је најзначајнији споменик целе ове групе и архитектонски један од најзначајнијих споменика српске средњевековне архитектуре уопште. Она има оригиналан облик, не просте основе уписаног крста, већ су код ње крстообразни делови тако удвојено уписани један у други и тако удвојено постављени један више другог да је цела спољашност грађевине добила степенасту силуету, завршену високим средишним кубетом (сл. 186). Ту је поново јасно испољена она стара тежња степенастог моделисања масе и третирања грађевине као споменика са главним ефектом спољашности, која се већ раније показала на неким споменицима рашке групе. Због такве спољашности Грачанице морало је, уместо четири, бити постављено много више стубаца у унутрашњости грађевине, да би

СЛ. 187 и 188 — ПРОЗОРИ НА ОЛТАРСКОЈ АПСИДИ И НА ЈУЖНОМ ДОЊЕМ ЗАБАТУ ЦРКВЕ МАНАСТИРА ГРАЧАНИЦЕ.

СЛ. 189 — КРАЉЕВА ЦРКВА У СТУДЕНИЦИ.

СЛ. 190 — ЦРКВА СВ. СПАСА У ПРИЗРЕНУ.

носили целу структуру сводова, што, разуме се, смета прегледности и чистини простора. Изнад западних стубаца постављена је на спрату капелица — „катихумена" (сл. 214).

Кубета има пет, једно средишно и четири угаона, која стоје у хармоничној сразмери међу собом. Мала су кубета постављена на надвишена коцкаста постоља. Изнад олтара цркве је слепа калота. Цела спољашност је оживљена шарањем опекама (без примене керамичких крстића). Кубета и архиволте су само од опека. Опеке су и вертикално постављене између правилних тесаника фасада цркве. Архиволте вишег спрата, на краковима крста испод кубета, нису полукружне, већ су у темену изломљене.

Складност силуете покварена је доцније дозиданом припратом. Ова је припрата била првобитно са свих страна отворена као трем, а зазидана је у XVI веку. Портал између припрате и цркве има, као неко сећање на рашке портале, два камена осмоугаона стуба са архиволтом озго (сл. 203). Под цркве, који је некада био украшен унакрст тракама плавичастог мермера, покривен је недавно новијим подом. Цела грађевина је изванредно добро очувана. У унутрашњости је веома леп живопис из XIV века.

Пећска џатријаршија је у овој епоси добила, уз стари средишни храм Св. Апостола из XIII века, две бочне цркве: северно цркву *Св. Димитрија* и јужно цркву *Богородице* (сл. 221). Прва има кубе ослоњено на зидне пиластре, а кубе друге носе слободни ступци. Западни травеј на цркви Св. Димитрија је засведен крстастим сводом. Обе цркве имају прозоре готски украшене, што је вероватно дошло од угледања на Дечане, који су приближно у то време (1327—35 год.) грађени. У цркви Св. Димитрија налази се украшен камени иконостас (сл. 195). У све три цркве налазе се украшени саркофази. Јужно уз цркву Богородице призидана је тада и капелица Св. Николе.

СЛ. 191 — ПЕЋСКА ПАТРИЈАРШИЈА, ЛЕВО ЦРКВА СВ. БОГОРОДИЦЕ.

Испред све три овако спојене цркве, призидана је једна пространа припрата, отворена као трем са свих страна. Ова припрата важила је још у време када је саграђена као ремек дело архитектуре у целој земљи. На тој припрати су још раније били попустили многи стубови двојних отвора те су ови отвори морали бити зазидани (сл. 193). Судећи по слици модела, испред припрате била је и једна кула-звоник (сл. 448). Цео комплекс ових црквава је рестауриран 1931 и 32 године.

Црква манастира *Св. Николе* — *„Бања“* је грађевина са једним кубетом на четири слободна ступца, и са припратом која је саграђена једновремено са храмом. Ова припрата има, такође, распоред уписаног крста, са једним кубетом на четири слободна ступца које је било плитко и слепо па доцније надвишено. Испред припрате налази се плитак, отворен трем. Фасаде грађевине су омалтерисане. Грађевина је добро сачувана али преправљсна, прво за време Макарија у XVI веку а такође око почетка овога века (кубета) — сл. 194 и 217).

Црква Душановог манастира *Св. Арханђела* код Призрена би својим обликом основе уписаног крста, са једним кубетом на слободним ступцима, била по димензијама међу највећим споменицима овог временског периода, међутим, због спољне обраде приказали смо је већ уз остале споменике рашке стилске групе.

Уз ову велику цркву, која је порушена скоро до темеља, налазе се и рушевине мање цркве *Св. Николе*, која је изгледа, такође, била споља романски обрађена, те смо зато и њу приказали већ раније.

Црква *Св. Спаса* у Призрену је мања грађевина са једним кубетом и са нижом припратом, засведеном крстастим сводом. На фасадама веома лепо обрађеним, има и украса од низева керамичких цветића. На архиволтама изнад врата и доњих прозора су зупчасти венци од опека, што је мотив редак у овим крајевима (сл. 190).

Црква у *Речанима* код Призрена имала је, изнад малог једнобродног простора, кубе на прислоњеним пиластирма. Данас је у рушевинама (сл. 212).

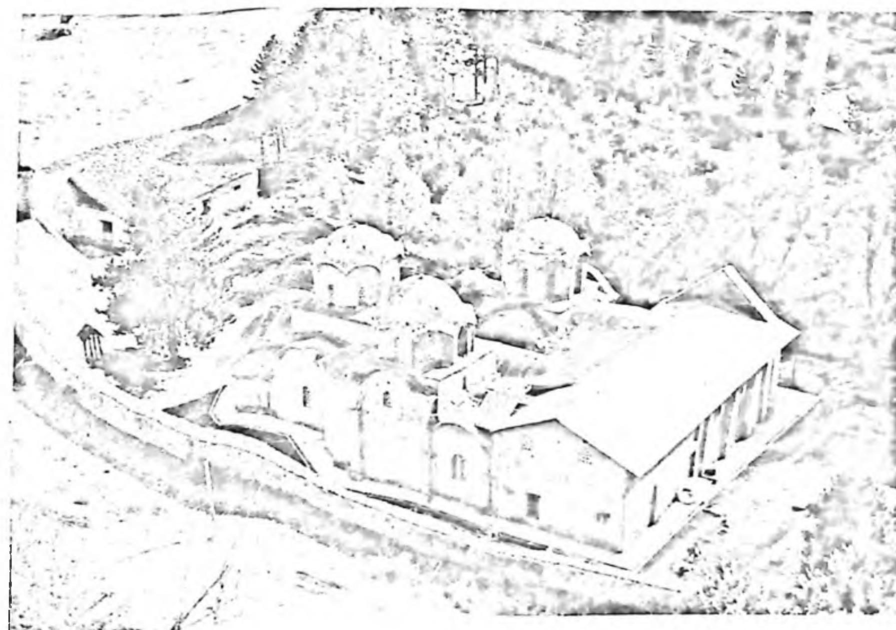
Црква у *Црколезу* је мања једнобродна грађевина без кубета (сл. 215).

Црква у *Будисавцима* је мала грађевина са основом у облику слободног крста, са кубетом, саграђена може бити још у XIV а обновљена у XVI веку (сл. 223).

Од *Самодреже* (коју народна песма везује за време Косовске битке) били су остали само темељи једне мале једнобродне цркве, над којима је 1930 год. надзидана нова грађевина.

Рђавац (можда неидентификован Убожац) је грађевина са основом у облику триконхоса, са споља тространим конхама, са једним кубетом на четири слободна ступца. Он потиче из нешто каснијег времена (вероватно тек из XVI века) но како је то била нешто већа грађевина ми је ипак дајемо овде како би сви споменици Косова и Метохије били прикупљени на једном месту (сл. 222).

Остале цркве из ове групе нећемо појединачно приказивати. Већина од њих су мање и без веће уметничке интересантности а тежиште целог овог приказа није на црквеним, нити само на историским, већ пре свега на архитектонским споменицима прошлости који су од извесне веће уметничке вредности.

СЛ. 192 — ПЕЋСКА ПАТРИЈАРШИЈА. — СВЕ ТРИ ЦРКВЕ И ПРИПРАТА.

СЛ. 193 — ДЕО ФАСАДЕ ПРИПРАТЕ У ПЕЋИ.

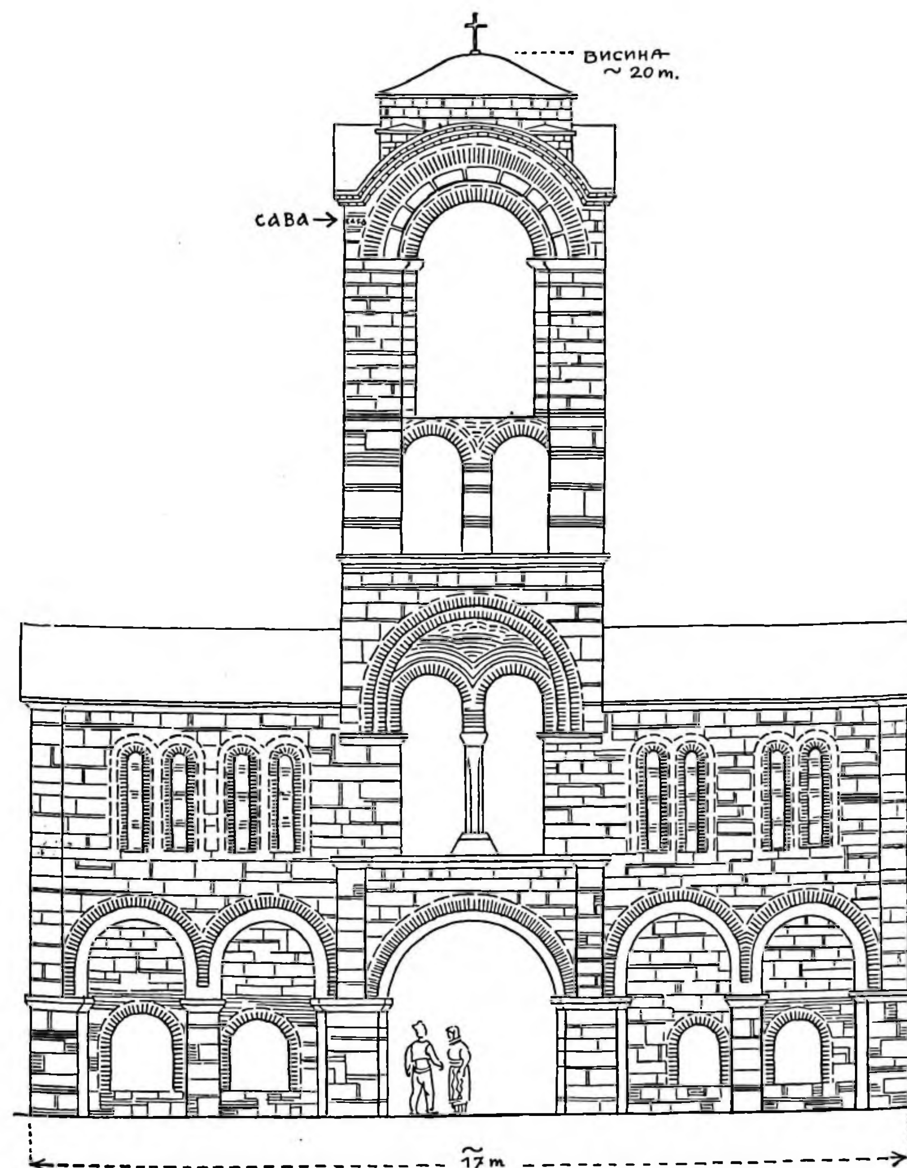

СЛ. 194 — ЦРКВА МАНАСТИРА БАЊЕ, КОД ПРИЈЕПОЉА.

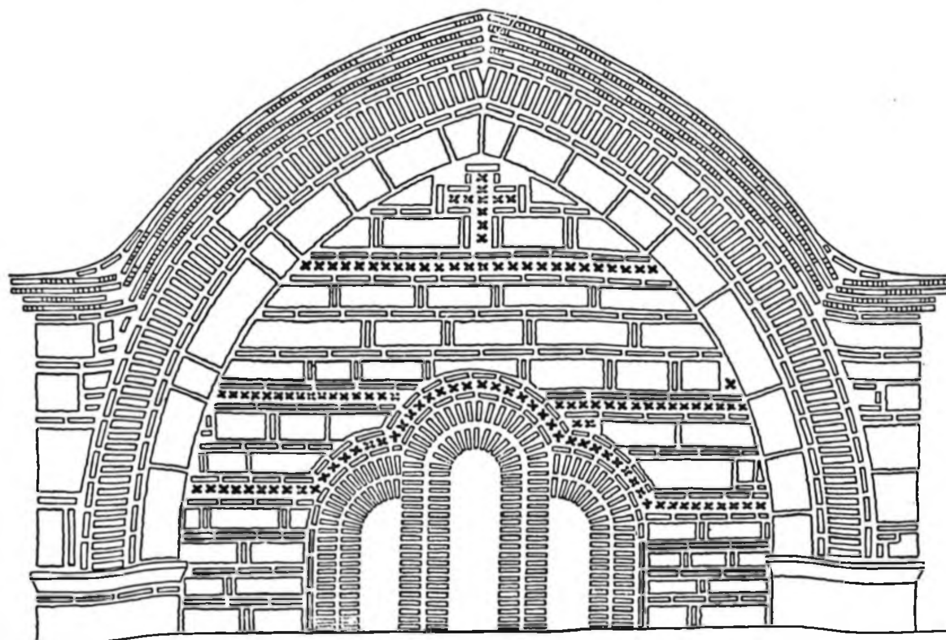
На Косову и у Метохији налазе се остаци још неких средњевековних црквених грађевина. То су пре свега остаци вероватно католичких цркава дубровачких колонија по рудницима и трговима, као што су на пр. они у Трепчи и у Новом Брду. Међутим то су биле грађевине нешто изузетнијег карактера те ћемо их зато и приказати у посебноме одељку, после грађевина Моравске стилске групе јер би им, хронолошки рачунато, тамо понајпре било место.

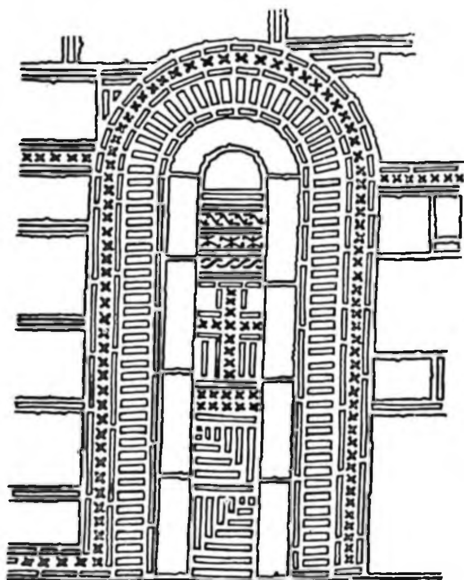

СЛ. 195 — ПАРАПЕТНА ПЛОЧА СА ИКОНОСТАСА ЦРКВЕ СВ. ДИМИТРИЈА У ПЕЋСКОЈ ПАТРИЈАРШИЈИ

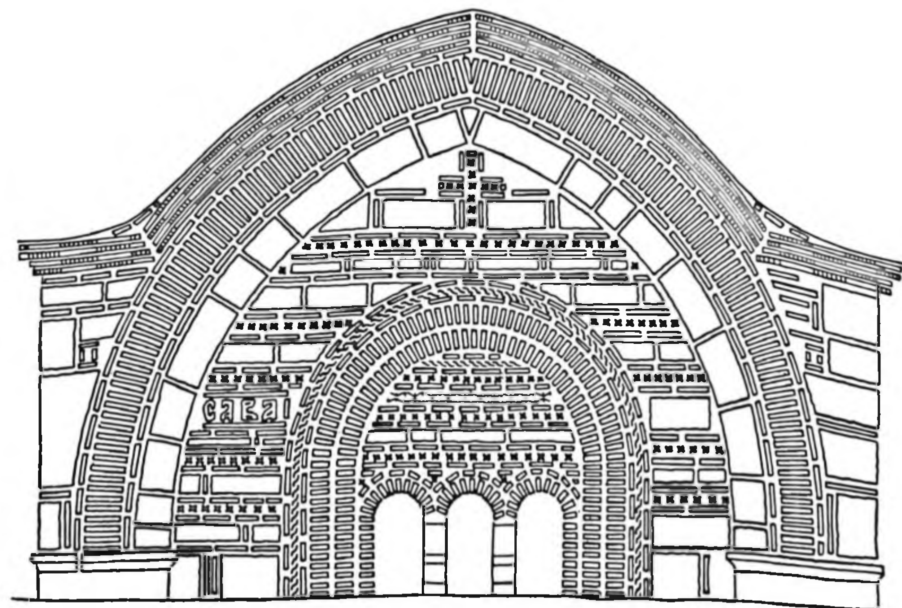
СЛ. 196 — ЗАПАДНА ФАСАДА ПРИПРАТЕ ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ „ЉЕВИШКЕ" (ПО СЛ. НЕНАДОВИЋУ).

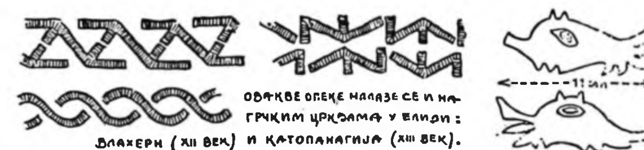

СЛ. 197 — ГОРЕ: ПРОЗОР НА СЕВЕРНОЈ СТРАНИ ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ „ЉЕВИШКЕ".

СЛ. 198 — ДОЛЕ: УКРАСНА НИША НА ФАСАДИ ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ „ЉЕВИШКЕ".

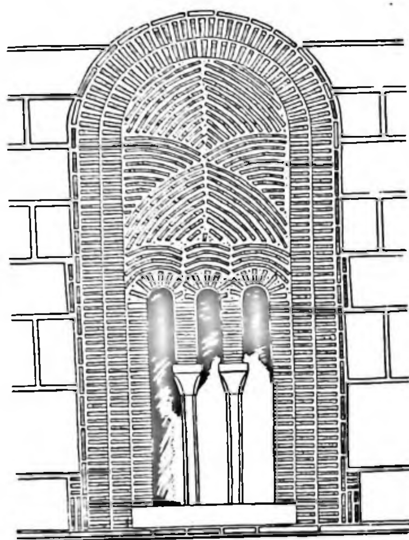

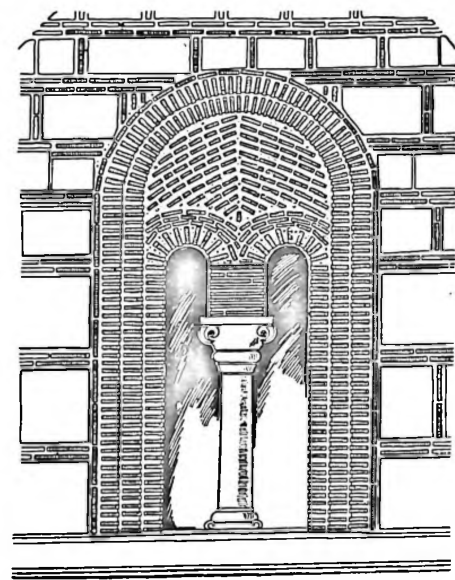
СЛ. 199 — ПРОЗОР НА ЈУЖНОЈ СТРАНИ ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ „ЉЕВИШКЕ".

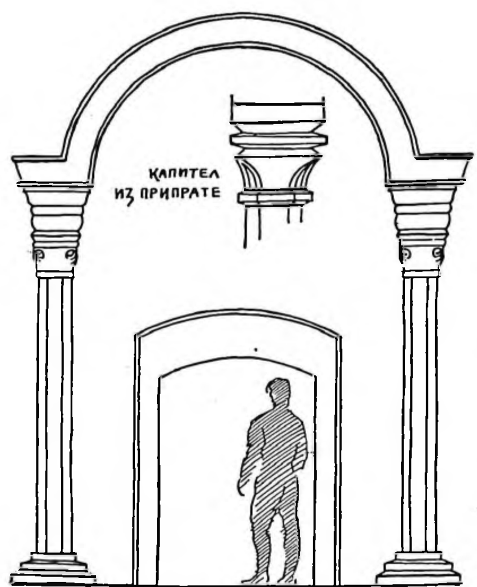

СЛ. 200 — УКРАСИ ОД ПЕЧЕНЕ ЗЕМЉЕ, НА ФАСАДАМА ЦРКВЕ.

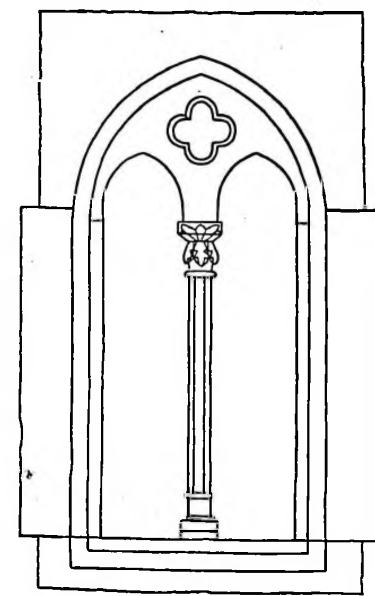

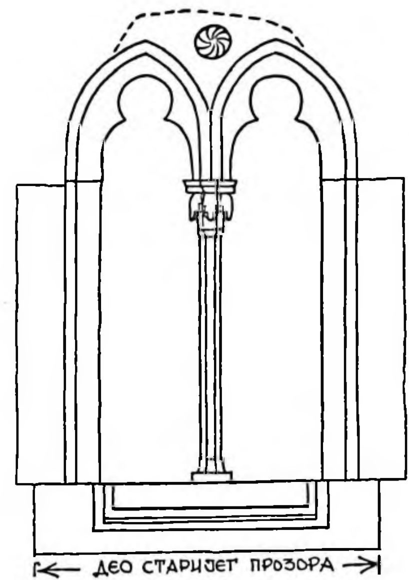

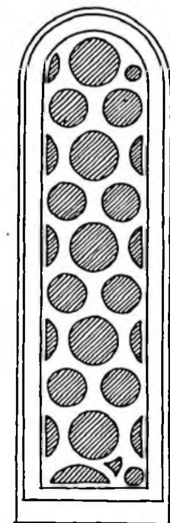
СЛ. 201 и 202 ГОРЕ: ОЛТАРСКИ ПРОЗОР И ПРОЗОР НА ЈУЖНОМЕ ЗАБАТУ ЦРКВЕ МАНАСТИРА ГРАЧАНИЦЕ.

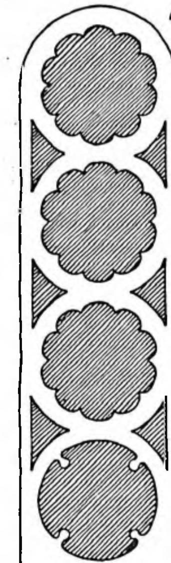

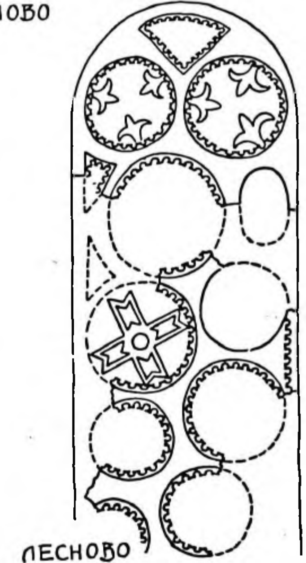
СЛ. 203 — ЛЕВО: ПОРТАЛ ИЗМЕЂУ ПРИПРАТЕ И ЦРКВЕ МАНАСТИРА ГРАЧАНИЦЕ.

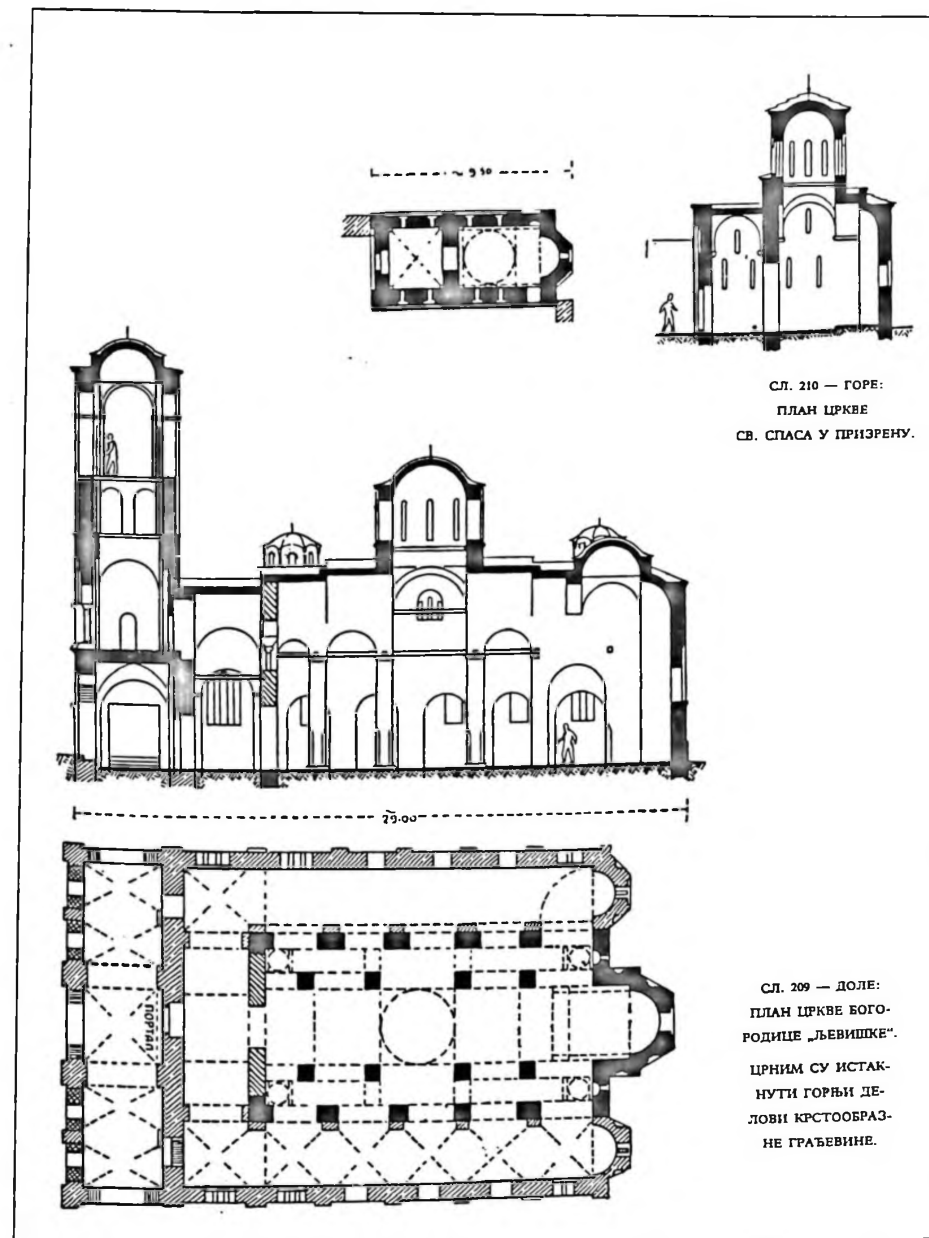
СЛ. 204 — а и б — ГОРЕ: ПРОЗОРИ НА СВ. ДИМИТРИЈУ И СВ. БОГОРОДИЦИ, У ПЕЋИ.
СЛ. 205 — а, б и в — ДОЛЕ: ПРОЗОРСКА ОКНА НА ГРАЧАНИЦИ И НА ЛЕСНОВУ.

СЛ. 206 — ГОРЕ: СЛИКАН НАТПИС СА ИМЕНИМА ПРОТОМАЈСТОРА, У ПРИПРАТИ ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ „ЉЕВИШКЕ".

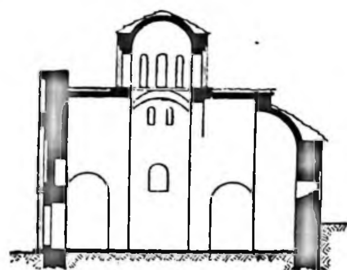
СЛ. 207 — У СРЕДИНИ: КАМЕНА АМВОНСКА ПЛОЧА У ЦРКВИ МАНАСТИРА БАЊЕ.

СЛ. 208 — ДЕЛОВИ НАТПИСА (СА ИМЕНОМ КТИТОРА И ГОДИНОМ ЗИДАЊА) НА АПСИДИ КРАЉЕВЕ ЦРКВЕ У СТУДЕНИЦИ.

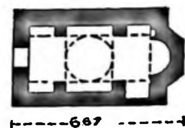

СЛ. 210 — ГОРЕ: ПЛАН ЦРКВЕ СВ. СПАСА У ПРИЗРЕНУ.

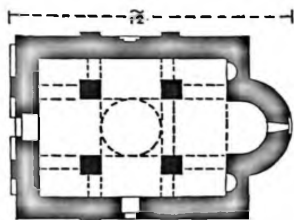
СЛ. 209 — ДОЛЕ: ПЛАН ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ „ЉЕВИШКЕ". ЦРНИМ СУ ИСТАКНУТИ ГОРЊИ ДЕЛОВИ КРСТООБРАЗНЕ ГРАЂЕВИНЕ.

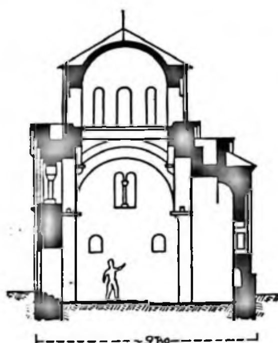

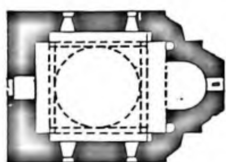
СЛ. 211 — ЛЕВО: ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА БОГОРОДИЦЕ У МУШУТИШТУ.

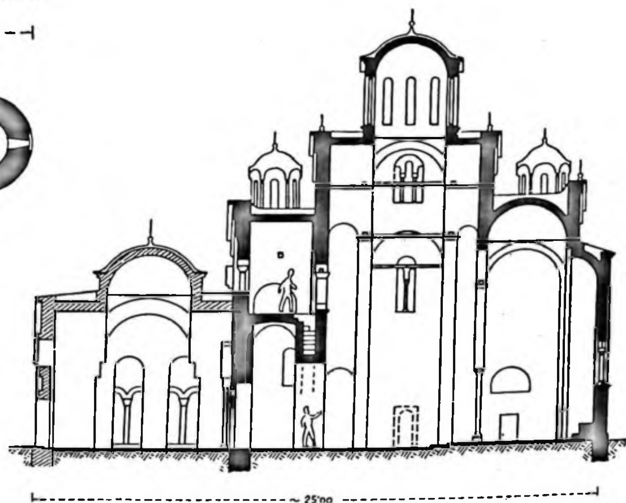
СЛ. 212 — ОСНОВА ЦРКВЕ У РЕЧАНИМА КОД ПРИЗРЕНА.

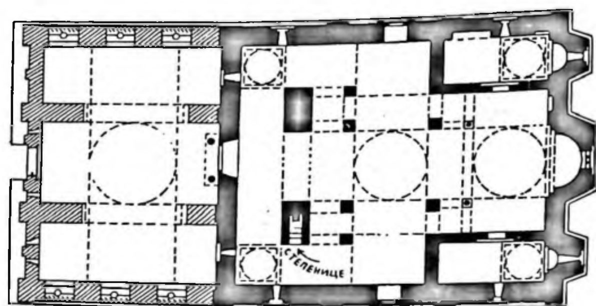

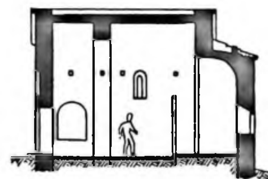

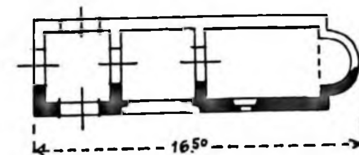
СЛ. 213 — ПЛАН КРАЉЕВЕ ЦРКВЕ У СТУДЕНИЦИ.

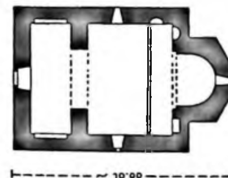

СЛ. 214 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА ГРАЧАНИЦЕ.

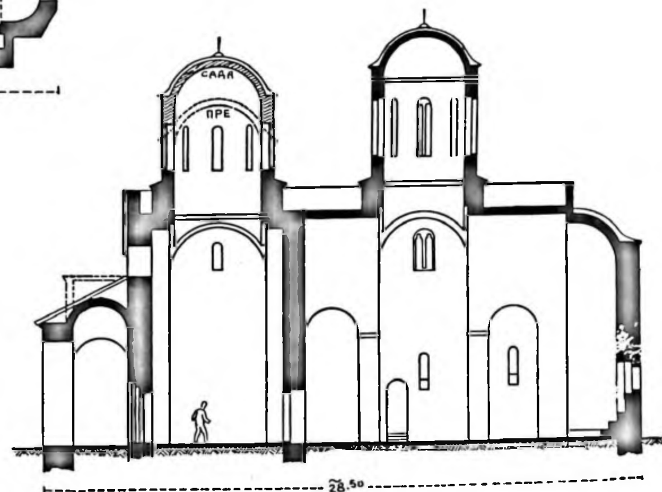

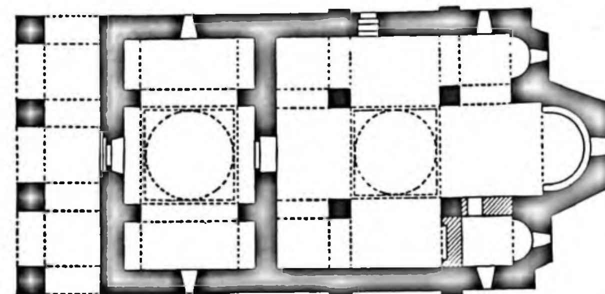

СЛ. 216 — ОСНОВА ЦРКВЕ СВ. ЂОРЂА У ГРАДУ МАГЛИЧУ.

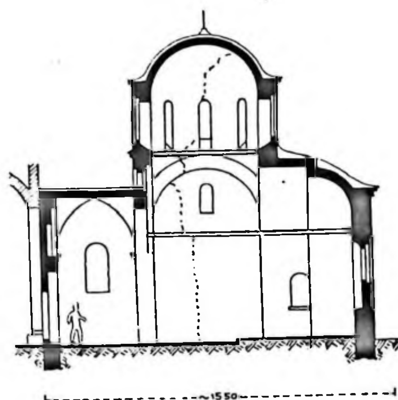

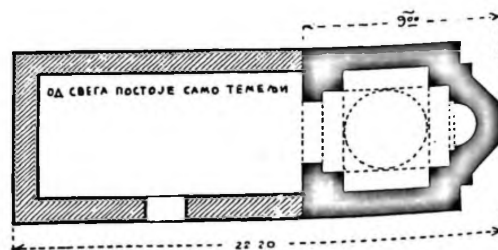
СЛ. 215 — ЛЕВО: ПЛАН ЦРКВЕ У ЦРКОЛЕЗУ.

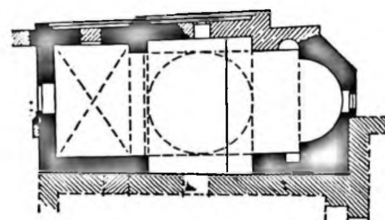

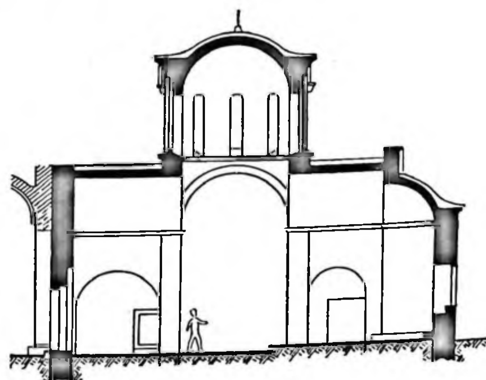
СЛ. 217 — ДЕСНО: ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА БАЊЕ КОД ПРИБОЈА.

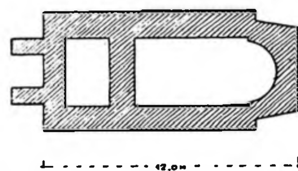
СЛ. 219 — ОСНОВА ЦРКВЕ СВ. ЂОРЂА У ГРАДУ ЗВЕЧАНУ.

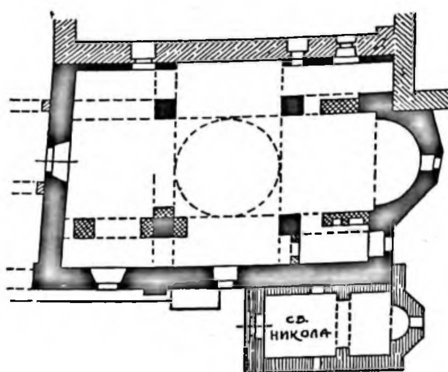

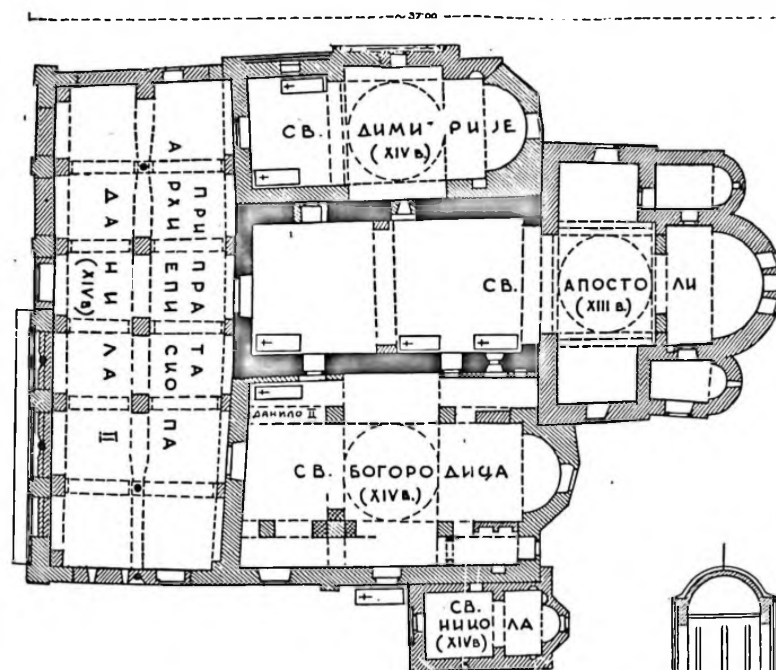
СЛ. 218 — ГОРЕ, ЛЕВО: ПЛАН ЦРКВЕ СВ. ДИМИТРИЈА У ПЕЋИ.

СЛ. 220 — ДЕСНО: ПЛАН ЦРКВЕ СВ. БОГОРОДИЦЕ И СВ. НИКОЛЕ, У ПЕЋИ.

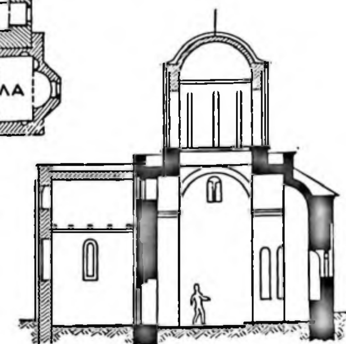

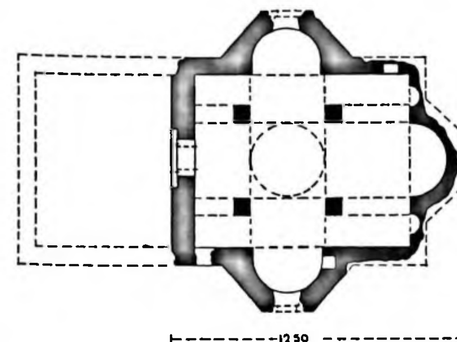

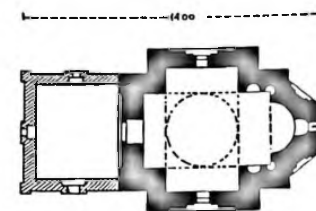
ДОЛЕ, ЛЕВО: ТЕМЕЉ ЦРКВЕ САМОДРЕЖЕ.

СЛ. 221 — ГОРЕ: ОСНОВА КОМПЛЕКСА ПЕЋСКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ.

СЛ. 222 — ОСНОВА ЦРКВЕ МАНАСТИРА РЂАВЦА ИЛИ УБОЖЦА.

СЛ. 223 — ПЛАН ЦРКВЕ У БУДИСАВЦИМА.

СПОМЕНИЦИ У МАКЕДОНИЈИ

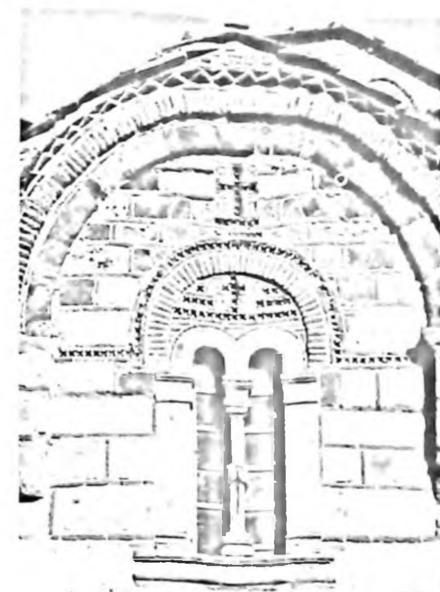
ИЗ ВРЕМЕНА КАДА ЈЕ (У XIV ВЕКУ) БИЛА У САСТАВУ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

Не може се говорити о средњевековним црквама на Косову и у Метохији а да се оне не вежу са црквама у Македонији које су саграђене у исто време и по наруџбини истих владара и њихове властеле у XIV веку, па су многе од њих, у једном и у другом крају, свакако биле грађене чак и од истих мајстора (за живопис је утврђено да је у многим од тих цркава од истих руку). Нећемо дакле, давати приказ целокупне македонске средњевековне црквене архитектуре; овде ћемо се осврнути на споменике саграђене у време када су Косово, Метохија и Македонија били у границама једне државе и када су сви њихови споменици грађени под истим условима.

СЛ. 224 — ЦРКВА МАНАСТИРА СВ. ЂОРЂА, У СТАРОМ НАГОРИЧИНУ.

СЛ. 225 И 226 — ПРОЗОРИ НА ЈУЖНОЈ И НА ЗАПАДНОЈ СТРАНИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА СВ. ЂОРЂА У СТАРОМЕ НАГОРИЧИНУ.

Већ од краја XIII века, у време краља Милутина, који 1282 год. узима од Византинаца Скопље, Штип и Велес, (док Византинци још неко време задржавају Струмицу, Просек, Прилеп и Охрид), а нарочито у XIV веку прво за Дечанског а затим и Душана, који 1334 год. узима Струмицу, Прилеп и Охрид а затим и Серез, Драму, Бер, Воден и велике делове Епира и Тесалије — Македонија улази у границе средњевековне српске државе.

Списак најзначајнијих архитектонских споменика саграђених у то време био би углавном следећи:

1 — Црква манастира *Св. Никите* у Скопској Црној Гори, саграђена је за време краља Милутина пре 1307 год.

2 — Црква манастира *Св. Ђорђа* у *Старом Нагоричину*, саграђена је (на зидовима старије византиске цркве) за краља Милутина 1313 год.

3 — Цркву *Св. Атанасија* код Лешка обновио је јеромонах Антоније „в дни краља Милутина“.

4 — Црква манастира *Св. Арханђела* у Штипу, саграђена је за војводу Хрељу, око 1332 год.

5 — Цркву *Св. Петке*, у *Горњем Козјаку*, обновио је, 1332 год., неки Карба, у крају који је држао војвода Хреља.

6 — Црква у селу *Љуботену* код *Скопља*, саграђена је за властелинку Даницу, 1337 год.

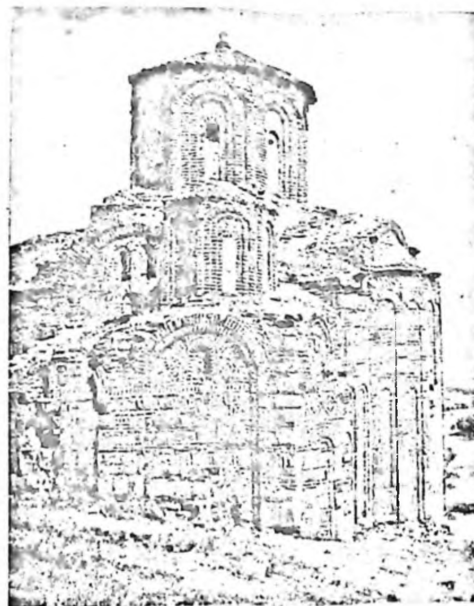
7 — Црква манастира *Св. Арханђела* у *Леснову*, саграђена за деспота Оливера, 1341 год. (припрата је дозидана 1349 год.).

8 — Црква *Св. Богородице* у селу *Кучевишту* (у Скопској Црној Гори) саграђена за жупана Радослава, 1348 год.

9 — Црква манастира *Зрзе*, код Прилепа, саграђена за монаха Германа, у доба цара Душана.

сл. 227 — унутрашњост цркве св. ђорђа

сл. 228 — црква манастира св. арханђела у штипу

10 — Цркву манастира *Матејче* код Куманова, почео је градити цар Душан а завршили су је царица Јелена и цар Урош, после 1355 год.

11 — Црква манастира у *Псачи* саграђена је за севастократора Влатка, 1358 год.

12 — Црква манастира *Заума* на обали Охридског Језера, саграђена за кесара Гргура брата Вука Бранковића, 1361 год.

13 — Црква у *Кончи* код Радовишта, саграђена је за војводу Николу Стањевића, пре 1366 год.

14 — Цркву манастира *Матке* на Тресци, саградио је Бојко син Данице ктиторке Љуботена, пре 1371 год.

15 — Цркву *Марковог манастира* у Сушици код Скопља, почео је градити краљ Вукашин, а завршио његов син Марко, после 1371 год.

16 — Црква Манастира *Св. Арханђела* код Прилепа, саграђена за краља Марка, између 1371 и 1395 год.

17 — Црква манастира *Св. Андреје* на Тресци, саграђена за Андреаша сина краља Вукашина, 1389 год.

18 — Црква манастира *Св. Николе* у Ниру на Тресци.

19 — Црква манастира Св. Арханђела у *Кучевишту* (у Скопској Црној Гори). Саграђена, можда, по доласку Турака.

Овој би се листи можда могле додати још и разне „обнове“ грађевина учињене за време краља Милутина *(Прохор Пчињски* и *Јоаким Сарандапорски)* и Душана *(Полошко, Трескавац, св. Атанас* у Прилепу*)*, *Дреново* (властела Јаковац и Драгослав). А можда још и неке мање цркве у Охриду (Богородица Болничка и Св.-Климент „Стари“), па можда и Св. Димитрије у Велесу. Ближих података нема, но није ни важно а ни потребно сувише издвајати. Довољно је истаћи групу стилски најкарактеристичнијих, споменика.

ПОЈЕДИНИ СПОМЕНИЦИ

Црква манастира *Св. Никите* је грађевина са основом у облику уписанога крста, са једним кубетом на слободним ступцима. Спољашност јој је обрађена каменом и опеком а оживљена је вертикалним плитким нишама. Очувана је нестручно преправљена (сл. 229 и 254). У унутрашњости цркве сачуван је врло леп живопис.

Црква манастира *Св. Ђорђа* у *Старом Нагоричину* је надзидана старија византиска црква из XII века, и то тако да се до пола висине фасада види старо зидање тесаницама камена, а тек од половине нагоре ново, Милутиново, од опеке и камена, због чега је и стари доњи део олтарске апсиде споља полукружан а горњи новији део петостран. Има мишљења према којима је ову грађевину и цркву Богородице Љевишке у Призрену радила иста дружина мајстора.

Облик грађевине је морао бити прилагођен јако издуженом уписаном крсту (јер је првобитна грађевина била издужена базилика), тако да, сем четири ступца за средишно кубе, има још два стуба (западно), који на тај начин одвајају један простор за припрату, и два ступца (источно). — сл. 224 и 252.

Грађевина има пет кубета: централно кубе на четири слободна ступца и четири мања угаона кубета. Шарање фасада опекама прецизно је зидарски изведено. На њему има низова цветића од печене земље. Богата су два троделна прозора на челима бочних кракова крста и дводелни прозор изнад западног улаза у цркву, који има камени стубић преплетен по средини у облик чвора (сл. 226). На каменом надвратнику тога улаза урезан је ктиторски натпис краља Милутина, са годином зидања цркве, а на капителима двају стубова у

сл. 229 — црква манастира св. никите, у скопској црној гори.

сл. 230 — црква манастира љуботена, у скопској црној гори.

СЛ. 231 — ЦРКВА МАНАСТИРА СВ. АРХАНЂЕЛА У ЛЕСНОВУ

западноме делу цркве налазе се његови монограми (сл. 244). Црква има камени иконостас са четири стубића, са капителима и архитравом изнад њих. Престоне иконе су израђене „ал фреско" на малтеру, што је јединствен пример на нашим споменицима (сл. 8).

Грађевина је очувана, сада покривена каменим плочама. У њеној унутрашњости налази се живопис који спада међу најбоље примере целе ове епохе.

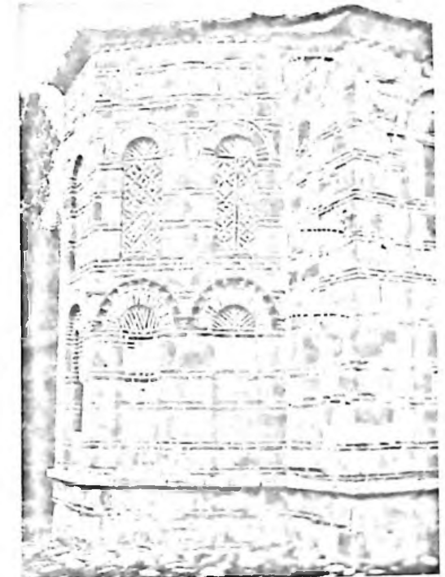
У рушевинама црквице *Св. Атанасија* код Лешка (која је имала основу у облику слободнога крста) нађени су фрагменти натписа на опекама сличним оним на цркви Богородице Љевишке, према којима је црква обновљена „в' дни краља Милутина" (сл. 253.).

Црква у селу *Љуботену* у Скопској Црној Гори је грађевина са основом у облику уписаног крста, са једним кубетом на слободним ступцима. Ови ступци имају капителе и стопе. Спољашност грађевине је обрађена редовима камена и опеке са шарањем помоћу опека, које је нарочито богато на горњим деловима олтарске апсиде. Више улаза на западној страни налази се округао прозор — розета (сл. 230 и 248), а на каменом оквиру врата (изнутра) урезани су иницијали *Д М* — можда неког Дмитра неимара цркве. Грађевина је била у рушевинама али је 1930 године нестручно оправљена.

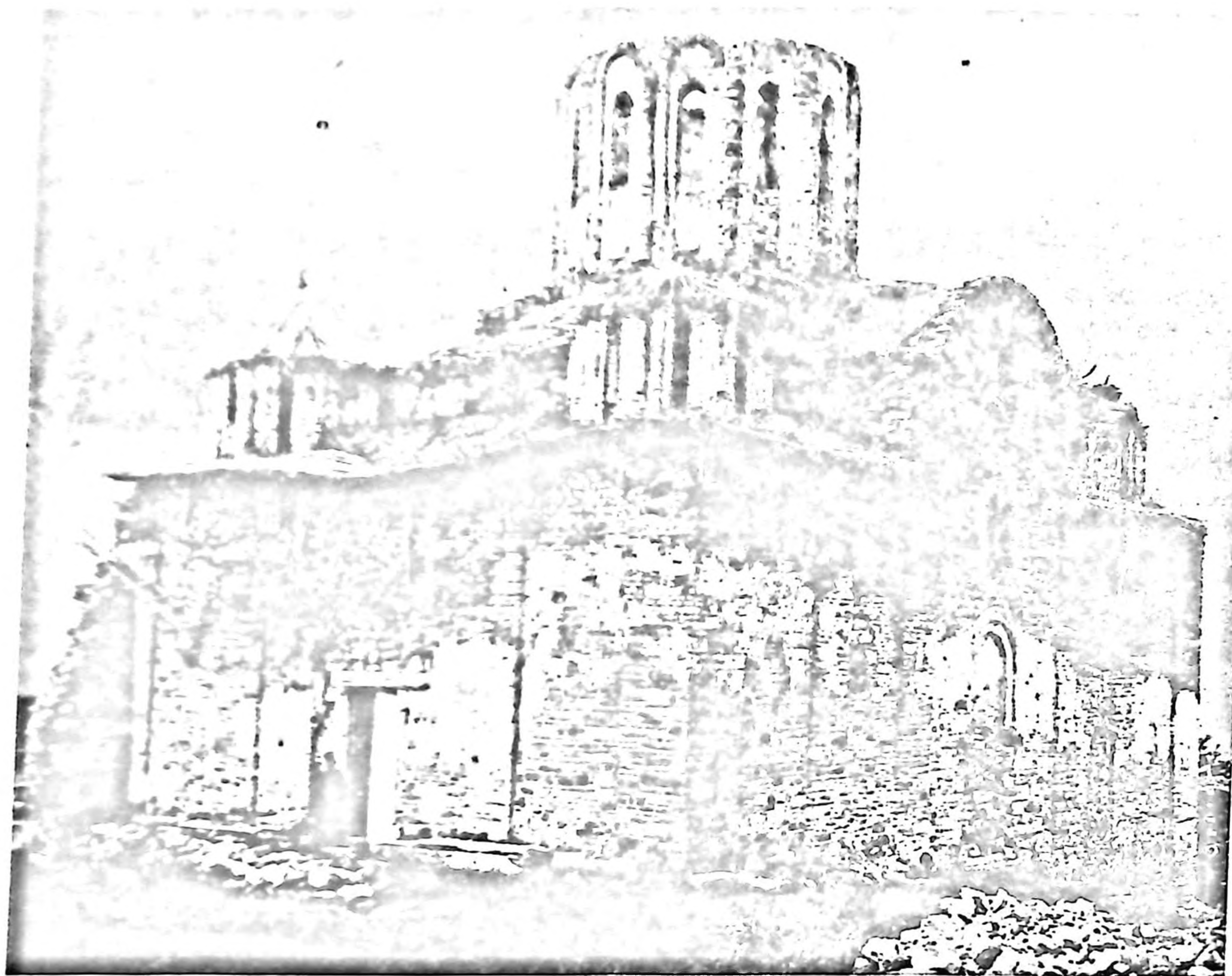
Црква *Св. Арханђела* у *Штипу* је грађевина са основом у облику уписаног крста, са једним кубетом на слободним ступцима. Прозори тога кубета нису постављени према осовинама цркве већ су тако окренути углови тамбура, а такође и олтарска апсида има један свој угао у осовини грађевине. Уз цркву је са стране постојао раније један параклис, такође са кубетом. Цела грађевина која је, иначе, обрађена споља каменом и опеком, релативно је добро очувана; она је чак и рестаурирана, којом приликом је поменути параклис срушен. (сл. 228 и 255).

СЛ. 232 — ЦРКВА СВ. СТЕФАНА, У КОНЧИ

СЛ. 233 — АПСИДА ЦРКВЕ МАРКОВОГ МАНАСТИРА.

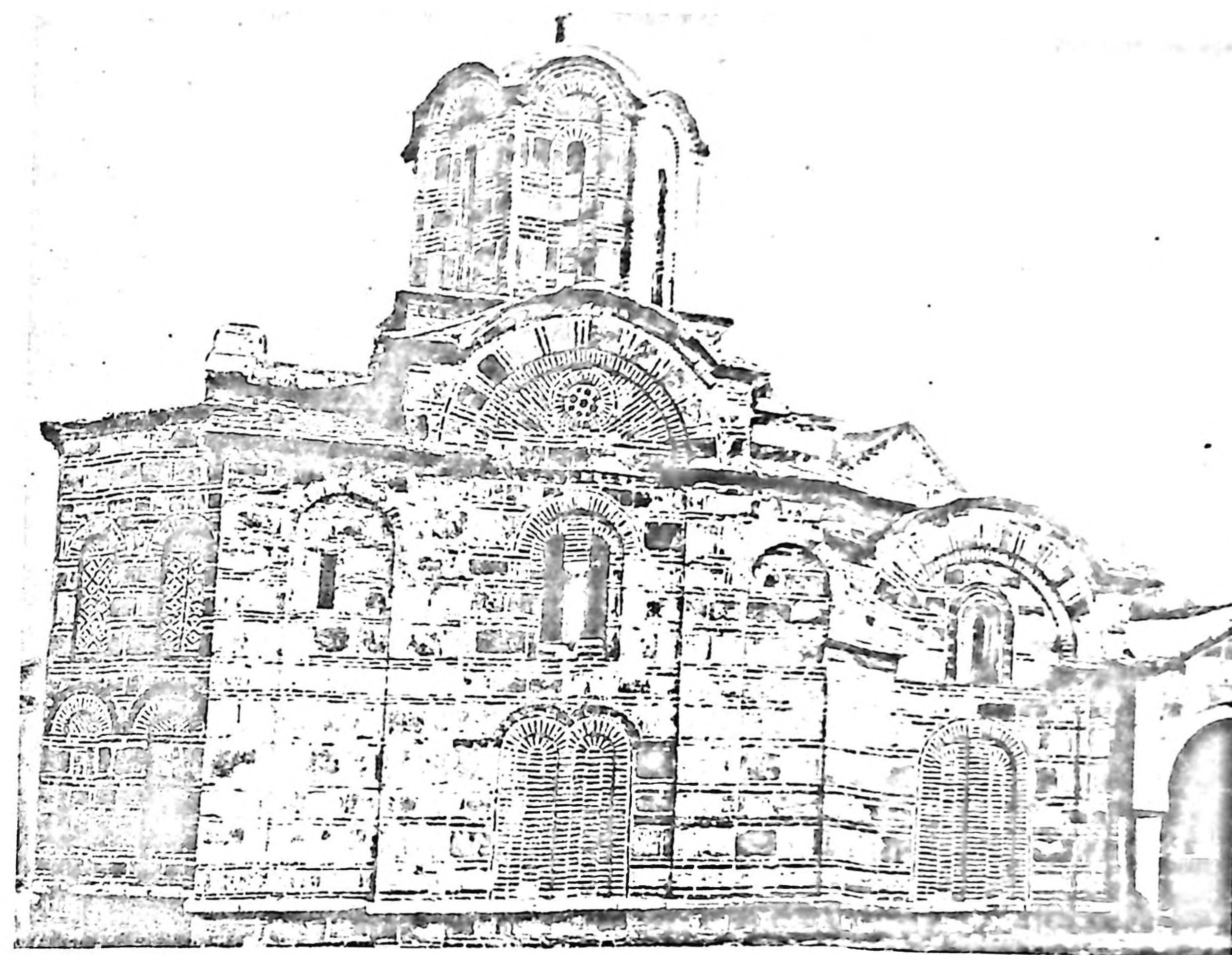
СЛ. 234 — ЦРКВА МАНАСИТРА МАТЕЈЧЕ.

„*Карбина црква*“ у Горњем Козјаку је само обновљена старија византиска црква, са једним кубетом и припратом одвојеном стубовима од храма. Данас је у рушевинама.

Црква манастира *Св. Богородице* (Св. Спаса) у селу *Кучевишту* (у Скопској Црној Гори) је грађевина са основом у облику уписаног крста, са једним кубетом на слободним ступцима. Црква има припрату изнад које је на спрату катихумена. Фасаде су споља обрађене каменом и опекама са нарочито богатим шарањем на олтарској апсиди, где су доле нише а изнад ових поља украшена шарањем опекама. Грађевина је сачувана (сл. 237 и 258).

Црква манастира *Св. Архангела* у *Лесново* је грађевина са основом у облику уписаног крста, са једним кубетом на слободним ступцима. Углови тамбура тога кубета (а не прозори) постављени су у правцу осовина цркве, а исто тако и олтарска апсида (чија је унутрашња кривина само плитак сегмент а не полукруг) има угаону ивицу у средини тако да се колонета апсиде поклапа са колонетом дводелног олтарског прозора (сл. 231 и 256).

Црква има дозидану припрату са једним кубетом и дводелним отвором уместо врата што је јединствен пример у овој епоси, међутим, таквих отвора има у Солуну и на Хиландару а биће их затим у моравској стилској групи.

СЛ. 235 — ЦРКВА МАРКОВОГ МАНАСТИРА.

Сачувани су делови неких од првобитних прозора, који су имали окна од оловних табла са отворима у које је било уметнуто стакло (сл. 205). Цела грађевина је врло добро очувана још са оловом на крововима.

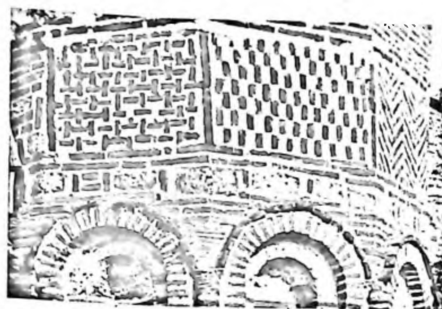
Црква манастира *Матејче* је већа грађевина, са основом у облику уписаног крста, са пет кубета, од којих је средишно дванаестострано, што је јединствен случај у овој стилској групи. Основа је издужена тако да, сем четири ступца који носе средишно кубе, има још четири ступца, два западно а два источно. Простор западно од ових стубаца одељен је од храма отвором који има два нижа камена стуба и образује припрату. Унутрашњост самога храма је релативно најпространија и најбоље осветљена од свих споменика ове стилске групе.

Грађевина је имала и бочне улазе, изнад којих су прозори у два спрата. На западноме забату, изнад припрате, налази се један окулус. Спољашност грађевине је озидана каменом (само притесаним), без нарочитог удешавања и шарања опекама. Кубета су, пак, сазидана од опеке. Олтарска апсида је споља оживљена нишама (сл. 235).

Грађевина је била у рушевинама, али је 1926 год. рестаурирана. Тада је из унутрашњости цркве уклоњена једна мала црква која се налазила уз северо-источни стубац. (Има примера у Мзхету, у Јерменској за обзиђивање старије мале цркве новијом) — сл. 260.

СЛ. 236 — ЦРКВА МАНАСТИРА ПСАЧЕ (КУБЕТА НА САМОЈ ЦРКВИ ВИШЕ НЕМА)

СЛ. 237 — ДЕО АПСИДЕ ЦРКВЕ МАНАСТИРА БОГОРОДИЦЕ У КУЧЕВИШТУ.

У манастирскоме кругу налази се једна једнобродна мања црква, са припратом.

Црква манастира *Псаче* изгледа да је некада имала једно кубе на четири слободна ступца и да је имала основу у облику издуженог уписаног крста, са припратом. Данас тога кубета нема и облик грађевине се скоро своди на распоред тробродне базилике. Изнад припрате диже се једно кубе. Грађевина је сачувана, данас са кровом од камених плоча (сл. 236).

Црква манастира *Заума* („Захумске Богородице") је мања црква са распоредом основе уписаног крста, са једним кубетом које лежи на слободним стубовима. Спољашњост грађевине је украшена богатим шарањем помоћу опека (сл. 238 и 265). Грађевина је била у рушевинама па је 1930 год. рестаурирана. Она лежи под високом стеном, на уској обали поред самог Охридског Језера.

Црква манастира у *Кончи* је грађевина са основом у облику уписаног крста, са једним кубетом изнад слободних стубаца. Црква је била у рушевинама и обновљена је. Данас је споља омалтерисана. Надгробна плоча њеног ктитора, Душановог војводе Николе Стањевића, нестала је за време I Светског рата (сл. 249).

Црква *Марковог манастира* је грађевина са основом у облику уписаног крста, са једним кубетом на четири камена стуба (који имају стабла осмоугаоног пресека), и са припратом која је са храмом спојена троделним отвором са два нижа стуба. Изнад припрате је слепа калота, која се издваја и на крову (сл. 235). Треба истаћи да овакве припрате одвојене од храма само стубовима и отворима између њих, имају само цркве манастира Матејче и Марковог манастира.

Спољашњост ове грађевине је прецизно озидана каменом и опекама (тако је и тамбур кубета озидан), са богатим шарањем помоћу опека (нарочито на олтарској апсиди, сл. 233). Прозори у доњем реду су „слепи" и испуњени су шарама помоћу опеке. Испод њих иде, око целе грађевине, један кордонски венац, што уводи и водоравну поделу фасада, које дотле није било. На овоме споменику има још и неких других мотива који су нарочито развијени и у моравској стилској групи, као што су напр. кулица изнад припрате (овде плитка), округли прозори — окулуси, чак и мале розете, итд.

Црква је добро сачувана, са оловом на крововима. Њено се зидање приписује некоме Маниши, можда, протомајстору, чије је име сачувано у кубету грађевине.

Црква манастира *Св. Арханђела код Прилепа* је имала првобитно облик мање једнобродне грађевине, испред које је (како је то утврдио проф. Д. Коцо) дозидана нова црква у облику сажетог уписаног крста, свакако са једним кубетом; кубета, међутим, данас више нема. Са

западне стране налази се отворен трем, под којим су на зиду цркве фреске са ликовима краља Вукашина и краља Марка (сл. 264).

Црква манастира *Матке* је мала грађевина, са основом у облику сажетог уписаног крста, са једним кубетом, које носе доле пиластри а горе конзоле. Очувана је, споља омалтерисана (сл. 263).

Црква манастира *Св. Андреје* на Тресци, има основу у облику трикон хоса, али с том аномалијом што су бочне конхе споља затворене у кубичне зидне масе. Црква има једно кубе. Фасаде су оживљене нишама, постављеним у два спрата. Грађевина је очувана (сл. 241 и 266).

Црква манастира *Св. Николе* на Тресци представља (према проф. Д. Коцо) исти случај као црква манастира Св. Арханђела код Прилепа: то је била једнобродна грађевина испред које је дозидана једна мала црква са основом у облику сажетог уписаног крста, са једним кубетом које, уместо пиластра, носе конзоле. Фасаде су обрађене каменом и опеком. На забатима грађевине има и нешто плитко резаног рељефа у камену. Грађевина је очувана. (сл. 240 250 и 266).

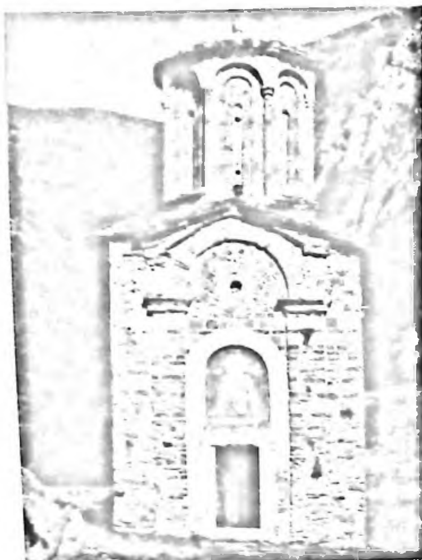
Мада временски, вероватно, не би требала више да спада у ову групу, поменућемо овде још и цркву манастира *Св. Арханђела* у Кучевишту. Она је саграђена, можда, већ у време по наиласку Турака (што би се рекло по живопису) али је њена спољашњост озидана још у староме стилу. У унутрашњој конструкцији види се већ неукост (сводови западног и источног тракта).

СЛ. 238 — ЦРКВА МАНАСТИРА ЗАУМА.

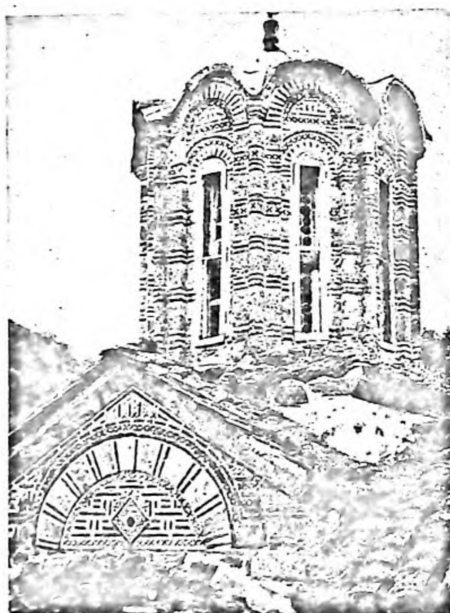
СЛ. 239 — ДЕТАЉ ФАСАДЕ ЗАУМА.

СЛ. 240 — ЦРКВА МАНАСТИРА СВ. НИКОЛЕ НА ТРЕСЦИ

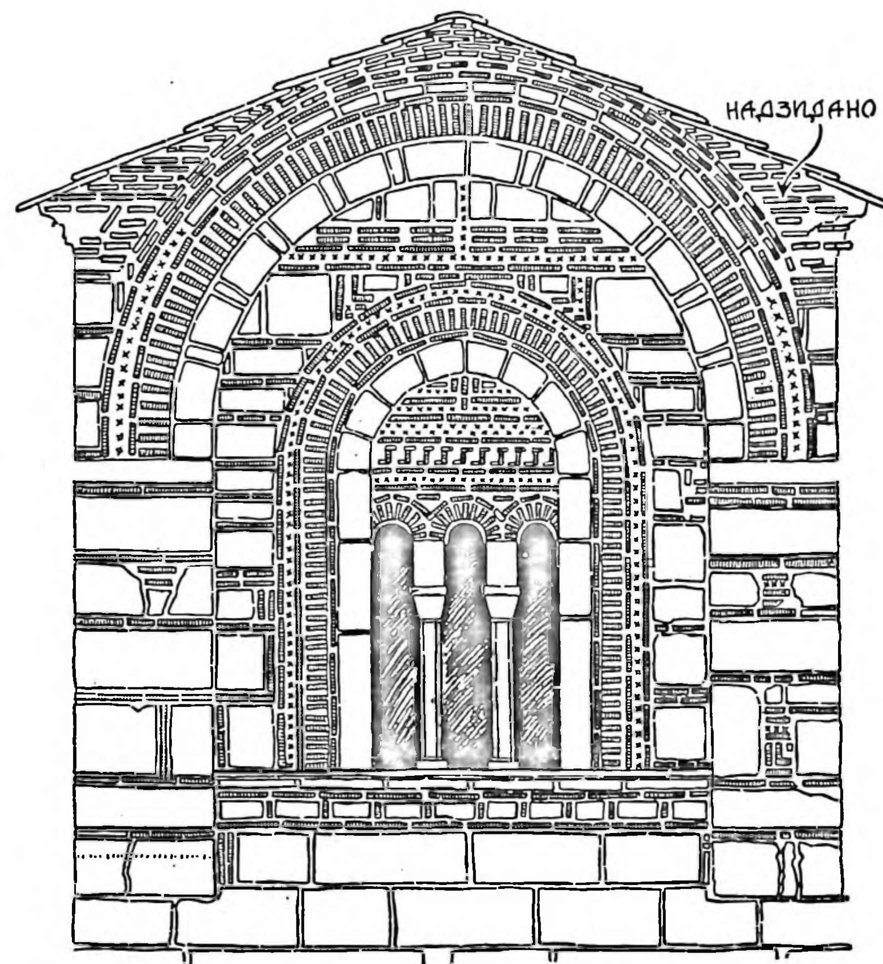

СЛ. 241 — ЦРКВЕ МАНАСТИРА АНДРЕАША НА ТРЕСЦИ.

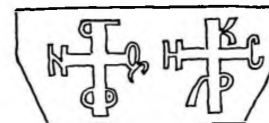

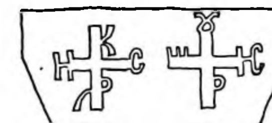
СЛ. 242 — ЦРКВА МАНАСТИРА СВ. АРХАНЂЕЛА У СЕЛУ КУЧЕВИШТУ (СКОПСКА ЦРНА ГОРА)

ГРАЂЕВИНА ЈЕ ВЕЋ ИЗ ВРЕМЕНА ПО ДОЛАСКУ ТУРАКА, АЛИ СТИЛСКИ ПРИПАДА ЈОШ ОВОЈ ГРУПИ.

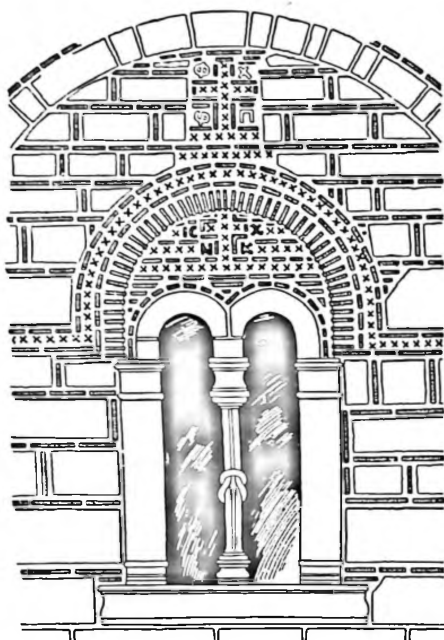

СЛ. 243 – ЈУЖНИ ЗАБАТ ЦРКВЕ МАНАСТИРА СВ. ЂОРЂА У СТАРОМЕ НАГОРИЧИНУ.

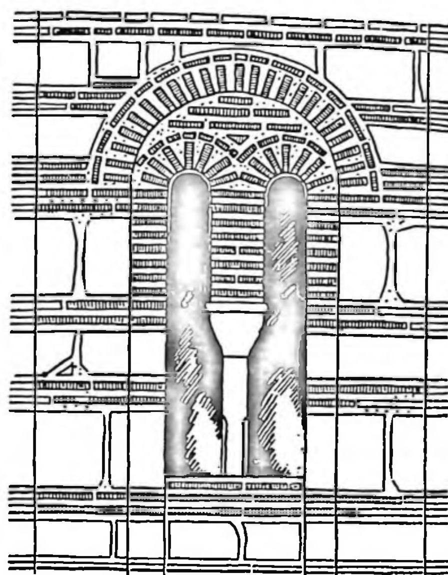

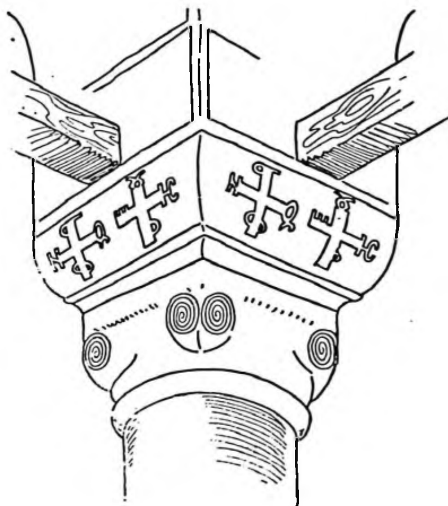
ЛС. 244 – МОНОГРАМИ КРАЉА МИЛУТИНА НА КАПИТЕЛИМА У ЦРКВИ МАНАСТИРА СВ. ЂОРЂА.

СЛ. 245 – ПРОЗОР НА ЗАПАДНОЈ ФАСАДИ ЦРКВЕ У СТАРОМЕ НАГОРИЧИНУ.

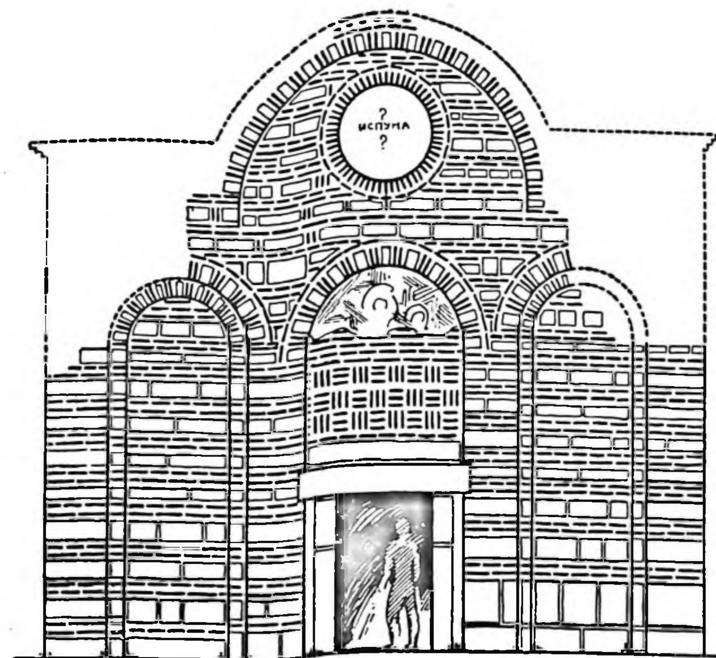

СЛ. 246 – ПРОЗОР НА ЦРКВИ МАРКОВОГ МАНАСТИРА

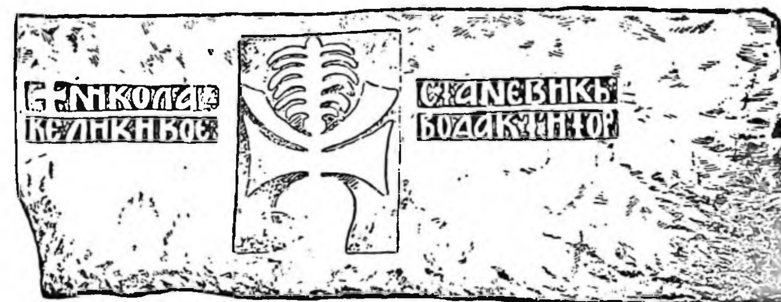

СЛ. 247 – КАПИТЕЛ У ЦРКВИ МАНАСТИРА СВ. ЂОРЂЕ У СТАРОМ НАГОРИЧИНУ.

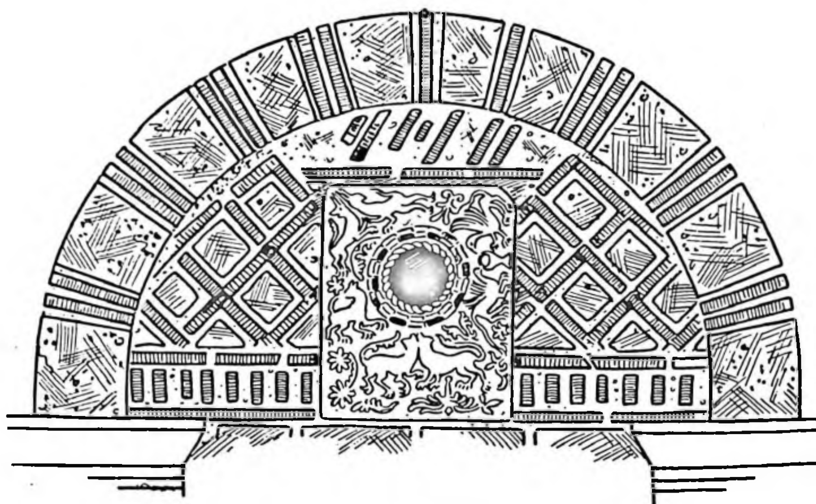
СА МОНОГРАМИМА КРАЉА МИЛУТИНА (НА ГРЧКОМ)

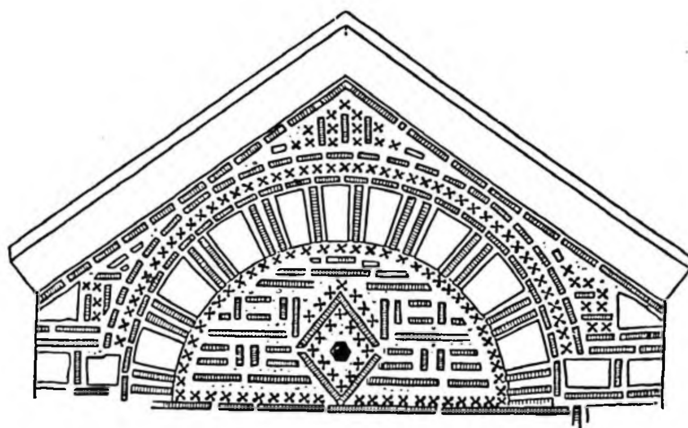
СЛ. 248 – ЗАПАДНА ФАСАДА ЦРКВЕ МАНАСТИРА ЉУБОТЕНА.

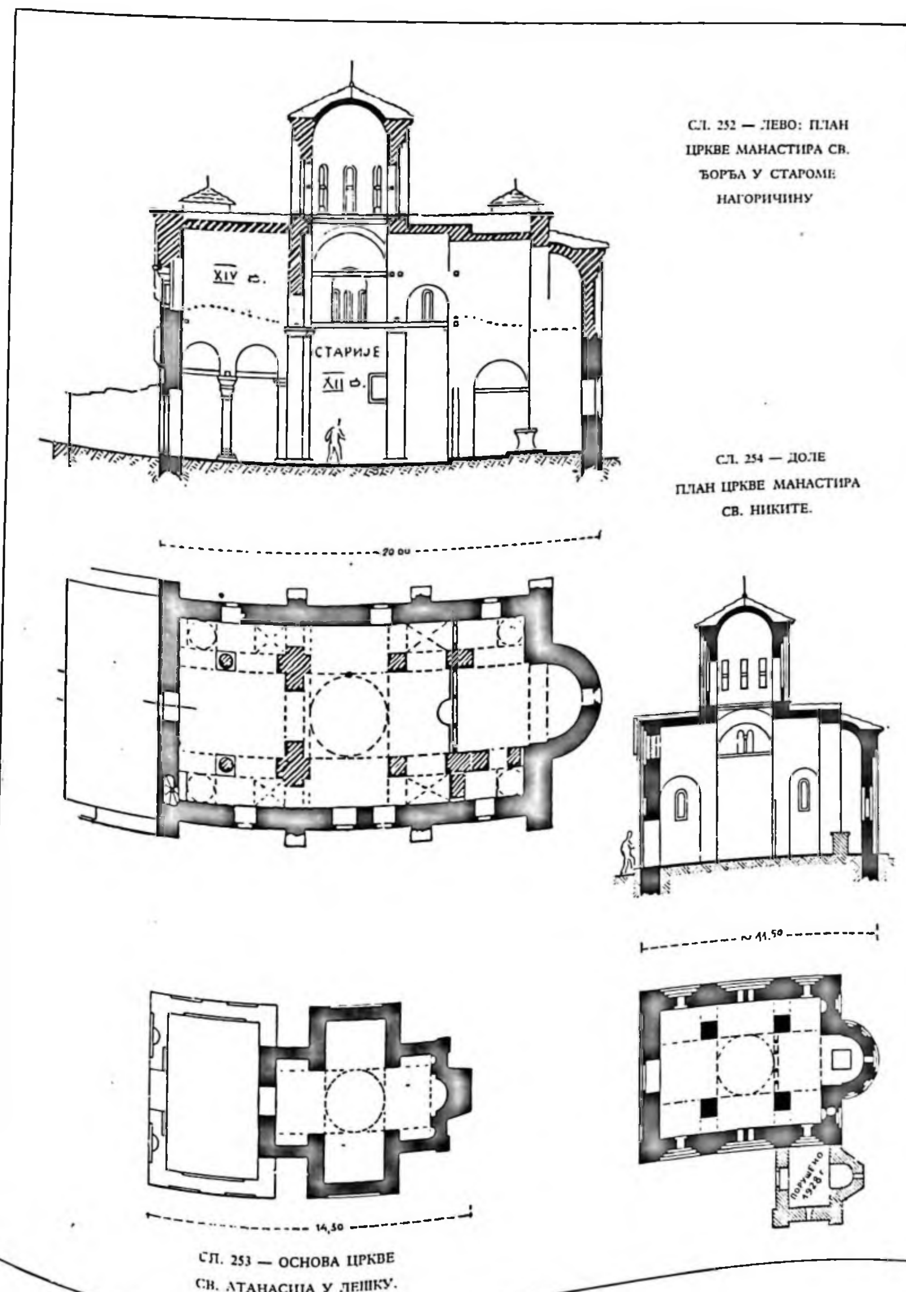
СЛ. 249 – НАДГРОБНА ПЛОЧА ВОЈВОДЕ НИКОЛЕ СТАЊЕВИЋА КТИТОРА ЦРКВЕ МАНАСТИРА КОНЧЕ.

СЛ. 250 – ЈУЖНИ ЗАБАТ НА ЦРКВИ МАНАСТИРА СВ. НИКОЛЕ НА ТРЕСЦИ.

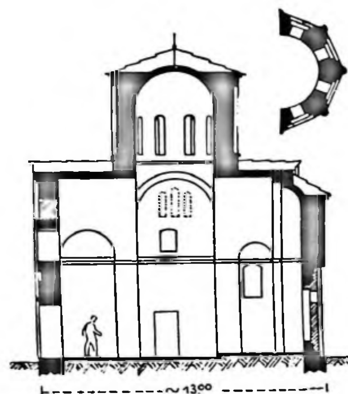
СЛ. 251 – ЈУЖНИ ЗАБАТ НА ЦРКВИ СВ. АРХАНЂЕЛА У КУЧЕВИШТУ. (ВЕРОВАТНО ВЕЋ ИЗ ВРЕМЕНА ПО ДОЛАСКУ ТУРАКА).

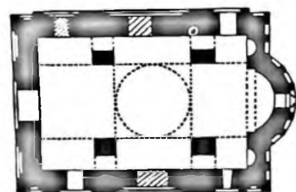

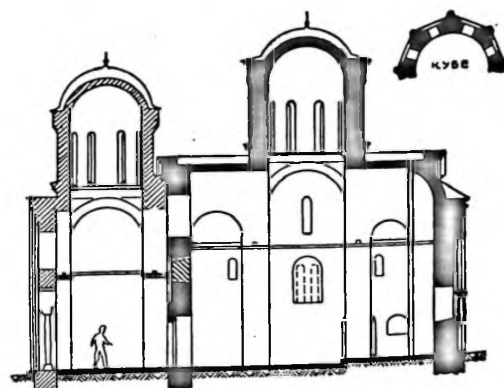
СЛ. 252 — ЛЕВО: ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА СВ. ЂОРЂА У СТАРОМЕ НАГОРИЧИНУ

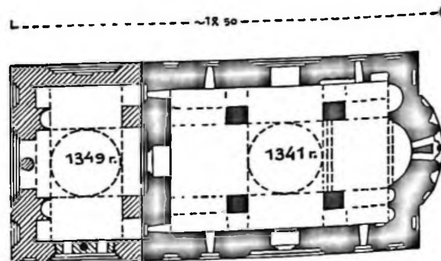
СЛ. 254 — ДОЛЕ ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА СВ. НИКИТЕ.

СЛ. 253 — ОСНОВА ЦРКВЕ СВ. АТАНАСИЈА У ЛЕШКУ.

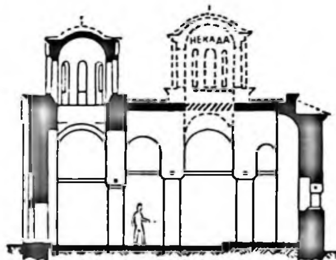

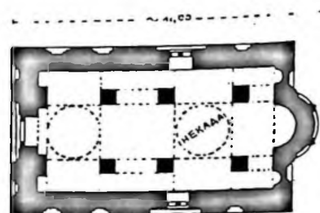

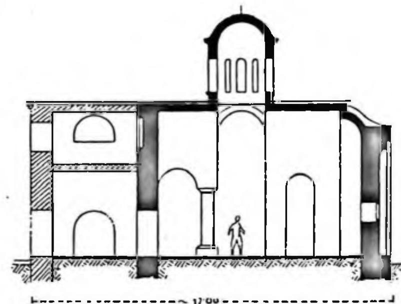
СЛ. 255 — ГОРЕ, ЛЕВО: ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА СВ. АРХАНЂЕЛА У ШТИПУ.

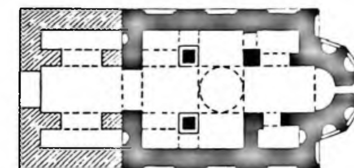
СЛ. 256 — ГОРЕ, ДЕСНО: ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА СВ. АРХАНЂЕЛА У ЛЕСНОВУ.

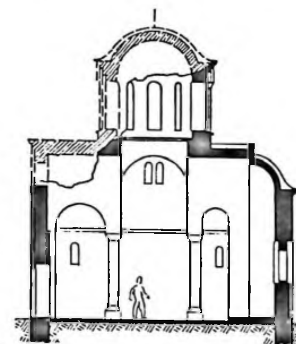

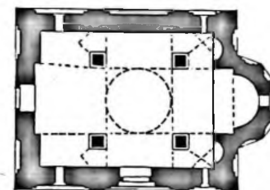
СЛ. 257 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА ПСАЧЕ

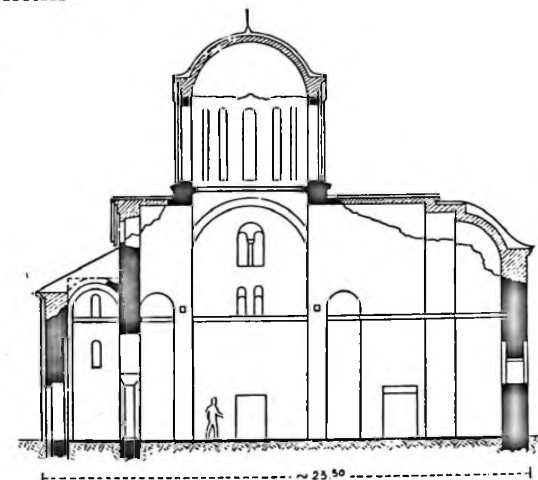

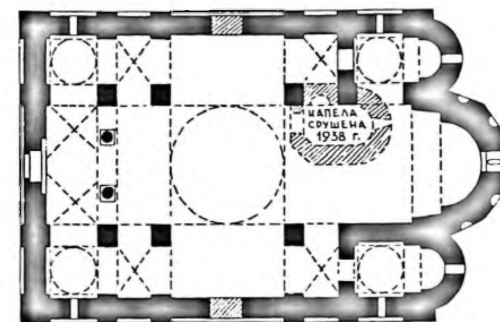
СЛ. 258 — ГОРЕ: ПЛАН ЦРКВЕ СВ. БОГОРОДИЦЕ У КУЧЕВИШТУ.

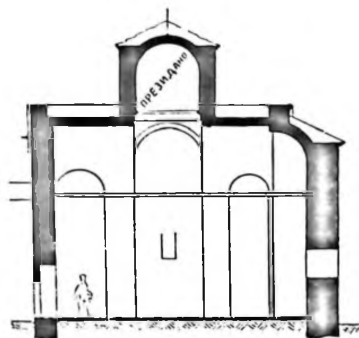

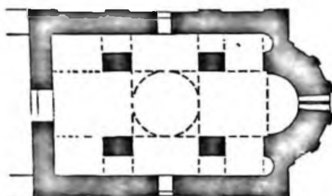
СЛ. 259 — ДОЛЕ, ЛЕВО: ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА ЉУБОТЕНА.

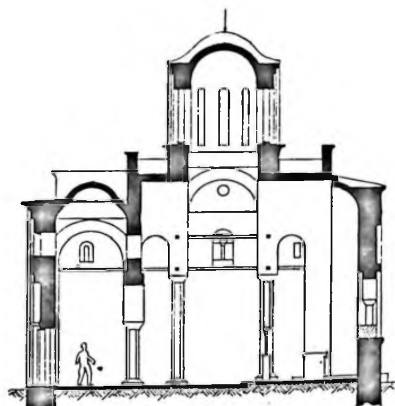

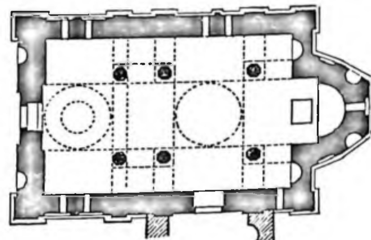
СЛ. 260 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА МАТЕЈЧЕ.

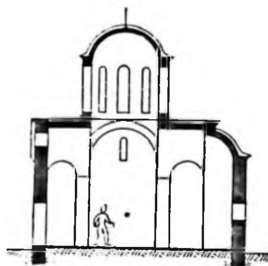

СЛ. 261 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА СВ. СТЕФАНА У КОНЧИ.

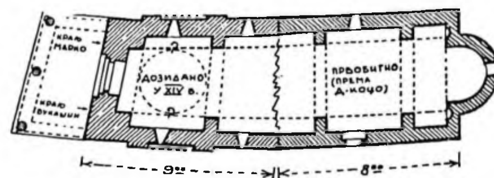

СЛ. 262 — ПЛАН ЦРКВЕ МАРКОВОГ МАНАСТИРА

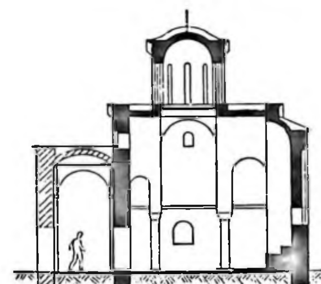

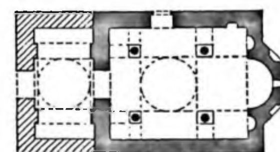

СЛ. 263 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА МАТКЕ

СЛ. 254 — ОСНОВА ЦРКВЕ МАНАСТИРА СВ. АРХАНЂЕЛА У СТАРОМЕ ПРИЛЕПУ.

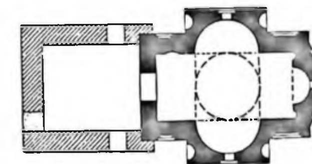

СЛ. 265 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА ЗАУМА, НА ОХРИДСКОМЕ ЈЕЗЕРУ.

СЛ. 266 — ДЕСНО: ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА АНДРЕАША.

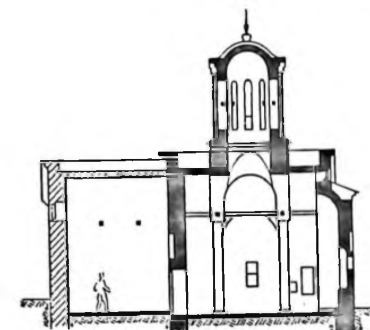

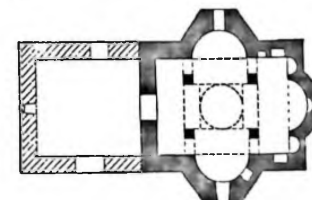

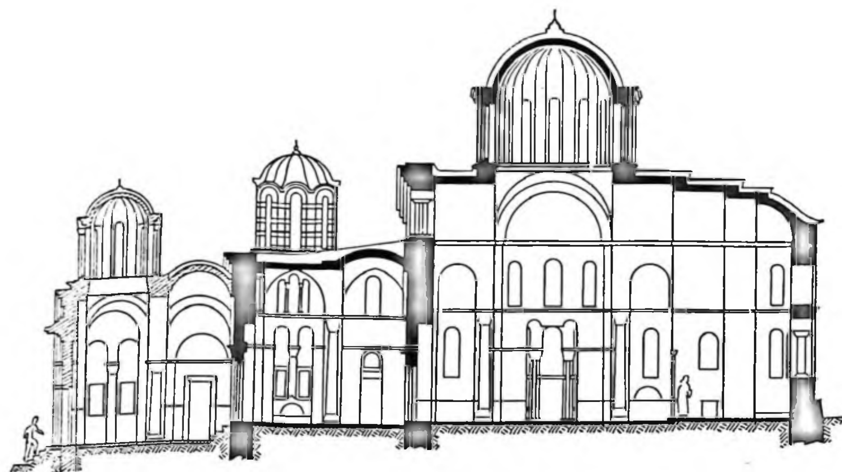
СЛ. 267 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА СВ. НИКОЛЕ НА ТРЕСЦИ.

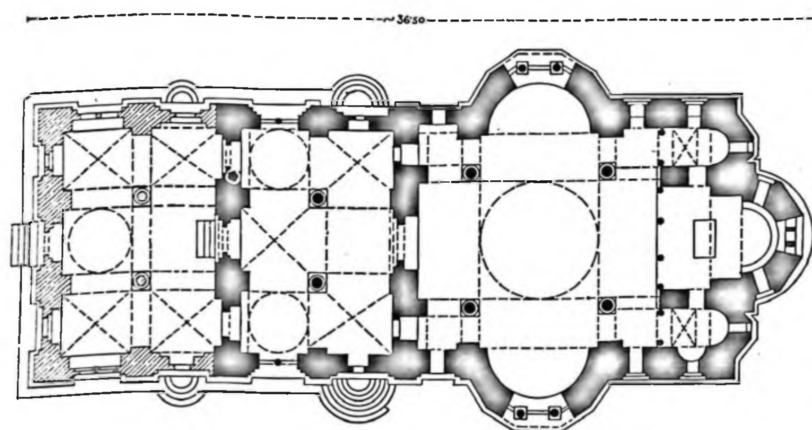

СЛ. 268 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА СВ. АРХАНЂЕЛА У КУЧЕВИШТУ.

СПОМЕНИЦИ СРПСКИХ КТИТОРА, XIV ВЕКА, ВАН ТЕРИТОРИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Сл. 269 — План цркве манастира Хиландара на Светој Гори.

Сл. 270 — Део фасаде унутарње припрате

Сл. 271 — Бочни отвор на спољној припрати

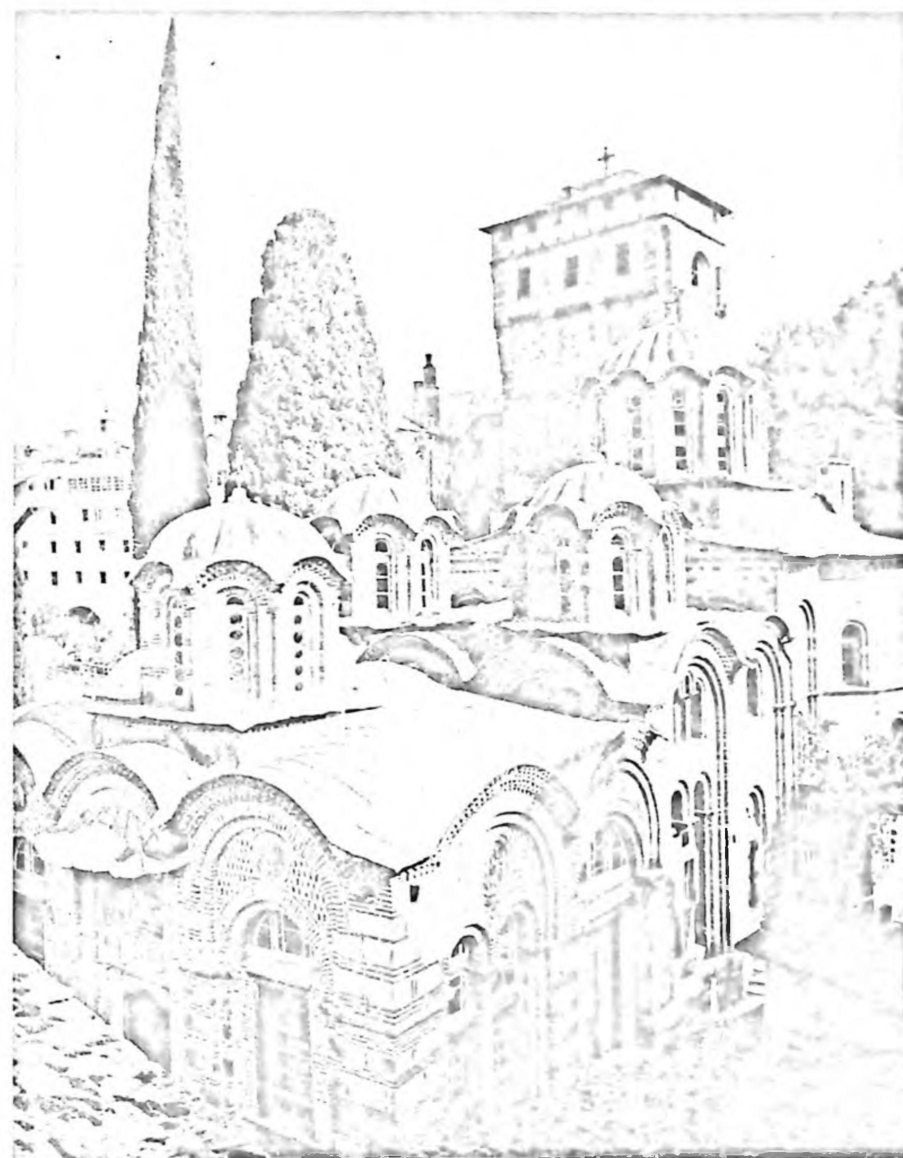
Изван данашње територије Југославије налазе се неке црквене грађевине које су српски владари саградили у XIV веку. Ту је, у првом реду, манастир *Хиландар* на Атосу, који је на месту раније Немањине цркве (из 1198 год.) дао саградити краљ Милутин 1303 год. На Атосу су српски владари обновили још неке манастире. Краљ Милутин је, сем тога, дао саградити и манастир Св. Арханђела у Јерусалиму, као и једну болницу у Цариграду, коју је потпуно опремио. Јерусалимска црква је дуго још постојала у поседу руских калуђера а цариградска болница срушена је и нестала, не зна се кад, као и цео манастир Продрома уз који је била саграђена. Краљ Милутин је саградио и у Солуну цркве Св. Николе и Св. Ђорђа као и „царски двор" (како један стари текст каже) али се те цркве данас више не могу идентификовати, (можда још постоје под другим именом) а такође ни од „двора" нема више трага.

Краљ Стефан Дечански је дао саградити цркву *Спасовицу* код Ћустендила у Бугарској после Велбушке битке 1330 год. Манастир *Земен* код Белова у Бугарској дао је саградити Душанов властелин Дејан 1354 год. У Тесалији у Грчкој дали су саградити неке цркве манастира *Метеора*, Душанов полубрат Синиша и његов син, око 1367 и 1388 године.

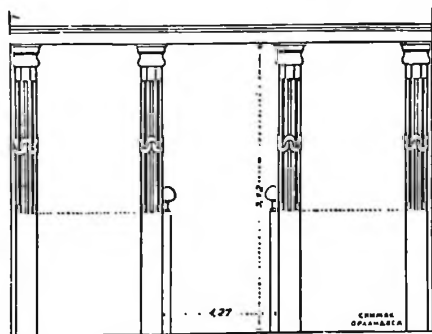
Црква манастира *Хиландара*, коју је саградио краљ Милутин на месту раније Немањине цркве, има основу у облику уписаног крста, са певничким апсидама, као што су и све остале светогорске цркве. Кубе је једно, дванаестострано, а ослања се на слободне камене стубове. Испред цркве је припрата, подељена са два камена стуба на шест поља, од којих су три покривена крстастим сводовима, једно калотом, а два предња кубетима. Ова је припрата била отворена са три стране. Са бочних страна су двојни отвори са стубом

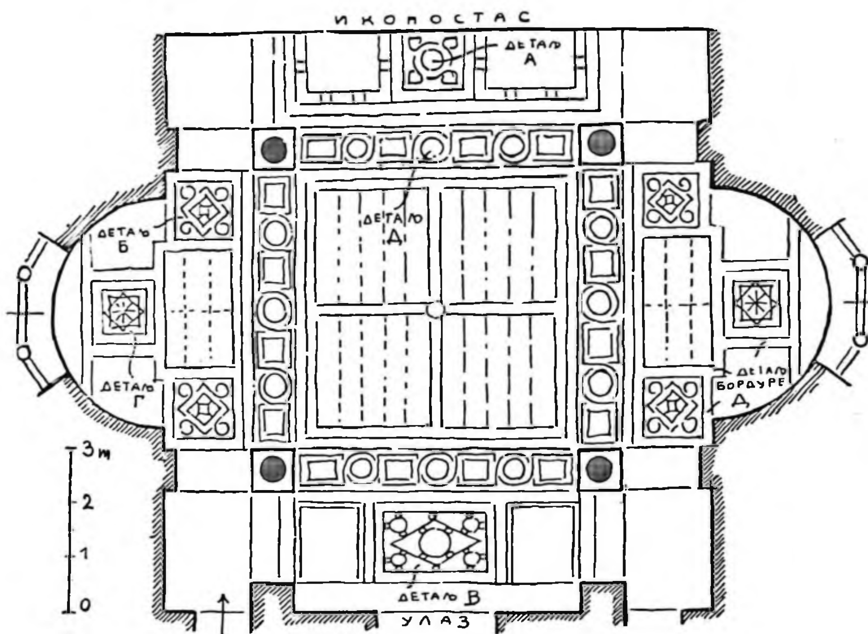
СЛ. 272 — ЦРКВА МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА (СЕВЕРОИСТОЧНА СТРАНА). ГЛЕДАНО СА ПИРГА.

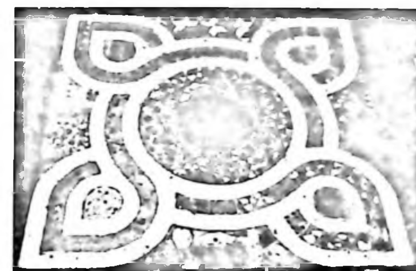
СЛ. 273 — ЦРКВА МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА (НАПРЕД ПРИПРАТА КНЕЗА ЛАЗАРА, У ПОЗАДИНИ ПИРГ).

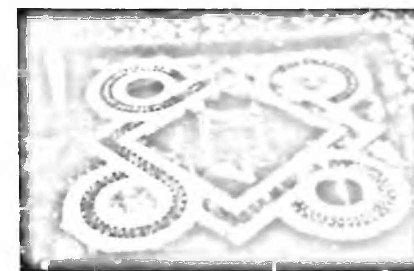
СЛ. 274 – ИКОНОСТАС У ЦРКВИ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА (XIV В.).

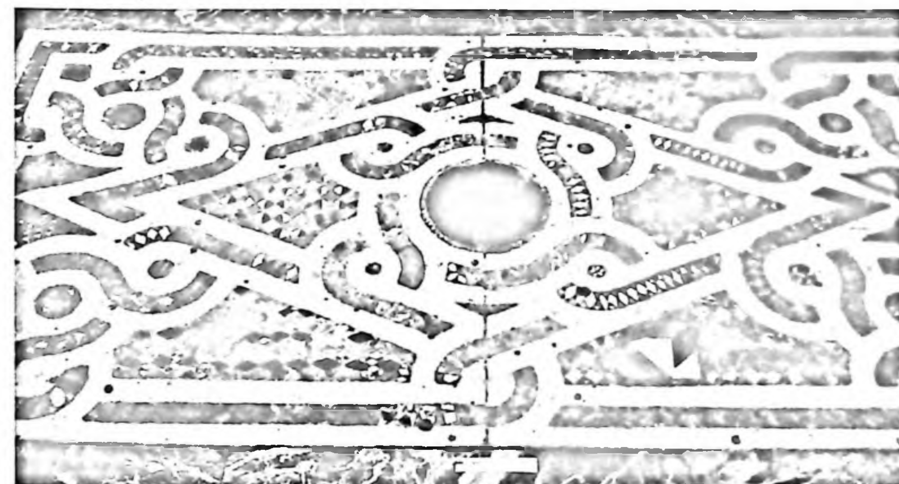
СЛ. 275 – ШЕМА МЕРМЕНОГ ПОДА
У СРЕДЊЕМ ДЕЛУ ЦРКВЕ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА.

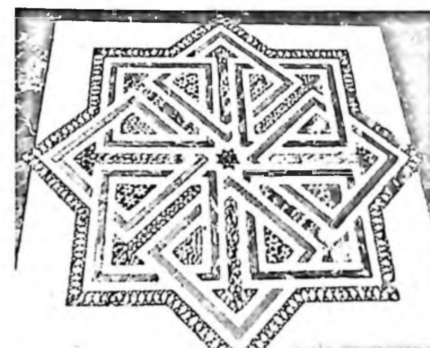
ДЕТАЉ А

ДЕТАЉ Б

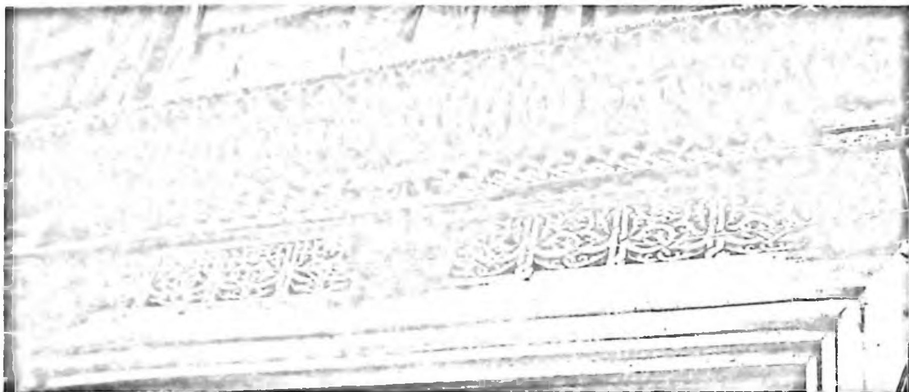

ДЕТАЉ В

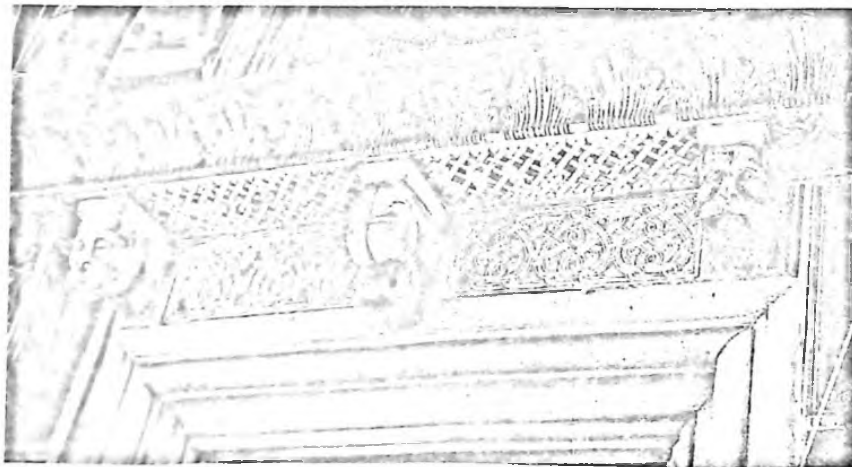
СЛ. 276 – ДЕТАЉИ МЕРМЕРНОГА ПОДА У ЦРКВИ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА

СЛ. 277 — НАДВРАТНИК НА ВРАТИМА ИЗ ПРИПРАТЕ У ЦРКВУ.

у средини а са парапетним плочама доле (овакве ће отворе усвојити неке цркве моравске стилске групе у Србији). И на бочним конхама саме цркве налазе се, такође, слични отвори, овде подељени са два стуба (сл. 269, и 271).

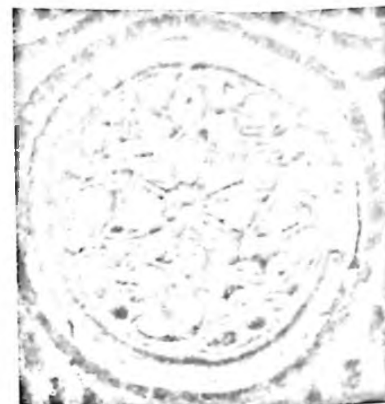
У унутрашњости цркве очуван је мермеран патос израђен од великих камених плоча у којима је усечена позадина између шара а те су удубљене површине испуњене разнобојним каменим мозаиком. Шаре су геометриских облика а нема фигура као што је било на поду цркве Св. Арханђела код Призрена (сл. 276). Исто тако је очуван и камени иконостас (сл. 274) уз који и неки фрагменти ранијег, Немањиног иконостаса. Споља на фасадама има још разних старијих фрагмената.

СЛ. 278 — НАДВРАТНИК НА ВРАТИМА ИЗМЕЂУ ДВЕЈУ ПРИПРАТА.

СЛ. 279 — ДЕКОРАТИВНА КОНСОЛА НА ФАСАДИ СПОЉНЕ ПРИПРАТЕ

СЛ. 280 — РОЗЕТА НА ФАСАДИ СПОЉНЕ ПРИПРАТЕ.

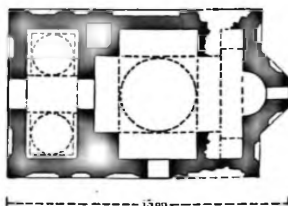

СЛ. 281 — ПАРАПЕТНА ПЛОЧА НА БОЧНОМ ОТВОРУ СПОЉНЕ ПРИПРАТЕ: СА ГРБОМ КНЕЗА ЛАЗАРА).

СЛ. 282 — УНУТРАШЊОСТ СПОЉНЕ ПРИПРАТЕ ЦРКВЕ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА.

СЛ. 283 а) и б) — ЦРКВА СПАСОВИЦА КОД ЋУСТЕНДИЛА (ПРЕ УНИШТЕЊА. ЗА ВРЕМЕ РАТА (1941—45 ГОД.).

Изнад портала за улазак у унутарњу припрату а такође и изнад онога за улаз у саму цркву, налазе се богати надвратници у камену (сл. 277 и 278), за које су радове свакако довођени мајстори са стране (главе на консолама су романскога стила.

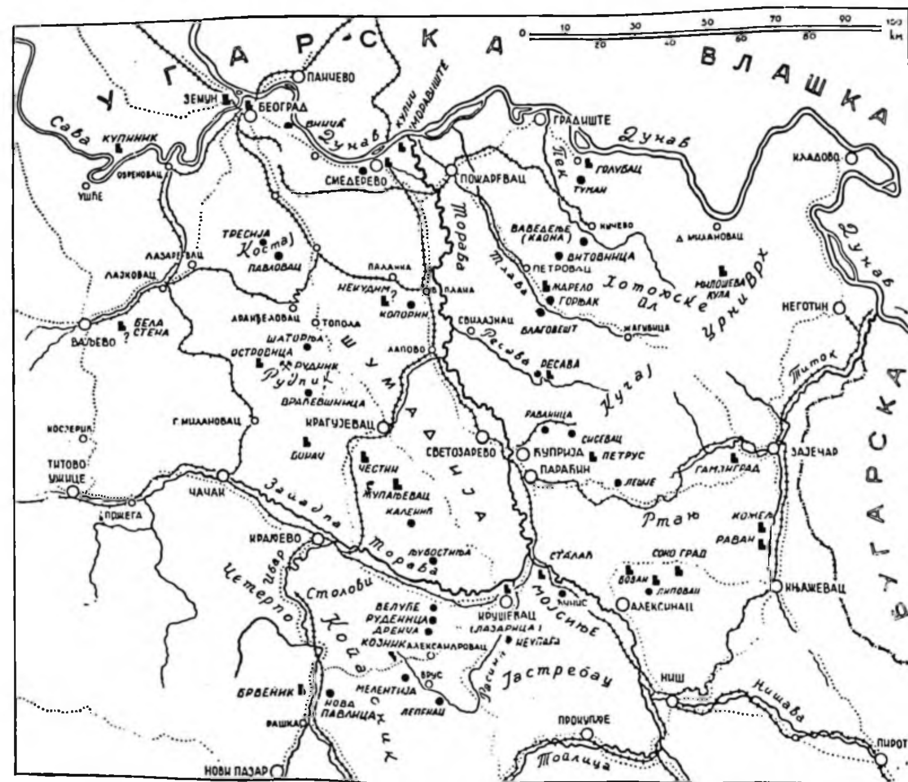
Испред припрате је кнез Лазар дао призидати још једну спољну припрату, сличну али са једним уместо са два кубета (сл. 269). О њој ће бити више речи у одељку о споменицима моравске стилске групе, целине ради доносимо, пак, и неке детаље те припрате овде, како би све илустрације о Хиландару биле заједно.

Цела је грађевина споља обрађена у редовима камена и опеке. До данас је потпуно добро очувана, усред великог манастирског комплекса, са конацима, трпезаријама, библиотеком и осталим грађевинама, а све је споља утврђено јаким обимним зидом и одбранбеним кулама, тако да претставља модел једног средњевековног утврђеног манастира сачуваног скоро у првобитном облику, за шта нема примера нигде у нашој земљи. У томе комплексу има, сем ове главне цркве, још десетак мањих црквица и капела, већином обухваћених у саме манастирске конаке.

Црква *Спасовица*, код Старог Велбужда (данас Ћустендила) у Бугарској, је била грађевина са основом у облику уписаног крста сажетога типа, са пиластрима уместо слободних стубаца. Она је имала и једну уску припрату, изнад које су, изгледа, биле две кулице или калоте. Грађевина је споља била ишарана опекама. Дуго је лежала потпуно у рушевинама, док и те рушевине нису потпуно уклоњене за време II Светског рата (сл. 283).

МОРАВСКА СТИЛСКА ГРУПА

СЛ. 284 — ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ АРХИТЕКТОНСКИХ СПОМЕНИКА МОРАВСКЕ СТИЛСКЕ ГРУПЕ.

ОПШТИ ДЕО

Раздобље између претходног и овог периода обележава инвазија Турака у дотадање српске земље. Турци су освојили прво Македонију, док се на северу, углавном у сливу Мораве, одржала још неко време релативно независна српска држава кнеза Лазара са престоницом у Крушевцу; деспота Стефана Лазаревића са престоницом у Београду и Ђурђа Бранковића са престоницом у Смедереву. Па и после Косова, Монголи задржавају још једно време Турке и битка код Ангоре 1402 год. даје још слободе деспоту Стефану. Најзад су Турци 1459 год. освојили све земље до Дунава, па доцније прешли и у Угарску. За овим је свако монументалније грађење у српским земљама престало. Цео овај период може се рачунати око деведесет година (од око 1371 до 1459 године.).

Детаљнију стилску анализу даћемо после списка најглавнијих споменика, које износимо по приближном хронолошкоме реду (сл. 284).

1 — Цркву у *Лешју* (Св. Петка) саградио је 1363 год. жупан Вукосав.

2 — *Раваница*, код Ћуприје, саграђена је 1375—77 год.

3 — *Лазарица*, у Крушевцу, саграђена је као придворна црква у двору кнеза Лазара, око 1377—78 год.

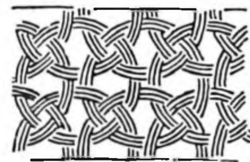
4 — Спољна припрата пред црквом манастира *Хиландара*.

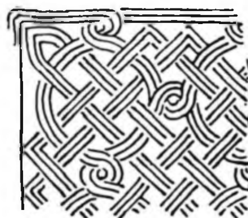
5 — *Горњак*, на Млави, саграђен је око 1379 год.

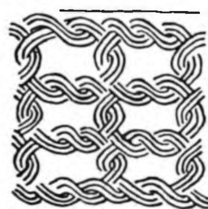
Последње три грађевине саграђене су по налогу кнеза Лазара.

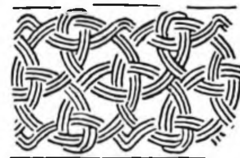
6 — *Дренча*, код Крушевца, саградио је монах Доротеј између 1379 и 1382 год.

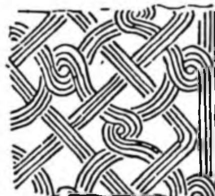
7 — *Велуће*, код Крушевца, саграђено је око 1377/8 год.

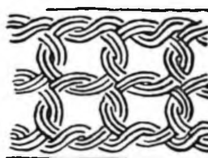

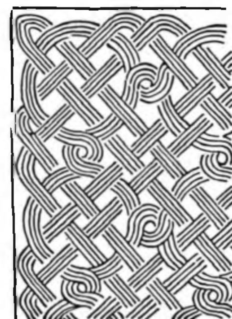

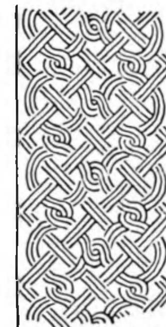

СЛ. 285 КОМПАРАТИВАН ПРЕГЛЕД НЕКИХ МОТИВА ПРЕПЛЕТА ИЗ РАЗНИХ ЗЕМАЉА.

СЛ. 286 – СЛИЧАН МОТИВ ПРЕПЛЕТА У РАЗНИМ ЗЕМЉАМА.

8 — *Неупара*, код Крушевца, саграђена је пре 1382 год.

9 — *Нова Павлица*, код Рашке, саградили су је властела браћа Мусићи, између 1379 и 1381 год.

10 — *Љубостиња*, код Тресника, саградила је кнегиња Милица после 1387 год.

11 — *Сисојевац*, код Ћуприје, саграђен је у последњој четвртини XIV века.

12 — *Липовац*, код Алексинца, саградио га је монарх Герман, 1399 год.

13 — *Руденица*, код Крушевца, саградио је властелин Вукашин у време деспота Стефана, око 1409—10 год.

14 — *Каленић*, код Трстеника, саградио га је протодовијар Богдан 1413—17 год.

15 — *Ресава* (Манасија), код Деспотовца, саградио је деспот Стефан Лазаревић, 1407—18 год.

16 — *Шаторња* (Св. Никола), под Космајем, саградио је Никола Дорјановић, властелин деспота Стефана 1425 год.

17 — *Павловац*, на Космају, саграђен је између 1410 и 1425 год.

18 — *Витовница*, код Петровца, има јерменски натпис из 1218 год. Међутим, грађевина би по типу била из времена око почетка XV века.

19 — *Копорин*, код Велике Плане, саграђен је у време деспота Стефана.

20 — *Враћевшница*, под Рудником, саградио је челник Радич Поступовић, око 1431 год.

21 — *Св. Стеван у Лепенцу*, код Бруса.

22 — *Св. Стеван у Мелентији*, код Бруса.

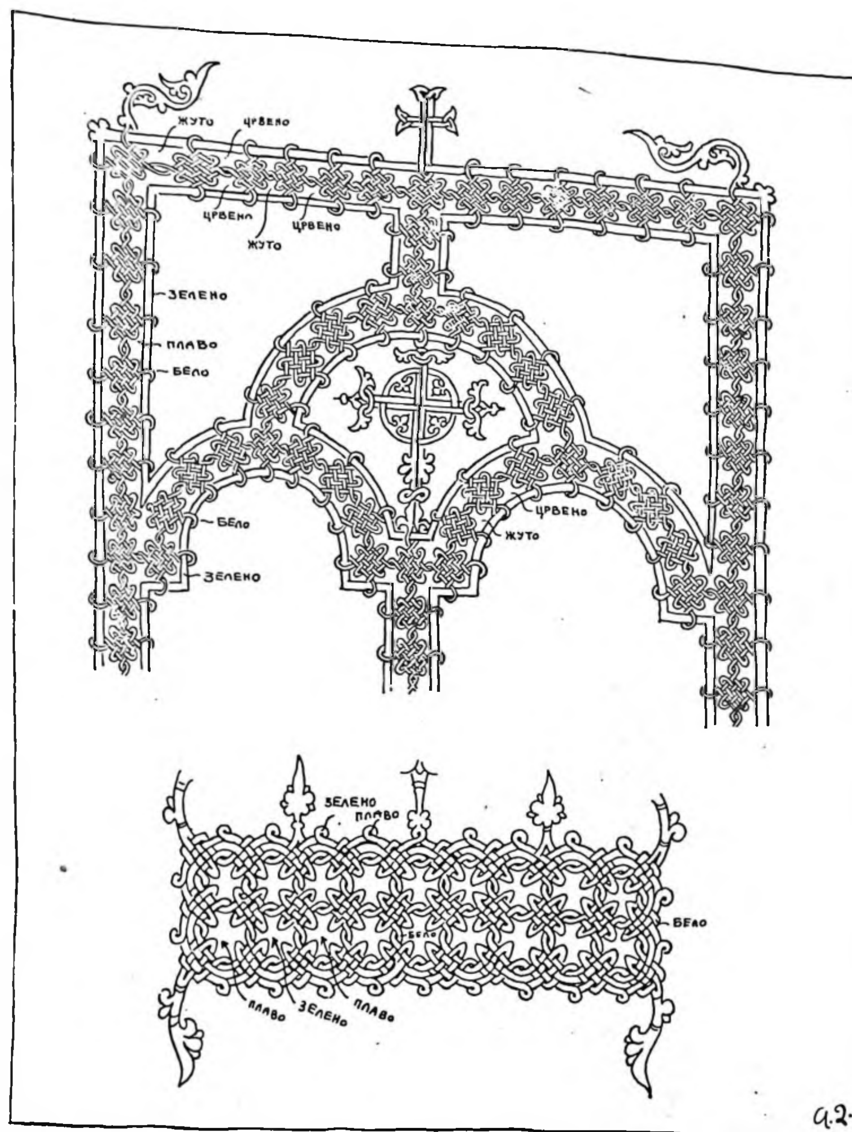
Можда су обе последње цркве из времена челника Радича Поступовића.

23 — *Смедеревска црква* (на гробљу) помиње се 1453 год.

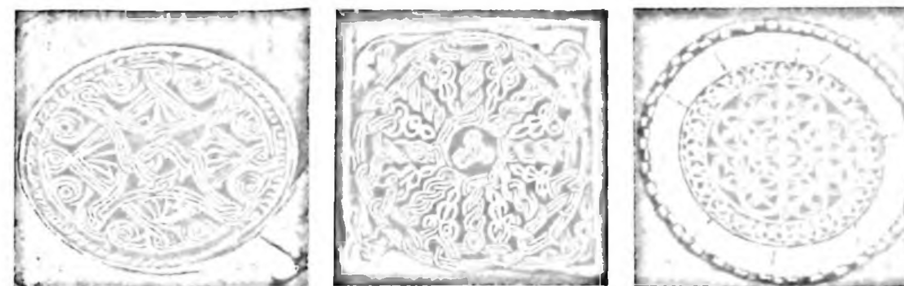
Стavићемо овде још неке споменике који би се, било временски било по типу, могли везати за ову групу.

24 — *Добрун*, код Вишеграда, саградио га је жупан Прибил 1360—70 год. а припрату жупан Петар 1383 год. Овај крај припадао је држави кнеза Лазара једно време.

У Јадранском приморју, које је такође било независно од Турака и где су владали прво Балшићи а затим и деспоти Стефан и Ђурађ, саграђено је у ово време

СЛ. 287 — ПРЕПЛЕТИ НА МИНИЈАТУРАМА ИЗ РУКОПИСНИХ КЊИГА.
ГОРЕ: МИНЕЈ ИЗ 1342 ГОДИНЕ (У НАРОДНОЈ БИБЛИОТЕЦИ У БЕОГРАДУ).
ДОЛЕ: ЈЕВАНЂЕЉЕ ИЗ МАКЕДОНИЈЕ ИЗ XIV ВЕКА (ДАНАС У БЕЧУ).

СЛ. 288 — РОЗЕТЕ: а) и в) у ВЕНЕЦИЈИ (ВИЗАНТИСКЕ, XII В.), б) У ГРУЗИЈИ — АХТАЛА (XI-XII В.).

више цркава, нарочито на острвцима Скадарског Језера, међу којима наводимо:

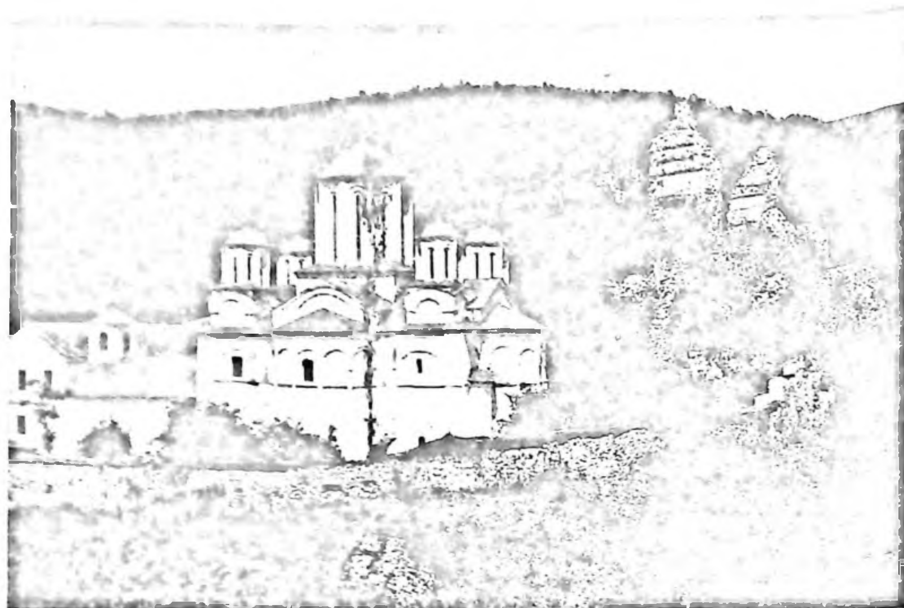
Старчеву Горицу сазграђену 1368—79 год.
Прaскавицу, сазграђену 1413 год.
Морачник, сазграђен 1417 год.
Брезавицу (Бешку) сазграђену 1440 год.

Ово је списак архитектонски значајнијих споменика ове групе. Њихова заједничка карактеристика је распоред основе у облику уписаног крста, задржан из претходног периода, у оба његова облика тј. са бочним зидовима цркве примакнутим уз ступце који носе кубе, или са слободним ступцима одмакнутим од зидова. Уз овакву основу додате су певничке апсиде што, заједно са олтарском, даје основи облик тролиста (грчки „триконхоса"). Триконхос је прастари облик црквених грађевина уопште па и на нашем земљишту, али у овој групи усвојен је као општи тип вероватно по угледу на цркве на Атосу, где је био нарочито развијен, управо вероватно због примања оданде одређене врсте црквене церемоније која захтева да се ту сместе тзв. „певнице". Сем споља петостраних певничких апсида, један део ових споменика има споља и полукружне апсиде. Многе грађевине сажетога типа имају једновремено изведене припрате. Неке од њих имају изнад те припрате четвртасту кулицу или само нижу калоту истакнуту као слепо кубе и на крову. Наговештај за овај мотив имамо већ на неким црквама у Македонији.

Код варијанте са слободним ступцима у унутрашњости грађевине, сводови и кровни покривач њихов су исти као и раније што је било. Код сажете варијанте, пак, код које ти ступци нису усред храма већ су прислоњени уз бочне зидове као пиластри те је, на тај начин, основа целе грађевине добила једнобродан подужан облик, кров је изведен у два степена, као

СЛ. 289 — УКРАСНИ КЕРАМИЧКИ ЦВЕТИЋИ ЗА ФАСАДЕ ГРАЂЕВИНА

СЛ. 290 — ЦРКВА МАНАСТИРА РАВАНИЦЕ СА ОСТАЦИМА ГРАДА.

код неке тробродне базилике, са средњим главним делом вишим и ширим и са два нижа и ужа бочна дела, који овде покривају само бочне зидове. Ови би нижи делови крова одговарали као неким закржљалим утаоним просторима. Кубе је, међутим, обично постављено још на један трећи степен више, на оно већ помињано надвишено коцкасто постоље (за које смо рекли, да је својствено само српској средњевековној архитектури и које француски научник Мије назива tambour carré). Ту сада кубе не лежи непосредно на четири главна конструктивна лука, већ је подигнуто високо изнад ових на то надвишено коцкасто постоље, које има споља декоративне архиволте.

Све је ово изведено у циљу да се маси целе грађевине да споља степенасто моделисана силуета, са кубетом које доминира, што је стара тежња српских неимара да третирају грађевину као какав вајарски споменик, са главним ефектом спољашности а не унутрашње архитектонске шупљине (тежња већ истакнута у рашкој групи нарочито на Сопоћанима, а на Косову највише на Грачаници). Овде је томе додана још и декоративност шаренила спољне обраде.

Богато решење са пет кубета, које смо већ упознали на Косову, у Метохији и у Македонији, примењено је и у овој стилској групи. Иначе, кубета су осмострана, с изузетком десетостраног на Раваници и дванаестостраног на Ресави. Код грађевина с пет кубета мала кубета су осмострана. И кубета и сводови покривени су оловом, директно по своду. Зупчасти кровни венци од опека на кубету чешће су и водоравни. Неке од ових триконхосних грађевина сажетог облика основе, имају лево и десно од олтара засебне шире просторе за ђаконикон и проскомидију, који су спојени отворима са певничким конхама.

Фасаде су обрађене, углавном, по истом основном принципу као што је било у Македонији, на Косову и у Метохији, тј. оне су озидане каменом и опеком са јаким спојницама малтера али су далеко богатије украшене. Но има их и озиданих каменом а са малтерисаним фасадама. Код оних првих пада одмах у очи да је обраћена највећа пажња украсном ефекту који оне чине. Оне су и на бочним странама, као и на источној олтарској, компоноване као засебне целине, али је то нарочито испољено на западним фасадама неких споменика напр. код Лазарице (сл. 294), Раванице (сл. 334) или Каленића. Ту је изведена читава хармонична композиција изразитога ефекта, са поделом на три слепе аркаде: средњом, широм и вишом и са две бочне, ниже и уже. Бочне фасаде су, такође, смишљено компоноване. Код њих, разуме се, није могла бити постигнута она симетрија и једноставност као на западној страни, али је изведена декоративна рашчлањеност како по вертикали тако и по хоризонтали.

На Косову, у Метохији и у Македонији било је само поделе слепим аркадама и нишама, овде се сад уводи и хоризонтално оживљавање поделом у две до три зоне. Вертикалне слепе аркаде су ограничене пиластрима, полупризиданим колонетама, па чак и колонетама упуштеним у вертикално удубљење по средини пиластра. И олтарске и бочне конхе су споља петостране основе, а ивице су им истакнуте колонетама.

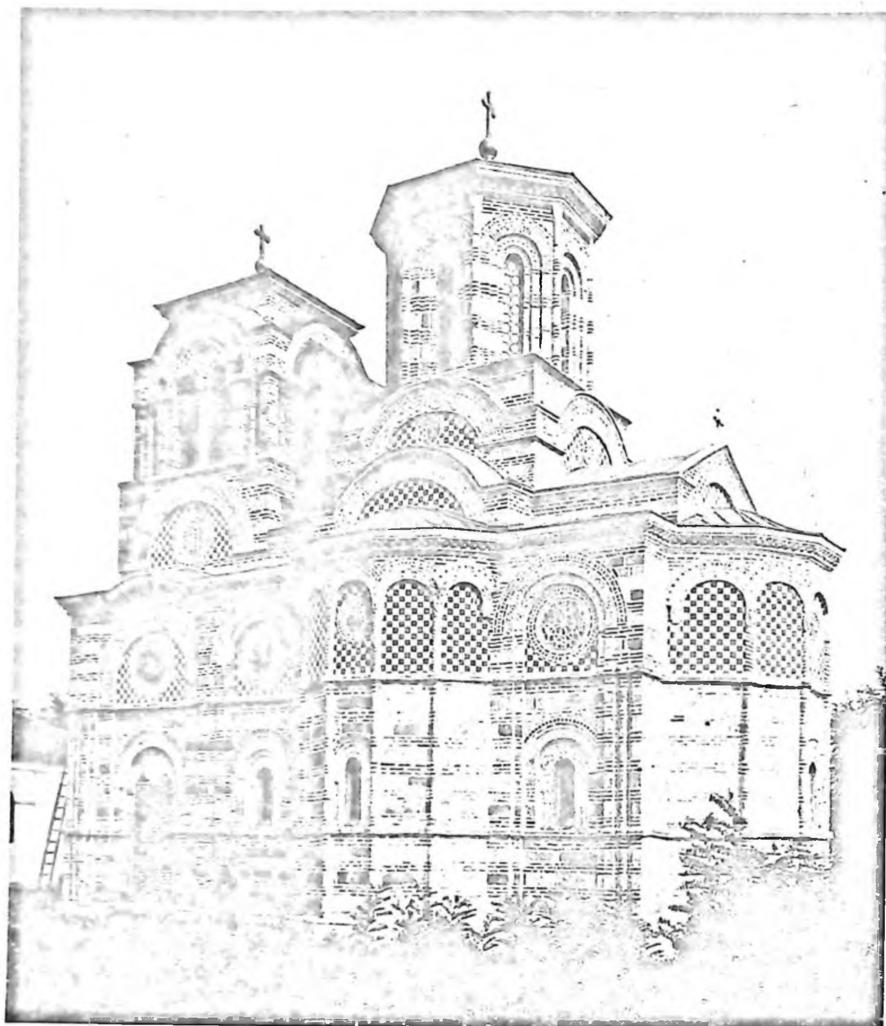
Код споменика чије су фасаде издељене водоравним кордонским венцима, ови венци везују доње ивице доњег реда прозора. Изнад горњег кордонског венца, а испод архиволта, налазе се, често, и прозори у облику розета. Ове су розете израђене од великих камених плоча, прорезаних орнаментом. Мотиви на тим розетема су потпуно у стилу осталог пластичног декора ове групе, најчешће са преплетом, но има их и романског карактера (као напр. средишњи делови оних на Неупари). У Македонији је изгледа било розета већ на

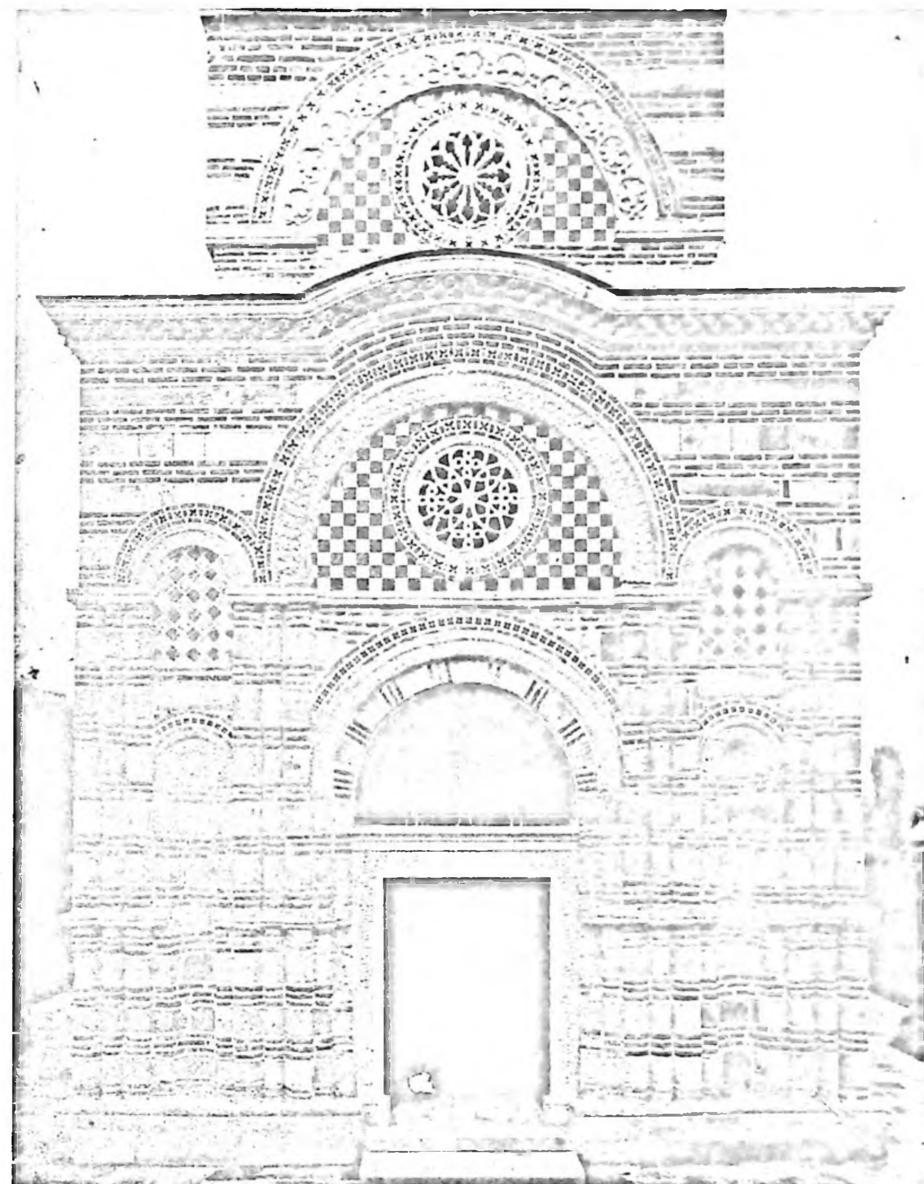
СЛ. 291 — ГОРЊИ ДЕО ПРОЗОРА НА ЗАПАДНОЈ ФАСАДИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА РАВАНИЦЕ.

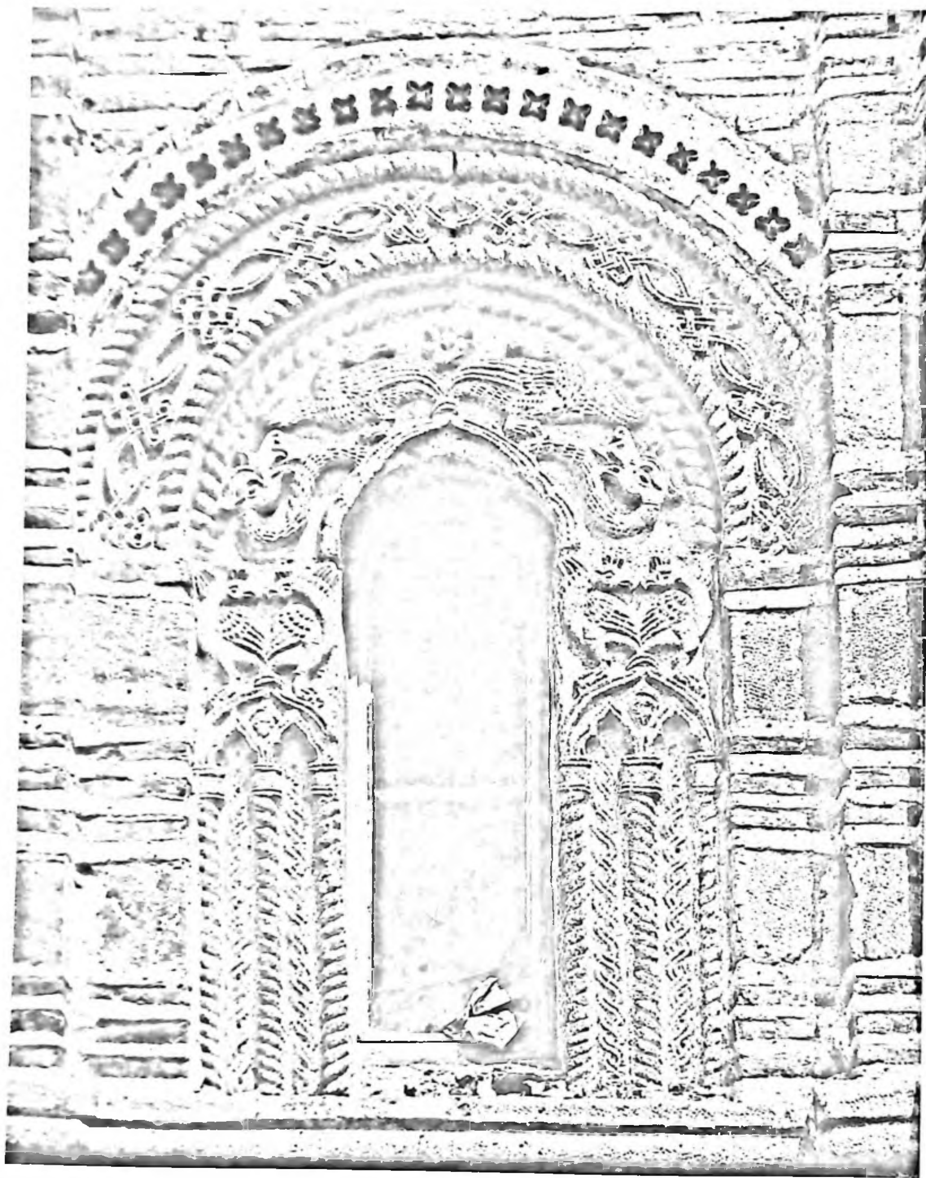
СЛ. 292 — МЕДАЉОН СА ФАСАДЕ ПРИПРАТЕ МАНАСТИРА РАВАНИЦЕ.

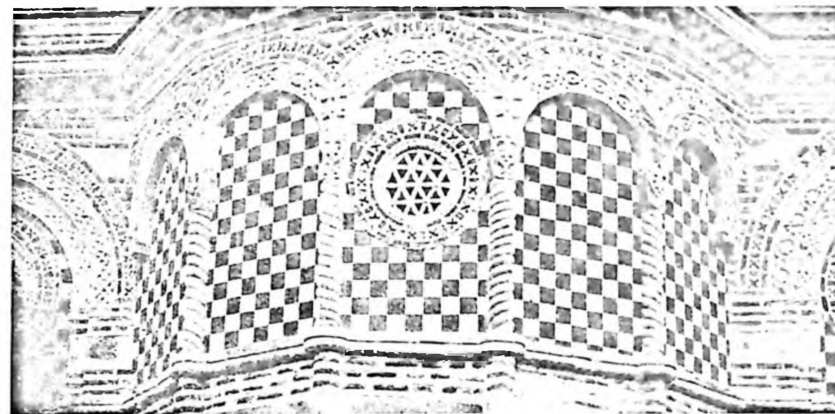
СЛ. 293 — ЦРКВА ЛАЗАРИЦА У КРУШЕВЦУ.

СЛ. 294 — ЗАПАДНА ФАСАДА ЦРКВЕ ЛАЗАРИЦЕ У КРУШЕВЦУ.

СЛ. 295 — ПРОЗОР НА ЈУЖНОЈ ФАСАДИ ЦРКВЕ ЛАЗАРИЦЕ У КРУШЕВЦУ.

СЛ. 296 — ГОРЊИ ДЕО ЈУЖНЕ ПЕВНИЧКЕ АПСИДЕ НА ЦРКВИ ЛАЗАРИЦИ.

Љуботену и на Матејчи али нису нажалост сачуване, већ само округли отвори за њих.

Највиша зона под архиволтама аркада често је испуњена шаховским пољима, покаткад само бојом на малтеру насликаним. Разнобојност — полихромија — је једно од главних изражајних средстава ове декоративне архитектуре. Она про-

СЛ. 297 — ПРОЗОР НА ЦРКВИ ЛАЗАРИЦИ

СЛ. 298 — ПРОЗОР НА ЦРКВИ ЛАЗАРИЦИ

СЛ. 299 — ЦРКВА МАНАСТИРА НЕУПАРЕ

СЛ. 300 — ЦРКВА МАНАСТИРА ВЕЛУЋА

излази већ из самог система обраде фасада наизменичним редовима камених тесаника и наизменичних слојева обично од по три реда опека. Овај смо начин већ раније упознали; он је овде само још декоративно, до крајности потенциран и искоришћен. Спојнице малтера су високе колико и сама опека, а обично су нарочито пластично испупчене и профилисане. Шаховска поља смо, такође, већ и раније видели на фасадама. Она су била изведена пљоштимице постављеним опекама, наизменично са тесаним каменом или квадратима малтера (у Македонији Св. Климент у Охриду, Св. Димитрије у Велесу, Љуботен). Овде су она обилно примењена и то како водоравно и усправно, тако и дијагонално. Понегде су само црвеном бојом на омалтерисаном пољу зида насликана. Има чак примера да су и опеке и тесаници на омалтерисаној фасади насликани (Руденица).

Једно од декоративних средстава при оживљавању фасада је и обилата примена низова крстастих цевчица од печене земље, нарочито око прозора. Усађене у бео малтер оне својом црвеном ивицом око црне шупљине чине контрастну слику. Овај мотив је већ раније примењиван у Грчкој (Кириотиса у Верији, Пантанаса у Мистри) као и у Македонији (Св. Никола у Прилепу, Св. Ђорђе у Староме Нагоричину) и у Метохији (Богородица Љевишка и Св. Спас у Призрену) али га има и на фасадама византиских цркава у Месемврији у Бугарској, (Св. Јован на мору, Св. Параскева, Св. Михајло и Гаврило, Пантократор итд). Нов је, пак, мотив у камену стилизованог ужета, који служи као ивица око орнамената.

Прозори су једно, дво и троделни (ови последњи на западној фасади а не на олтару). Понегде на припратама има са стране великих двојних отвора са каменим стубом у средини (какве смо већ видели на Милутиновој припрати Хиландара и на Леснову) који су парапетним плочама претворени, уствари, у прозоре (спољна припрата Хиландара, Лазарица, Каленић). Овде се понегде види и употреба преломљеног лука, што је мотив готског стила (али не треба заборавити ни Сирију и Јерменију, где је изломљен лук био у примени још од XI века и одакле су га Крсташи пренели у Европу). Иначе готски (или „сараценски“) су китњасто завршени у врх и прозори Љубостиње, Руденице и Каленића. Портали су богато украшени орнаментима резаним у камену, али само површински на једноструким первазима, а не просторно, пластично. Ови су портали без стубића и испада.

Док у Македонији, на Косову и у Метохији, скоро уопште, нисмо видели пластичног украса на фасадама, дотле га овде има у изобиљу. Он се, у облику трачних преплета и биљних орнамената, савија по лучним површинама архиволта и уоквирује первазе портала и прозора. Поља, пак, тимпанона изнад прозора су испуњена, понегде, и претставама фантастичних животињских и људских фигура. Необично је интересанто и важно то што су ови орнаменти, покаткад, (пример: Лазарица и Каленић) још и бојени разним живим бојама.

Има, углавном, три врсте мотива које видимо на овом украсу: геометриски цртеж преплета, који није ништа друго до на камен пренесена шара из „терзилука“, тј. преплитање гајтана са одела и везова. При томе траке увек иду наизменично једна преко друге и никада се не дешава да трака пређе два пут узастопце преко или подиђе двапут испод друге. Други је мотив лист, обично деформисана стара античка палмета, разно стилизована и комбинована са преплетом. Трећи је мотив животињска и људска фигура. Ње међутим нема на архиволтама нити измешане са преплетом, као што је било у романском „рашком“ стилу, где је она била уплетена у завијутке врежа и лозица.

Стил ове украсне пластике нема никаквог дубљег ослонца у украсу рашке групе. Њена концепција је површинска као што је на Оријенту била још од најстаријих времена. Портали и прозори остају скоро у једној равни својим первазима, као каква слика, док су рашки пластични својим степенастим испадањем, стубићима, архиволтама, фигурама лавова и грифона, у простор избаченим. Код тих портала и прозора рашке стилске групе није било ни геометриског орнамента ни трачног преплета. Биљне и зооморфне (људске и животињске фигуре) претставе су тамо и овде третиране на два потпуно различита начина: тамо је више-мање скоро пуна пластика — овде је све само изрезана пљосната слика, која делује највише контуром и црно белим контрастом сенке. То је источњачки укус.

Облици људских и животињских фигура су у Рашкој били третирани више природно, у поређењу са овим који су више стилизовани. Овде се често сад срећу и по две афронтиране фигуре што је чисто оријенталан мотив. Иако нема баш истоветних и директних узора пренесених одатле, ипак су примери из Грузије под Кавказом најсроднији овим нашим.

Један од најкарактеристичнијих елемената овог резаног украса је преплет. Преплет је у моравској орнаментици по правилу *двочлан*, тј. свака је трака састављена из два влакна. У томе је разлика овог моравског преплета, напр. са приморским, који је тамо био веома развијен и примењиван од IX до XI в, а који је, готово увек, био састављен од *трочлане* траке. Такав је трочлани преплет постојао већ и у римској касној антици. Трочлана је трака била и она византиска коју видимо

СЛ. 301 — РУШЕВИНЕ ЦРКВЕ МАНАСТИРА СИСОЈЕВЦА.

СЛ. 302 — ЦРКВА МАНАСТИРА НОВЕ ПАВЛИЦЕ.

Сл. 303. — ЦРКВА МАНАСТИРА РУДЕНИЦЕ

у Македонији (напр. на једном камену с архиволтом узиданим у Св. Софији охридској, или на оквиру од стука око иконе на зиду у Св. Пантелејмону у Нерези код Скопља). Од VIII века овај је мотив био распрострањен у лангобардској пластици а за време Карла Великог био је распрострањен широм јужнога дела средње Европе (одатле је дошао и у старо-хрватску уметност). И романска га је уметност прихватила (нарочито богати примери на цркви Св. Амброђа у Милану).

Међутим у Грузији и Јерменској мотив преплета је најсроднији моравском. Тамо, додуше, цео тај резани украс није примењен на фасади грађевине овако органски и логично распоређен као овде, већ је често постављен скоро као слика на површину зида. У моравској архитектури ти преплети истичу само архиволте слепих аркада и первазе прозора и врата. Овакав распоред је вероватно, настао услед близине „рашке" односно романске традиције, где су некада вреже и лозице измешане са фигурама, такође, красиле само архиволте, первазе врата и прозора и тимпаноне изнад њих. На неким детаљима первазa око прозора има у овој моравској групи мотива као пренесених са Оријента (из цркве у Ахтала из XI—XII века и цркве у Ертазминди из XII—XIII века). Многи други мотиви, нарочито код преплета геометриског цртежа, идентични су, такође, тамо и овде. Тога има чак и код престава фигура: грифони и медведи са Каленића слични су оним из Ахтамара у Јерменској. И у Русији XIII века види се углавном слично, напр. у Јурјеву Пољском, код Владимира.

Неке од тих мотива са преплетима можемо наћи и на сликаним рукописима старих црквених књига (сл. 287). На тим су мотивима обично поједине траке бојене различитим бојама. Кад се сетимо да су исто тако шарено бојени и у камену резани преплети напр. на первазима прозора у Каленићу, онда можемо помислити и на то да је један од начина на који су ти украси дошли био и пренос украшеним књигама.

Мало је чудно и тешко објашњиво што се тај украс појављује овде одједном у развијеном и савршеном облику (напр. на Раваници и Лазарици), без икаквог раније припреманог развоја. Вероватно је да су мајстори ове моравске школе примили све то од избеглица, који су се са Оријента повлачили испред Турака.

Говорили смо о овим оријенталним утицајима испољеним нарочито на орнаментици фасада. Ту, међутим, има нешто и западњачких елемената. То је природно, јер је веза са Приморјем у ово доба опет постала јача. Тако један мањи део споменика ове групе (Сисојевац, Ресава, Враћевшница) има фасаде од камена са романским фризом аркадица на консолама. Такав мотив су и лизене (плитки пиластри), и луци изломљени у темену на готски начин, а нарочито такви отвори прозора (сл. 319, 321—327). Што се тиче розета оне су саме по себи западњачки мотив али их је било такође и у грузиској пластици баш сличних моравским (напр. Талин и Амагху). Најзад, на цркви Св. Марка у Венецији има неколико розета (византиских из XII века) које су такође донекле бар сличне моравским (сл. 288).

Тешко је помишљати да је уз ову везу са савременом западњачком архитектуром било и какве везе између моравских и старијих приморских преплета из IX, X и XI века, али је неоспорна чињеница да су извесни мотиви из Грузије, Далмације и Србије скоро потпуно идентични (сл. 285 и 286).

Оригиналан облик имају зидани стубови, који носе кубе у Раваници и Ресави, мада и он може потсећати на готске снопове. То су ступци кружнога пресека са по четири дијагонално прислоњене колонете (сл. 367).

Нисмо поменули византиски допринос у овој стилској групи. Он и не постоји као директан утицај. То је и разумљиво кад се сетимо да је сама Византија у то доба у највећем шкрипцу од турског притиска и да ће се њен живот дефинитивно угасити падом Цариграда још пре пада Смедерева у турске руке. Али постоји велико посредно наследство из Македоније као и са Косова и Метохије, а нарочито са Атоса.

Са овим горњим у вези можда би се требало запитати како то да се бар на грађевинама из времена деспота Стефана Лазаревића не види утицај архитектуре и мајстора из Мађарске, кад се зна да је тај владар (после битке на Ангори и пропасти Бајазита) био тесно везан са Мађарима, имао имања у Мађарској и у Будиму своју кућу? Ипак, такав се утицај не види (сем ако то није извесно „романство" на Ресави-Манасији и на Враћевшници).

Најзад треба рећи неколико речи и о могућности утицаја овога стила из Мораве на једновремене грађевине у Македонији, саграђене после битке на Марици (1371 год.) и наиласка Турака. Свакако да су једни исти мајстори могли градити цркве у оба краја: и оном северном кнеза Лазара и оном јужном краља Марка. Па и доцније после смрти Маркове, већ под Турцима, Македонија је, на томе пољу, могла и даље остати повезана са северном, полуслободном Деспотовином.

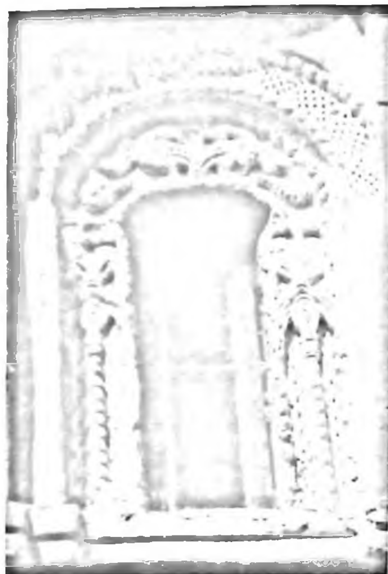
Говорили смо о свим разним утицајима на формирање архитектонског стила

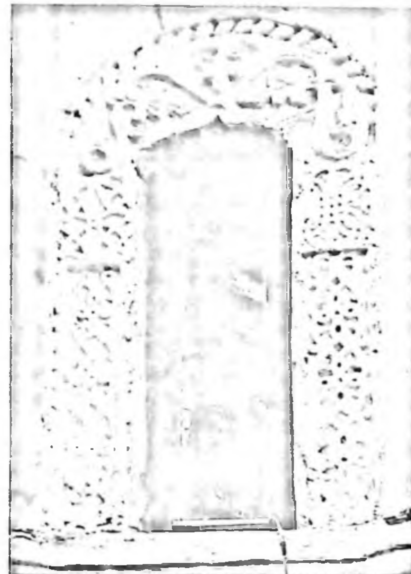

Сл. 304 — ЦРКВА НА ГРОБЉУ У СМЕДЕРЕВУ.

ове групе споменика. Не треба због тога, међутим, да изгледа да је та архитектура просто еклектички компилована из туђих елемената. Дужност нам је само била да порекло свих тих разних елемената анализирамо. У историји уметности уопште има врло мало архитектура које су у толикој мери оригиналне да код њих нема туђих елемената.

Оцењујући сада оригиналност разних Епоха, у развоју архитектуре у средњевековној Србији, као и оригиналност архитектура околних суседних народа, морамо констатовати да ова моравска стилска група има највише свога оригиналнога, и то како у третирању већ познатих архитектонских елемената, тако и у укупноме изгледу и општем духу који су карактеристични за њене грађевине. Ни једна ранија група те старе архитектуре није, не само показала толико смелих комбинација и толико новаторског успеха, већ ни у једној од њих није развијена у толикој мери и једна нова и оригинална концепција естетике — скоро један нов архитектонски стил, који се јасно издваја и од византиског и од оријенталног и од западњачког, тако да ако се игде може говорити о јед-

СЛ. 305 и 306 — ПРОЗОРИ НА ЦРКВИ МАНАСТИРА ВЕЛУЋА

ном *срйском средњезековном сшилу,* а то се с̂ правом може, онда се нарочито може говорити о стилу у коме су подигнуте: Раваница, Лазарица, Каленић итд.

Несумњиво је, да су овде у највећој мери радили и стварали домородни мајстори, јер да су то били страни мајстори било би и на другим местима њихових сличних творевина, међутим, тога нема. Нажалост није остало забележено (пошто је већина докумената уопште из тих давних времена пропала) ништа у вези са самим грађењем тих старих споменика. Само су на челу прага храма у Љубостињи остале урезане лепим крупним словима речи: „Протомаистор Боровић Рад". . . . име промајстора-неимара те грађевине (сл. 314 и 358).

Док се за раније стилске групе споменика средњевековне српске архитектуре не би могло тврдити да су имале јачег утицаја на суседне, туђе архитектуре, дотле се за ову моравску групу позитивно зна да је имала утицаја на развој влашких једновремених и познијих споменика; за понеке се зна чак и ко их је градио од наших људи, као што смо то већ рекли за попа Никодима који је саградио влашке цркве: Водицу, Прислоп, Тисману и још неке друге.

Да завршимо општи део о моравској групи са неколико речи о зидном сликарству у унутрашњости цркава. Без обзира на период, целокупна унутрашњост је, код свих наших средњевековних цркава, увек била потпуно покривена зидним живописом. Он је био и распоређен (мислимо на архитектонски а не на иконографски распоред) и третиран и код споменика ове групе, углавном, онако као што је то било у претходној групи, само су отсуство монументалности а карактер живописности још више испољени како у боји тако и у композицији.

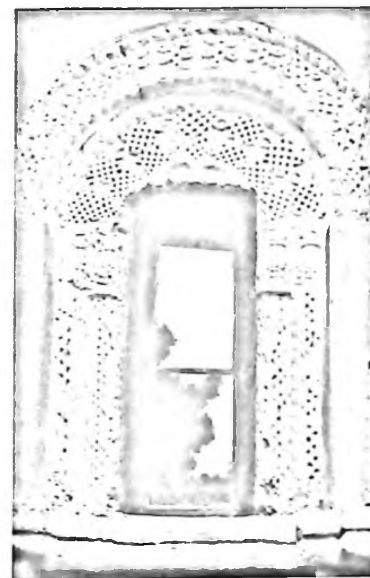
ПОЈЕДИНИ СПОМЕНИЦИ

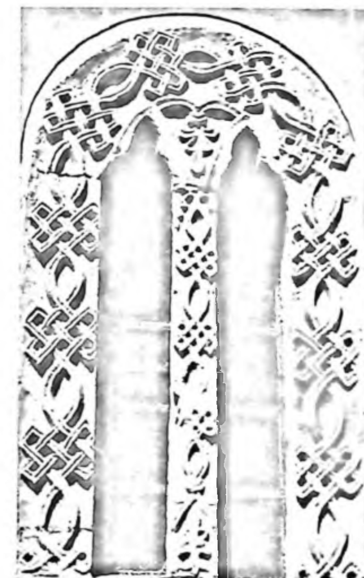
Пре но што пређемо на појединачан приказ самих споменика груписаћемо их по типовима. Казали смо да је овде усвојен распоред уписаног крста са додатком трихонхосног мотива. Сажетог су типа (тј. са пиластрима прислоњеним уз бочне зидове уместо слободних стубаца који носе кубе): Лазарица, Горњак, Неупара, Велуће, Липовац, Руденица, Сисојевац, Петруша, Каленић, Благовештење, Рамаћа, Павловац, Лепенац, Мелентија, и Смедеревска црква. Развијеног су типа (тј. са слободним ступцима који носе кубе) и то са једним кубетом: Љубостиња, Нова Павлица и Дренча, а са пет кубета су Раваница и Ресава. Ово би била главна класификација по основним облицима грађевина. Код сажетог типа са једним кубетом треба издвојити Лазарицу, Неупару и Каленић који имају кулу-звоник или слепо кубе изнад припрате.

Сада ћемо приказати подробније најзначајније од њих:

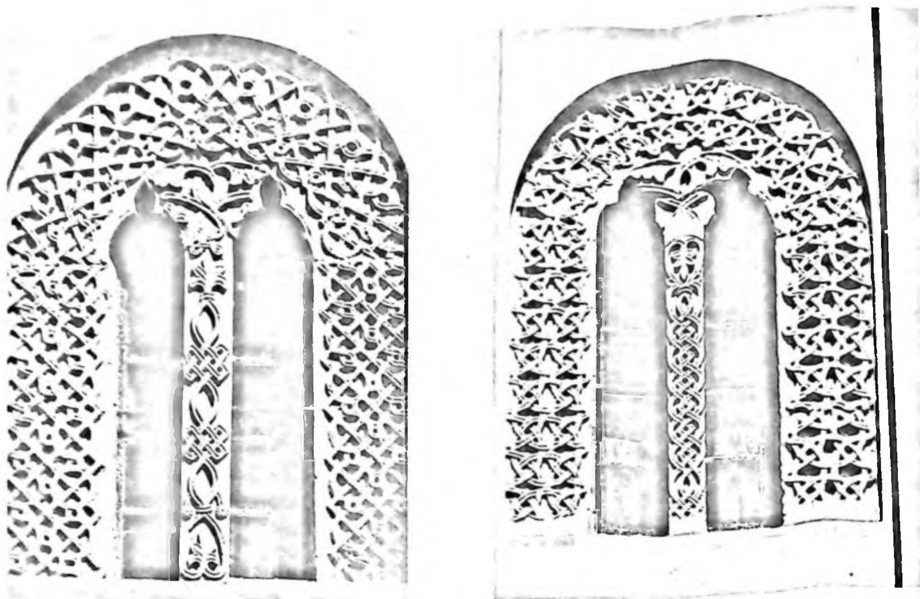
Црква у *Лешју* је имала распоред развијеног трихонхоса, са једним кубетом. У угловима између олтара и певничких апсида развијени су већи простори ђаконикона и проскомидије. Данас су од те цркве остали само темељи.

Раваница има распоред развијеног трихонхоса, изнад кога се дижу пет кубета, од којих је средишно споља десетострано. Средишно кубе носе четири слободна ступца, чија цилиндрична стабла имају свако

СЛ. 307 и 308 — ПРОЗОРИ СА ЦРКАВА МАНАСТИРА ВЕЛУЋА И ЉУБОСТИЊЕ.

СЛ. 309 и 310 — ПРОЗОРИ НА ЦРКВИ МАНАСТИРА ЉУБОСТИЊЕ

по четири колонете те тако прелазе у неку врсту зиданих стубова оригиналног облика (што је можда дошло као неко даље угледање на готске снопове стубова). Мала угаона кубета су издигнута на надвишена коцкаста постоља изнад крова (сл. 290 и 373).

Фасаде су декоративно ишаране каменом, опеком и малтером. Нарочито западна фасада има хармонично компоновану површину са средњим наглашеним делом, са розетом горе, а испод ове са троделним прозором изнад врата (сл. 334). Бочне фасаде имају два водоравна кордонска венца и два спрата прозора изнад ових (без розета). Цела грађевина је релативно очувана, рестаурирана 1958—61 год. Испред цркве је доцније дозидана једна ниска а незграпна припрата, која је заменила неку ранију која је била призидана још одмах ускоро по првобитном довршењу цркве. Ова ирирата је била отворена са свих страна као трем.

Око манастира је био градски зид појачан кулама, од којих се неке још држе, мада у рушевинама. (Литература: д-р В. Петковић, „Манастир Раваница“, Београд 1922).

Лазарица има распоред сажетог триконхоса са једним кубетом које носе пиластри прислоњени уз зид, и са припратом изнад које се диже четвртаста кулица, за коју се не зна да ли је била и звоник јер скоро нема везе са приземљем (сл. 375). Спољашност овог споменика декоративно је украшена. Западна фасада је компонована хармонично у средњи (виши и шири) и два бочна (нижа и ужа) дела,

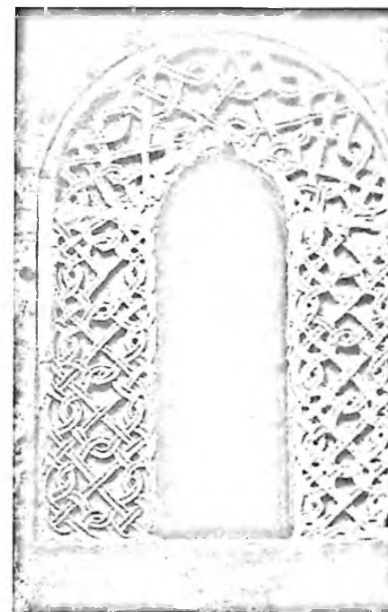
помоћу плитких ниша, издељених пиластрима, са усеченим колонетама по средини (сл. 294). Бочне фасаде, а такође засебно све три апсиде, подељене су вертикало у поља а сва су та поља озго завршена архиволтама. Водоравно два кордонска венца деле фасаду у три спрата. У највишем су розете (свака друкчијег цртежа) око којих су шаховска поља, а у средњем спрату су прозори. И розете и неки од прозора спадају међу најуспелије украшене у целој моравској групи. Припрата има са стране дводелне отворе са стубом у средини и каменим парапетима доле.

И кубе и кула над припратом издигнути су на надвишена коцкаста постоља и не леже директно на главним конструктивним луцима. То даје грађевини високу степенасту силуету. Но ефекат силуете веома много квари комбинација кубета и куле над припратом, јер је маса разбијена и нема једноставне целине са једном јединoм доминантом. Нарочито дијагонално посматрано маса куле-звоника изгледа тежа од оне кубета јер је прва четвртаста док је ова друга осмоугаона, чак када се гледа и са најповољније тачке (сл. 293).

Фасаде су ишаране полихромијом камена, малтера, опеке и црвено обојених шаховских поља. Живописност допуњује клесани украс кога има на свима архиволтама и око отвора.

Грађевина је очувана. Рестаурирана је 1904 год. (то је први споменик који је у Србији рестауриран). Око цркве био је град, данас скоро ишчезао.

Спољна припрата у Хиландару је простор правоугаоне основе, издељен са два стуба у средини на шест поља. Над пољем изнад улаза се диже једно кубе. Бочно постоје двојни отвори са стубом и

СЛ. 311 и 312 — ПРОЗОРИ НА ЦРКВАМА МАНАСТИРА ЉУБОСТИЊЕ И РУДЕНИЦЕ

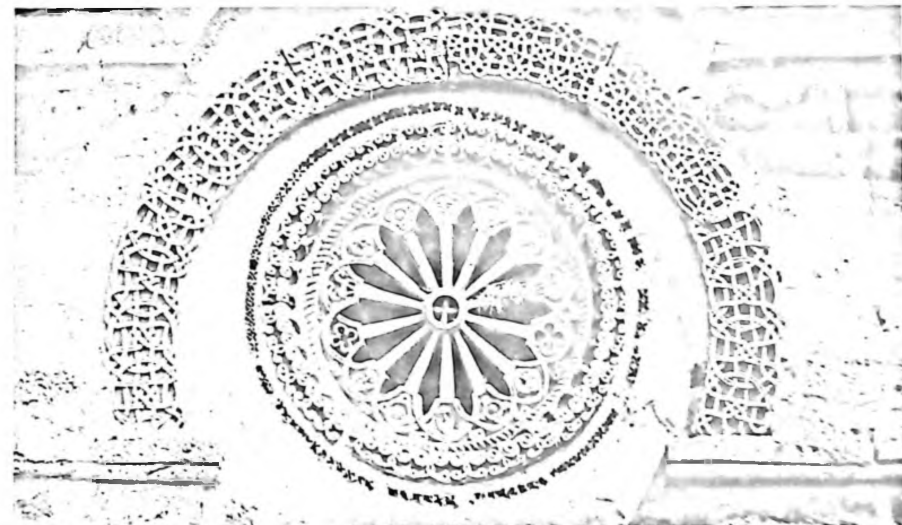
СЛ. 313 — ЦРКВА МАНАСТИРА ЉУБОСТИЊЕ.

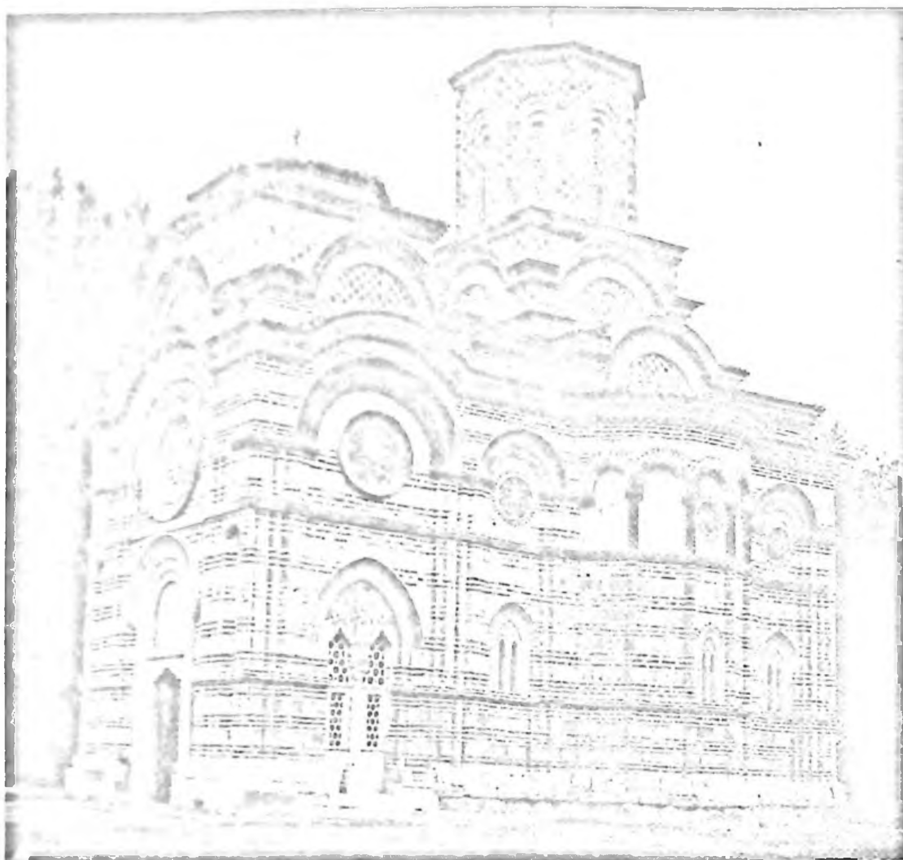
СЛ. 314 — НАТПИС БОРОВИЋА РАДА НА ПРАГУ ПОРТАЛА ЉУБОСТИЊЕ.

СЛ. 315 — ГОРЊА РОЗЕТА НА ЗАПАДНОЈ ФАСАДИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА НЕУПАРЕ

СЛ. 316 — ДОЊА РОЗЕТА НА ЗАПАДНОЈ ФАСАДИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА НЕУПАРЕ.

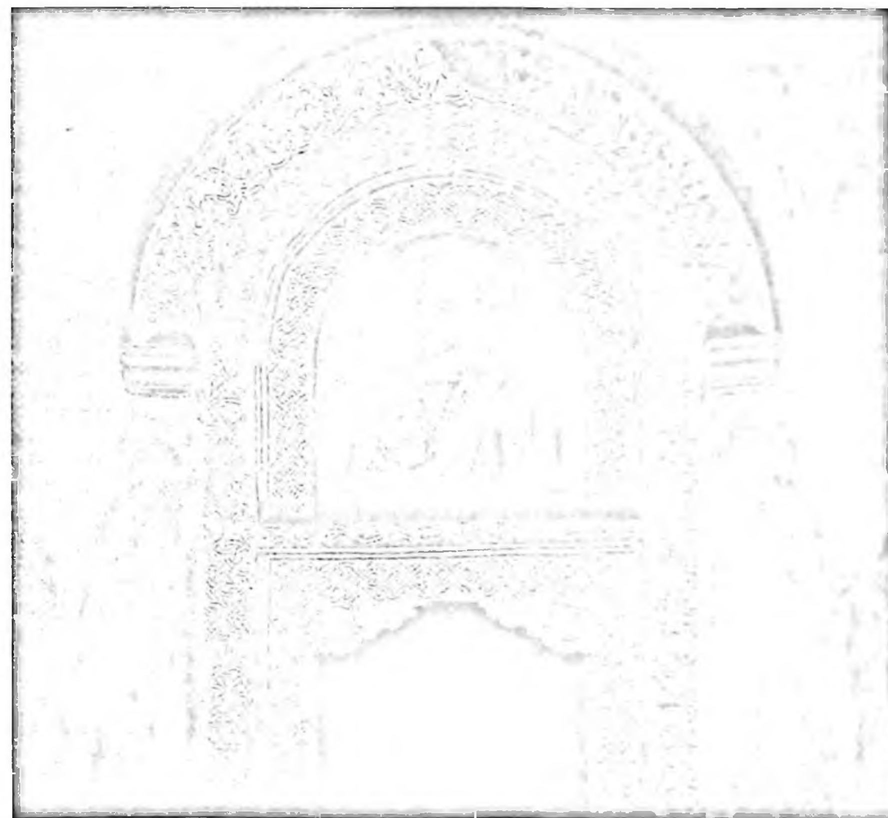
СЛ. 317 — ЦРКВА МАНАСТИРА КАЛЕНИЋА.

парапетима, какви се налазе већ на Милутиновој припрати уз коју је ова спољна припрата призидана, као и на Лазарици (сл. 271). Изнад ових отвора су шаховска поља са розетама у средини. На фасадама има бојом насликаних орнамената. У унутрашњости ове спољне припрате има и украса исклесаног у камену, изнад пролаза у припрату. Ова спољна припрата је потпуно очувана, као, уосталом, што је очувана и цела хиландарска црква. Изгледа да је у припрати постојао ктиторски натпис па да је доцније премалан новим живописом. Ако би такав натпис могао једнога дана бити откривен и ако би се по њему могла припрата и датирати, можда би се показало да је она старија од осталих Лазаревих цркава у Србији, што би помогло и бољем разјашњењу питања порекла и развоја обраде спољашности грађевина у овој стилској групи (сл. 269 и 273).

Дренча има развијен тип триконхоса, са олтарским делом сличним Лешју. Фасаде су биле изведене са первазима прозора украшеним преплетима. Данас је потпуно у рушевинама (сл. 377).

Неуйара је грађевина сажетог триконхосног распореда, са једним кубетом које је на прислоњеним пиластрима, и које је издигнуто изнад крова на надвишено постоље. Црква има припрату и једну веома незграпну кулу на спрату. Фасаде су, иначе, доста грубо каменом озидане, али велике богате камене розете, (које имају средишне делове романскога духа — сл. 316) као и фрагменти перваза и архиволта с преплетима, показују да је грађевина президана из делова раније цркве. У таквом је закрпљеном стању и очувана (сл. 299 и 378).

Љубосӣиња је грађевина са распоредом развијеног уписаног крста комбинованог са триконхосом, и са једним ку-

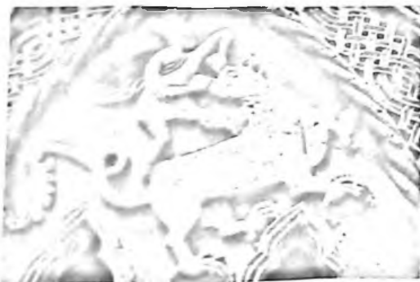

СЛ. 318 — ГОРЊИ ДЕО УНУТАРЊЕГ ПОРТАЛА ЦРКВЕ МАНАСТИРА КАЛЕНИЋА.

СЛ. 319 — ГОРЊИ ДЕО БОЧНОГ ОТВОРА НА ПРИПРАТИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА КАЛЕНИЋА.

бетом на слободним ступцима. Једновремено озидана припрата, можда је, такође, некада имала четири слободна ступца, што би се дало закључити по фасадама а можда

СЛ. 320 — ГОРЊИ ДЕО ОЛТАРСКОГ ПРОЗОРА НА ЦРКВИ МАНАСТИРА КАЛЕНИЋА.

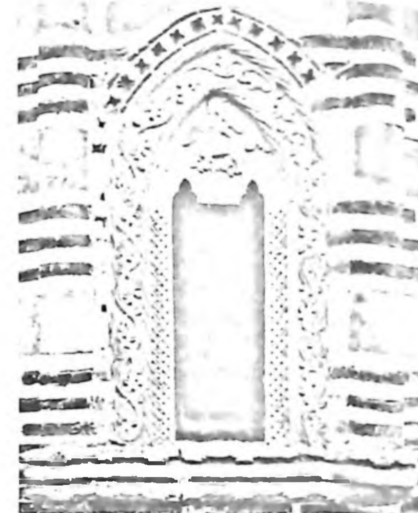
је имала и спрат са кулом, јер се виде трагови камених степеница које су водиле нагоре кроз зид. Сада је та припрата засведена једном великом калотом која нимало не одговара стилу цркве (сл. 386). Фасаде цркве су озидане каменом и омалтерисане су. Розете и орнаменти на архиволтама и око прозора су богати, али се може рећи да су цртеж и резање слабији него на Лазарици и Каленићу. На овоме украсу нема стилизованих фигура. Фасаде имају само један кордонски венац. Колонете на кубету су уврћене. На челу прага цркве је урезано крупним, читким словима· ПРОТОМАИСТОР БОРОВИЋ РАД... (сл. 314) име мајстора који је цркву саградио. Цела је грађевина данас у релативно доброме стању, са доцнијим надзидцима (сл. 313).

Велуће је грађевина са распоредом сажетог триконхоса са кубетом на прислоњеним пиластрима. Ово кубе је постављено на један виши спрат малих лукова. Фасаде су омалтерисане. Первази врата и прозора су украшени орнаментима резаним у камену. Црква има припрату. Цела грађевина је очувана, президана у горњим деловима (сл. 300 и 376).

Нова Павлица („нова“ за разлику од „старе“ чије се рушевине налазе недалеко) је грађевина са распоредом развијеног триконхоса, са једним кубетом изнад четири слободна стуба, са доцније президаном припратом и са високим звоником испред ове. Грађевина је очувана, данас омалтерисана и окречена, али се, ипак, види да је била споља доста једноставно обрађена (сл. 302 и 379).

Сисојевац је грађевина сажетог триконхосног распореда са једним кубетом на прислоњеним пиластрима. Сазидана је цела од камена, била је споља омалтерисана и имала је романски фриз аркадица на кровном венцу. Данас је потпуно у рушевинама (сл. 301 и 389).

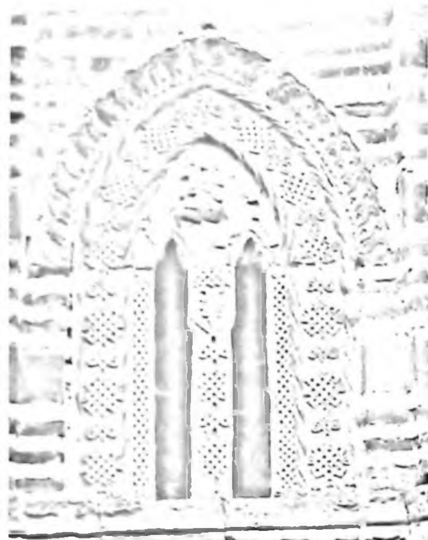

СЛ. 321 И 322 — ОЛТАРСКИ ПРОЗОР И ПРОЗОР НА ПЕВНИЧКОЈ АПСИДИ У КАЛЕНИЋУ.

Горњак, *Св. Стеван-Липовац* и *Митрополија* су мање цркве триконхосног распореда, са по једним кубетом на прислоњеним пиластрима. Код њих су све апсиде, и споља и изнутра, полукружних основа. Од ових цркава прве две су очуване, док је трећа порушена (сл. 374 и 387).

СЛ. 323 — ГОРЊИ ДЕО ПРОЗОРА НА СЕВЕРНОЈ АПСИДИ У КАЛЕНИЋУ.

СЛ. 324 И 325 — ПРОЗОРИ НА СЕВЕРНОЈ ФАСАДИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА КАЛЕНИЋА.

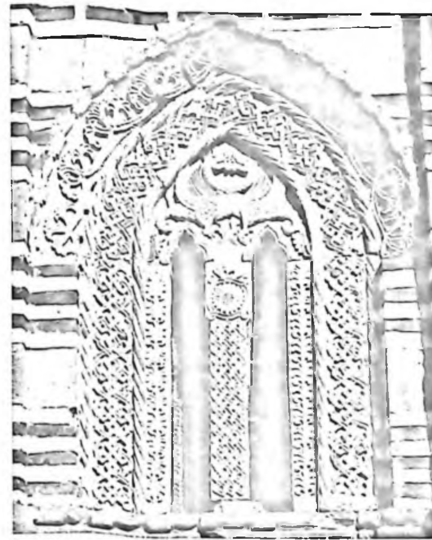
Руденица је својим склопом слична Лазарици и Каленићу као сажет триконхос са једним кубетом на прислоњеним пиластрима и са припратом. Споља је на тај начин обрађена што је уместо правог шарања каменом и опеком омалтерисана, па је озго то шарање само бојом подражавано. Изнад припрате није била четвртаста кулица, већ само ниска калота. Грађевина је била у рушевинама, али је 1935 год. оправљена доста нестручно (сл. 303 и 388).

Каленић је грађевина основе сличне Лазаричиној — сажет триконхос са једним кубетом на прислоњеним пиластрима. Кубе је издигнуто на надвишено коцкасто постоље и има, можда, један од најужих а највиших тамбура међу свим средњевековним српским црквама. Изнад припрате је једна слепа калота (сл. 317 и 382). Припрата има бочне, двојне отворе са стубом у средини, као на Лазарици.

Спољашност ове грађевине је, свакако, најбогатије обрађена међу свим споменицима ове стилске групе. Поред правилних редова камених тесаника и слојева опека, поред поделе фасада водоравним кордонским венцима и вертикалним пиластрима, поред шаховских поља (и цео тамбур кубета је покривен шаренилом шаховских поља), фасаде ове грађевине су нарочито богато украшене орнаментима резаним у камену. Тих орнамената има, како на первазу главног улаза и врата између припрате и самог храма (сл. 318 и 359), тако и на первазима свих прозора, а затим, још и на розетама и на архиволтама изнад ових. Нарочито су богато обрађени прозори, којих има седам. Они су двојни, са стубићем у средини. Первази су им покривени преплетима. Њихов горњи лук није полукружан већ готски изломљен у врху а под тим луцима су тимпанони са рељефним композицијама фигура, сваки другојачијег цртежа (сличних грифона и медведа има у Ахтамару у Јерменији) — сл. 321 и 327. Значајна је чињеница да су камени орнаменти око прозора били још и озго разно обојени (црвено, жуто и зелено).

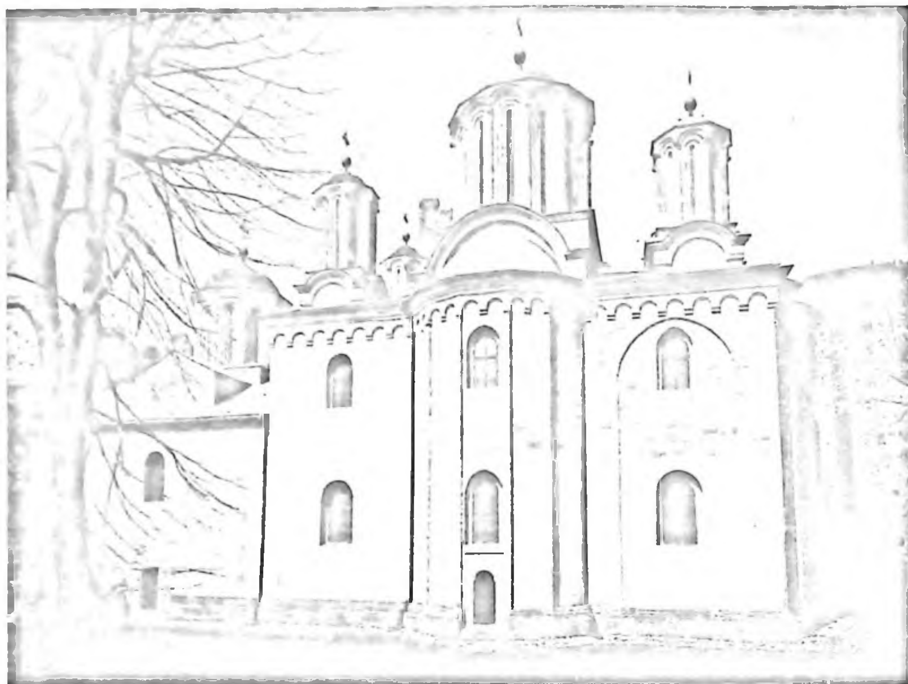
Грађевина је била очувана, али доста измењена преправкама. Њој је рестаурацијом 1928—9 враћен првобитни облик. (Литература: Ж. Татић, „Манастир Каленић“, Београд 1926 г.).

Ресава или *Манасија* је велика грађевина основе у облику развијеног триконхоса, са пет кубета, од којих је средишње (дванаестострано) на четири слободна ступца. Четири угаона кубета су издигнута на надвишена коцкаста постоља изнад крова. Ступци који носе главно кубе имају сваки по четири колонете, као и стопу и венац (сл. 367), те се могу рачунати као зидани стубови (као на Раваници). Ускоро по зидању цркве, дозидана је испред ње простране припрата, такође, распореда уписаног крста, са кубетом изнад четири слободна стуба која је затим доцније и президана (сл. 328 и 393).

СЛ. 326 И 327 — ПРОЗОРИ НА ЈУЖНОЈ ФАСАДИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА КАЛЕНИЋА.

Што је нарочито интересантно код овог споменика то је што његове фасаде нису озидане у стилу који би одговарао епоси, тј. са шарањем каменом и опеком, већ су потпуно камене, са правилним тесаницима а са кровним венцем од аркадица на консолама као што је било код рашких споменика. Међутим, на западној фасади цркве се ипак задржао украс око прозора са преплетима моравскога стила (сл. 366), а у рушевинама је нађено још делова скромнога пластичног украса и осталих прозора, тако да се види да је ову грађевину радио мајстор који није био вичан стилу дотадање домаће школе. Модел насликан у унутрашњости цркве, у рукама ктитора, претставља цркву како она и данас изгледа.

СЛ. 328 — ЦРКВА МАНАСТИРА РЕСАВЕ—МАНАСИЈЕ.

Цела грађевина је необично високих пропорција, са тамбурима кубета који спадају међу најуже и највише у целој средњевековној српској архитектури.

У припрати се налази изванредно богато изведен под од разнобојног камена (жућкасто-белог, црвеног и плавог) комбинованог у шаре, са розетом у средини и са четири крака у крст између стубова — који је свакако најлепши пример пода (поред оног у цркви Св. Арханђела код Призрена) у целој средњевековној српској архитектури (сл. 329, 369 и 371).

Црква је била очувана а 1958—60 год. је и рестаурирана. Она се налази усред одбрамбених зидина и кула града *Ресаве*, једног од најлепших наших средњевековних утврђења (сл. 434 и 435). (Литература: др Ст. Станојевић, др Л. Мирковић, арх. Ђ. Бошковић, „Манастир Манасија", Београд, 1928 г.).

Црква манастира *Враћевшнице* је, такође, споља обрађена каменом, на исти начин као и Ресава. Међутим, ова грађевина има облик једнобродног простора са припратом и са кубетом изнад отвореног трема на западној страни (сл. 331 и 394). На фасадама ове грађевине није фриз аркадица употребљен као кровни венац, како је то обично у рашкој групи било, већ је постављен ниже, као украс.

Цркве манастира *Св. Стевана* у *Лепенцу* и *Св. Стевана у Мелентији* су обе имале распоред сажетог трикохоса, са једним кубетом на прислоњеним пиластрима. Обе су биле са припратама. Данас се налазе у рушевинама. Изнад зидова пре од њих надзидана је доцније новија црква, која је, такође, данас у рушевинама, а од друге су остали само темељи. Око темеља ове друге грађевине има у рушевинама фрагмената са орнаментима резаним у камену, по којима се види да је ова црква била њима украшена (сл. 383 и 396). Изводе се радови на њеном откопавању.

Благовештење на Млави, била је грађевина са распоредом сажетог трикохоса, са пиластрима а не слободним стубовима. Данас је до темеља у рушевинама али има фрагмената са орнаментима резаним у камену по којима се види да је била споља украшена.

Павловац је био грађевина са распоредом сажетог трикохоса, са кубетом на прислоњеним пиластрима. Грађевина је била цела сазидана од камена. Данас је у рушевинама (сл. 395).

Црква манастира *Витовнице* је грађевина сажетог трикохосног типа са једним кубетом, која би, по своме облику, требало да буде приказана на овоме месту, мада на њој постоји једна камена плоча са јерменским натписом из године 1218 сигурно у другостепеној употреби (сл. 385).

Смедеревска црква (стара црква на гробљу) је сажетог трикохосног распореда, са кубетом на прислоњеним пиластрима. Фасаде су озидане каменом и опеком, са врло мало једноставног резаног украса. Под цркве је нижи од нивоа дворишта. Грађевина је очувана (сл. 304 и 390).

Добрун је једнобродна грађевина без кубета, која је имала припрату са отвореним тремом, дозидану у време кнеза Лазара. Оштећена је јако у последњем рату а президана 1946 год. (сл. 384).

СЛ. 329 — СРЕДЊИ ДЕО ПОДА У ПРИПРАТИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА РЕСАВЕ—МАНАСИЈЕ.

СЛ. 330 — УНУТРАШЊОСТ ЦРКВЕ МАНАСТИРА РЕСАВЕ—МАНАСИЈЕ.

СЛ. 331 — ЦРКВА МАНАСТИРА ВРАЋЕВШНИЦЕ. (ИСПОД РУДНИКА).

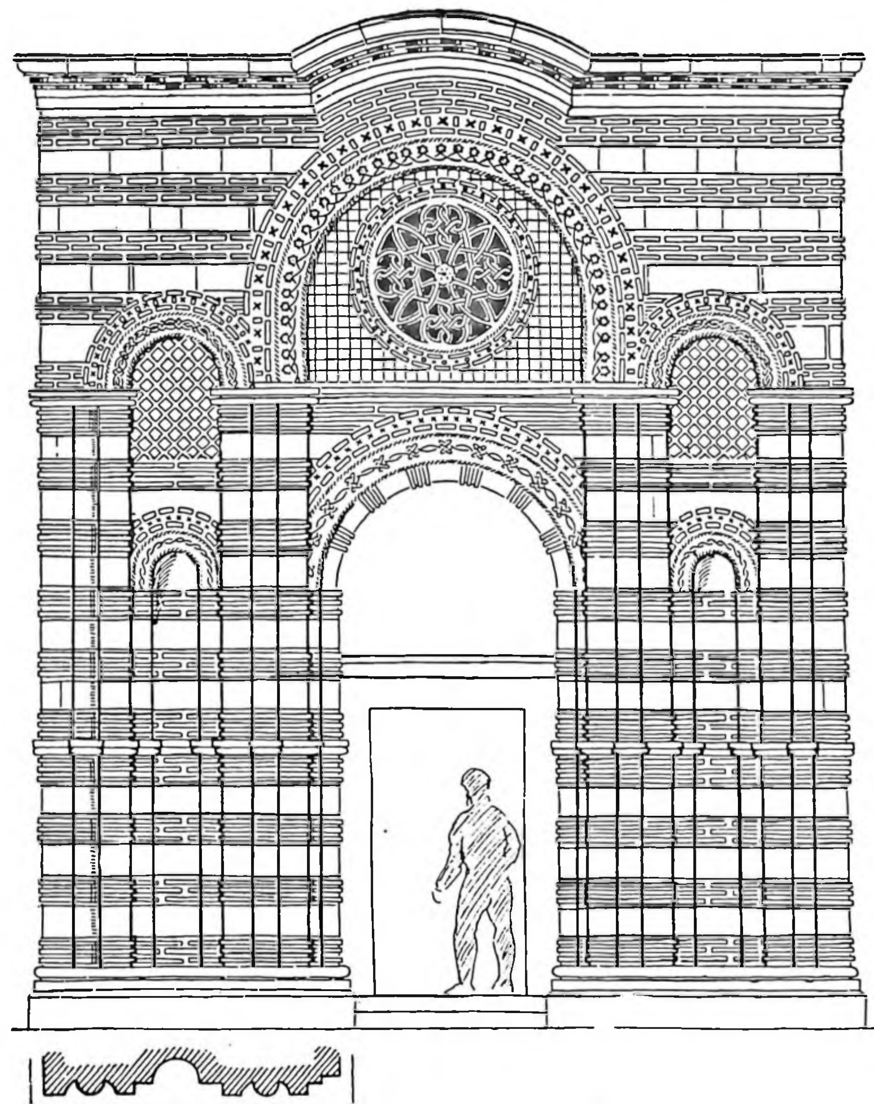
Копорин и *Шаторња* су једноставне једнобродне грађевине са кубетом. Очуване су (сл. 391 и 392).

Рамаћа је такође скромна грађевина, са једним кубетом (сл. 381). По очуваноме живопису се види да је припадала овој групи, из времена са краја XIV или почетка XV века.

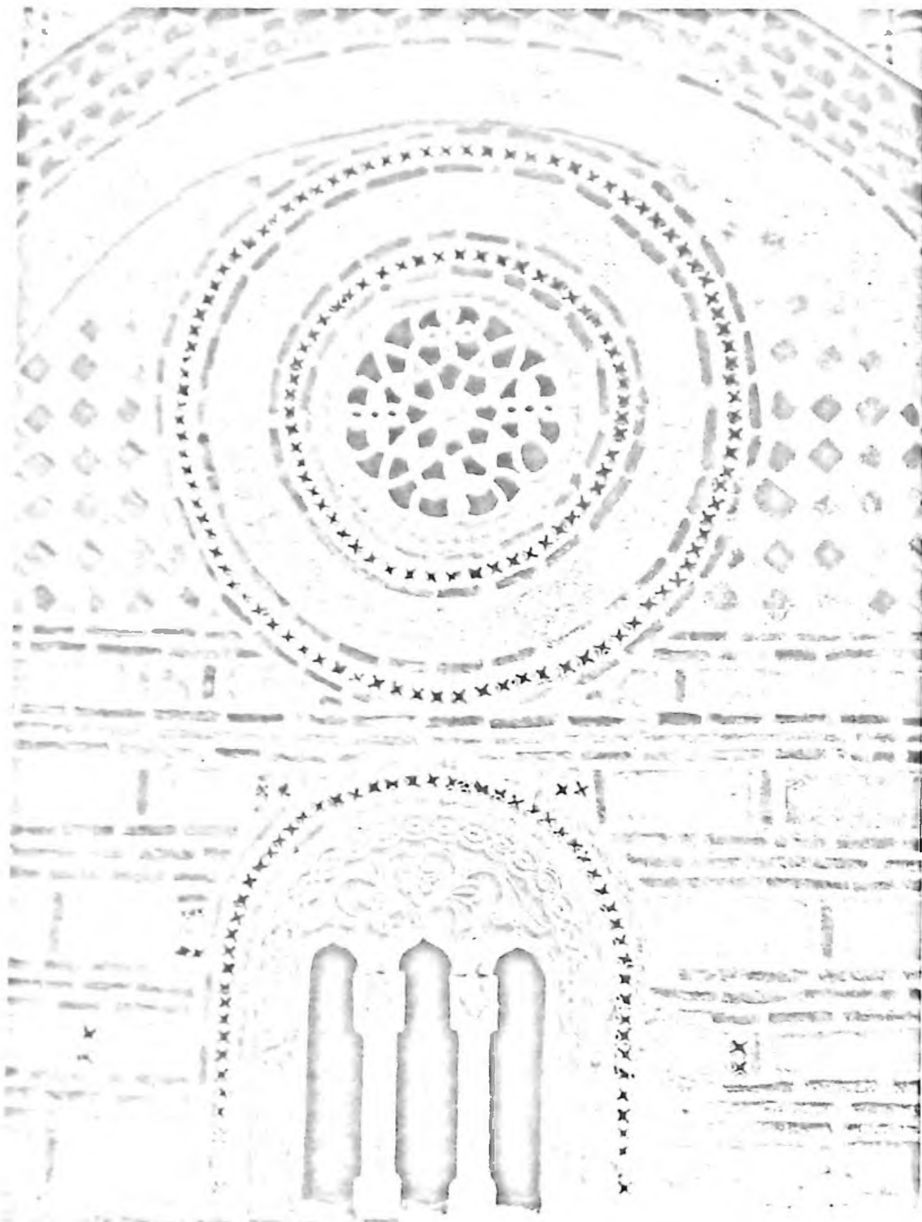
Изван моравског краја, у Јадранскоме Приморју које је било још слободно и припадало крајем XIV века Балшићима а затим деспотима Стефану и Ђурђу, остаје из овога доба неколико црквица трикон- хосног облика, са једним кубетом. Њихове су певнице и споља полукружне. Грађевине су озидане каменом. То су *Старчева Горица*, *Морачник* и *Брезавица* или *Бешка*. Све су у рушевинама, на острвцима Скадарског Језера (сл. 397 и 398).

И приликом приказа ове стилске групе задржали смо се само на архитектонски интересантнијим споменицима.

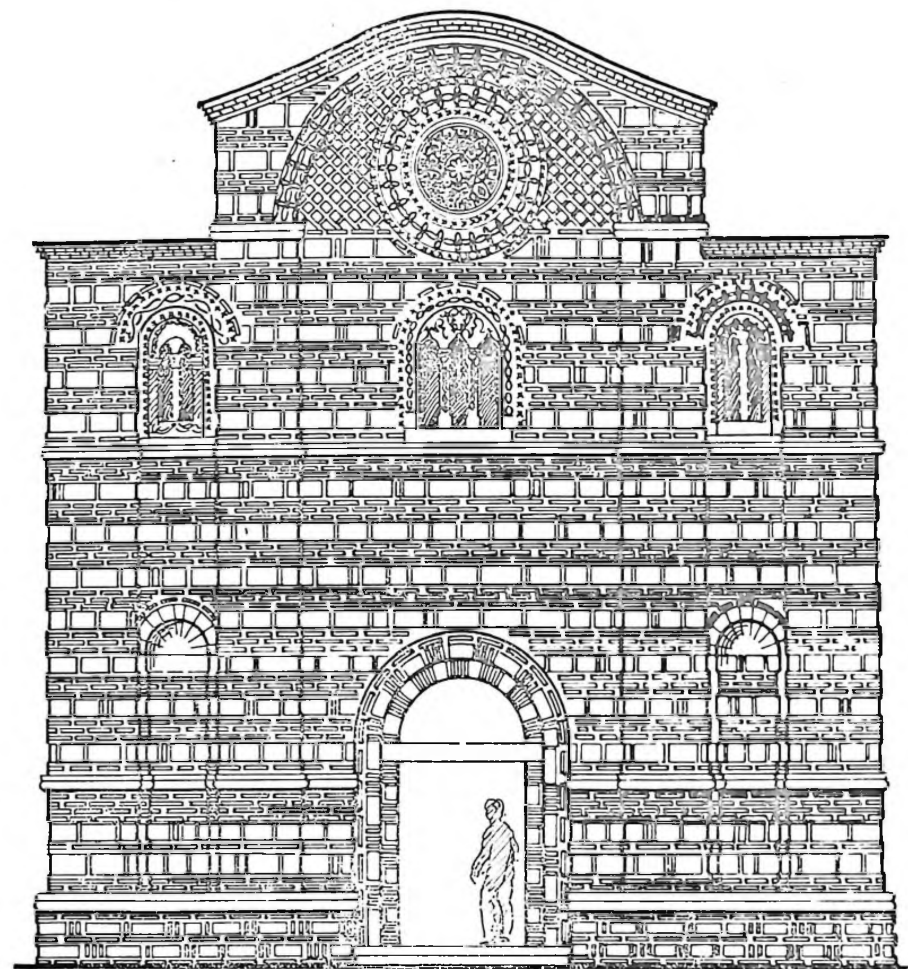

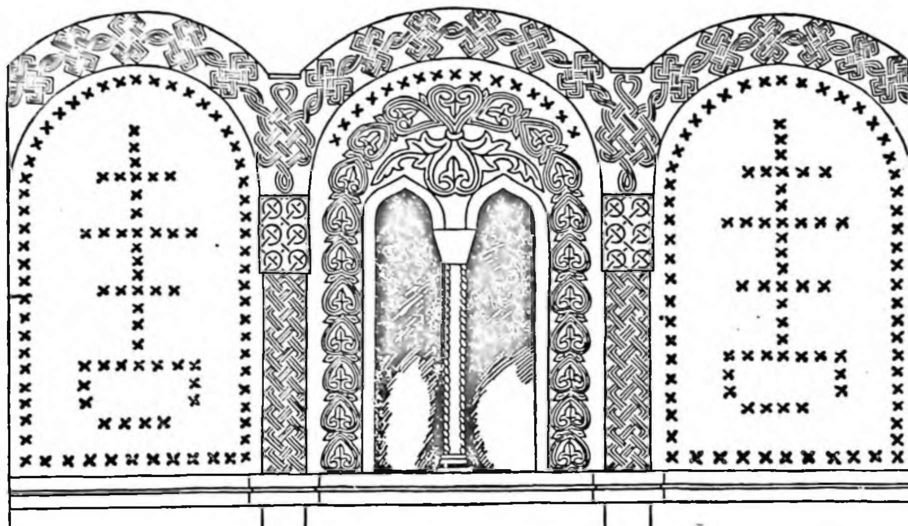
СЛ. 332 — ЗАПАДНА ФАСАДА ЛАЗАРИЦЕ,

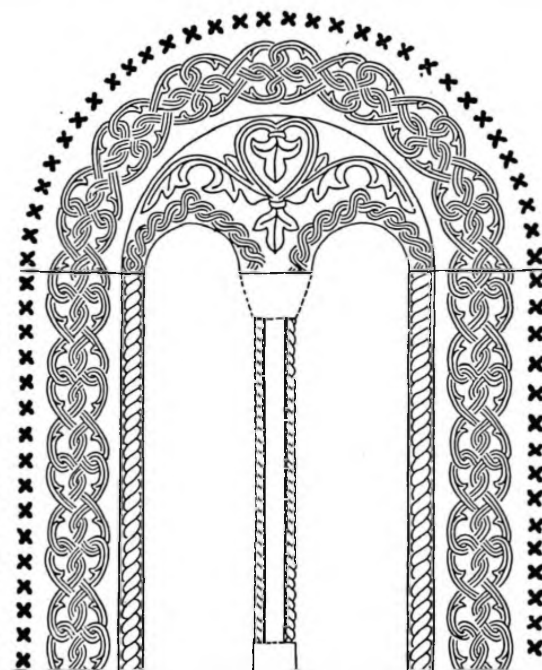
СЛ. 333 — ДЕО ЗАПАДНОГА ЗАБАТА НА ЦРКВИ МАНАСТИРА РАВАНИЦЕ (СНИМАК 1962 ГОД., ПОСЛЕ ЧИШЋЕЊА ФАСАДЕ).

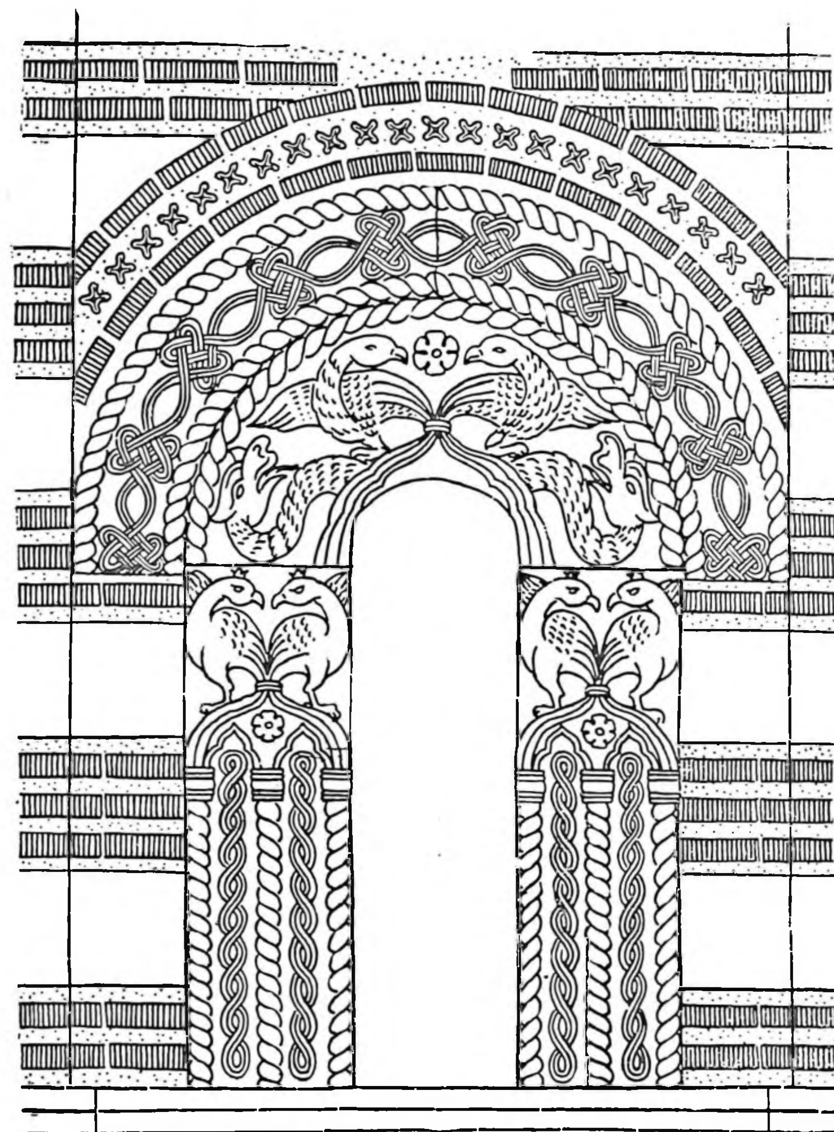
СЛ. 334 — ЗАПАДНА ФАСАДА ЦРКВЕ МАНАСТИРА РАВАНИЦЕ (ЗАМИШЉЕНА, БЕЗ ПРИПРАТЕ) — ПО Б. ВУЛОВИЋУ.

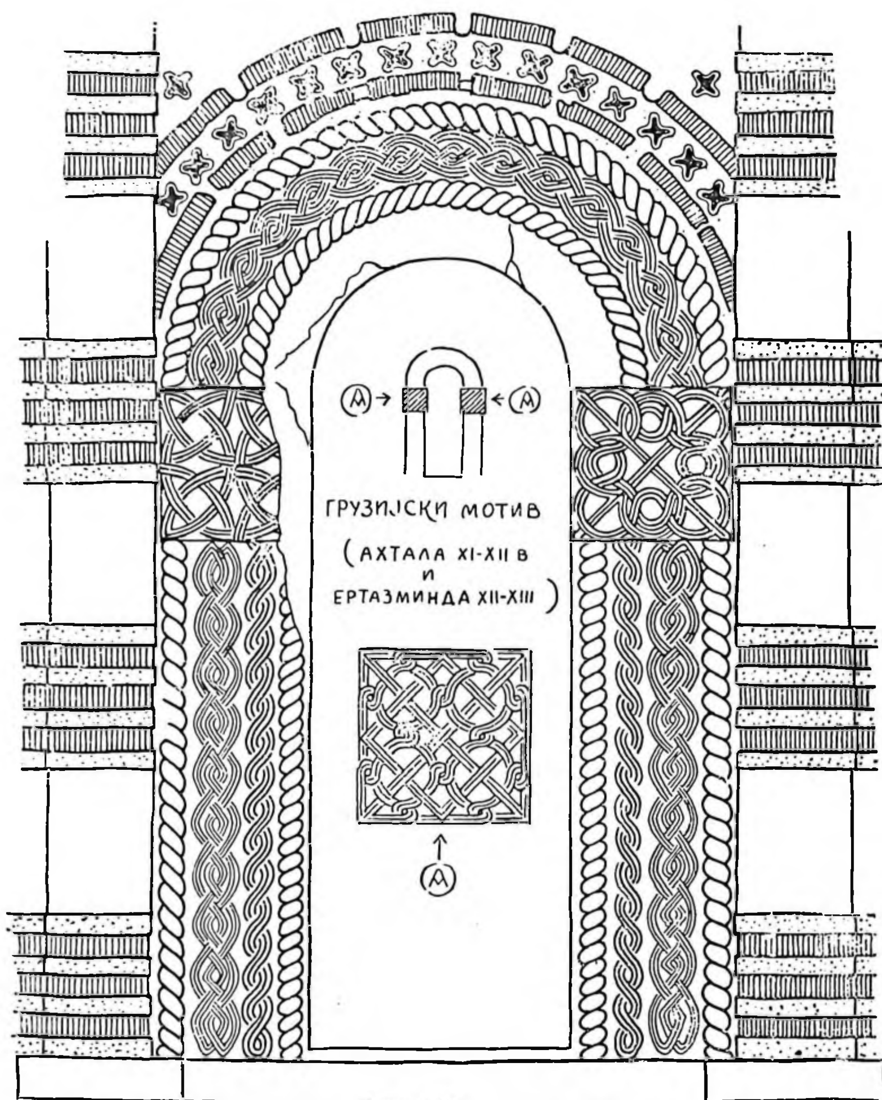
СЛ. 335 — ГОРЊИ ДЕО СЕВЕРНЕ ПЕВНИЧКЕ АПСИДЕ НА ЦРКВИ МАНАСТИРА РАВАНИЦЕ.

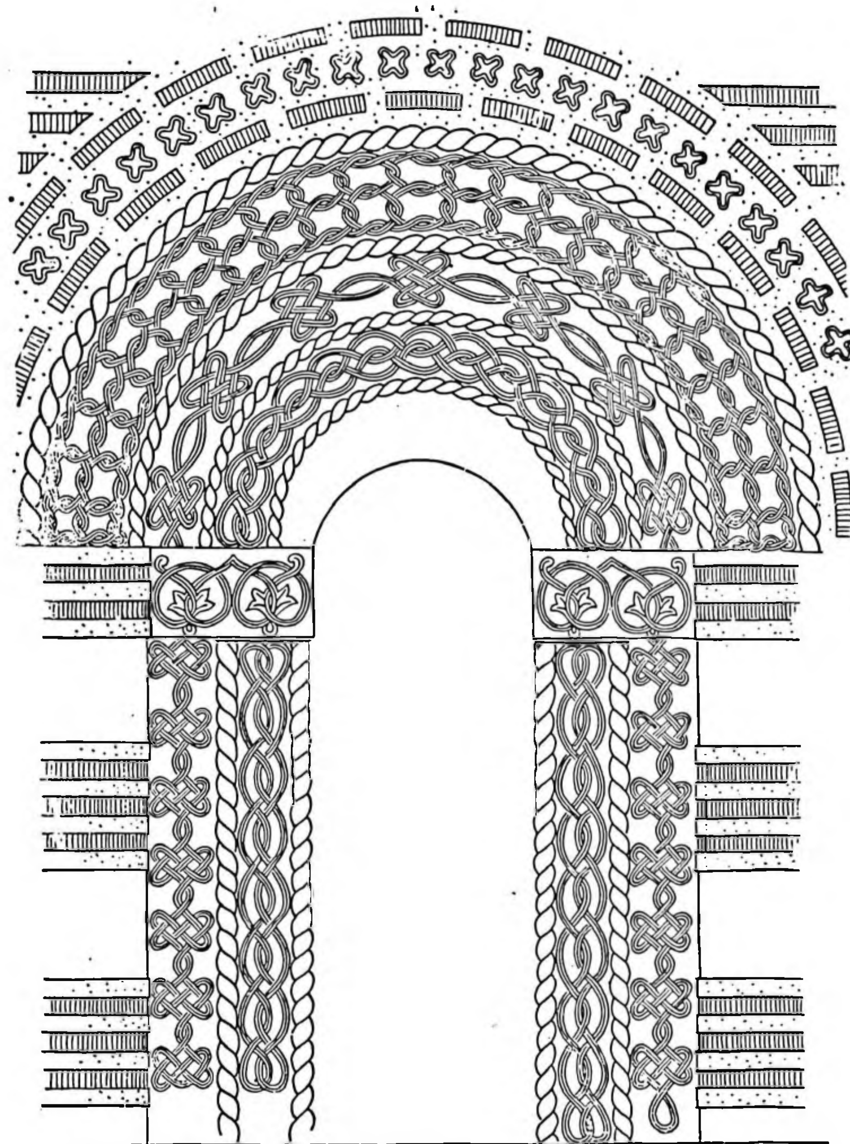
СЛ. 336 — ПРОЗОР НА СЕВЕРНОЈ СТРАНИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА РАВАНИЦЕ.

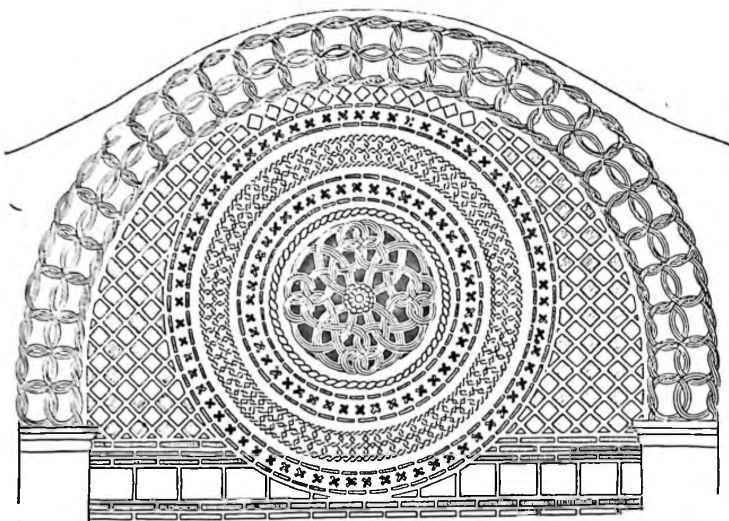
СЛ. 337 — ПРОЗОР НА ЈУЖНОЈ ФАСАДИ ЦРКВЕ ЛАЗАРИЦЕ.

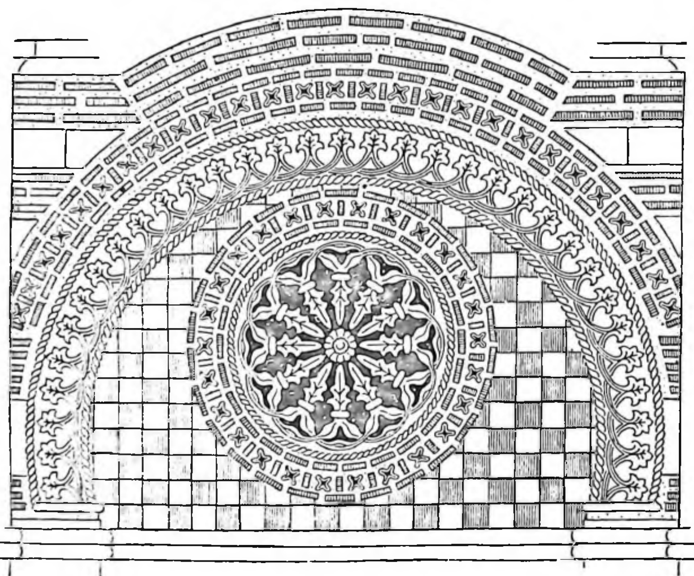
СЛ. 338 – ПРОЗОР НА ОЛТАРСКОЈ АПСИДИ ЦРКВЕ ЛАЗАРИЦЕ.

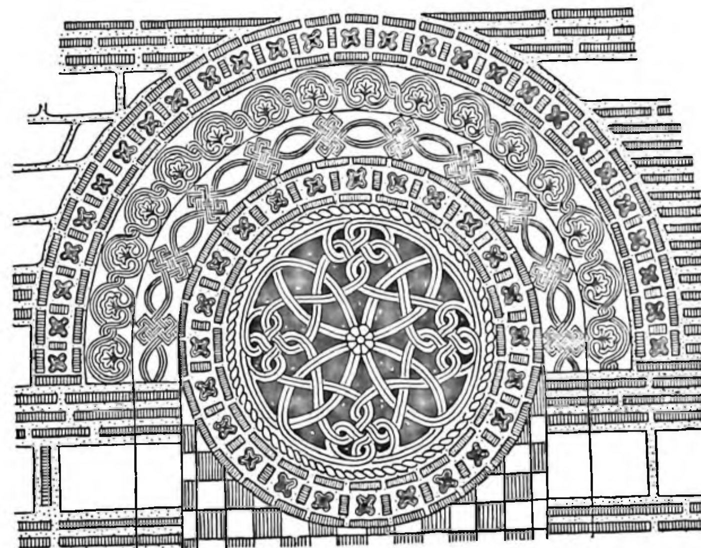
СЛ. 339 – ПРОЗОР НА ЈУЖНОЈ ФАСАДИ ЦРКВЕ ЛАЗАРИЦЕ.

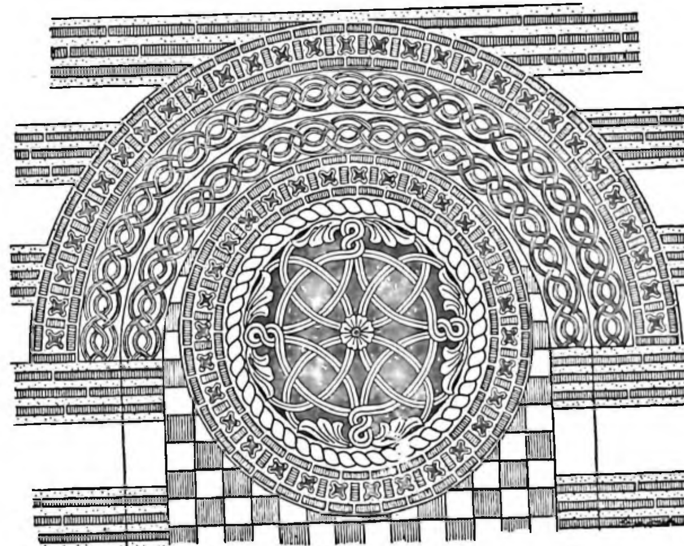
СЛ. 340 — РОЗЕТА НА ЗАПАДНОЈ ФАСАДИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА РАВАНИЦЕ.

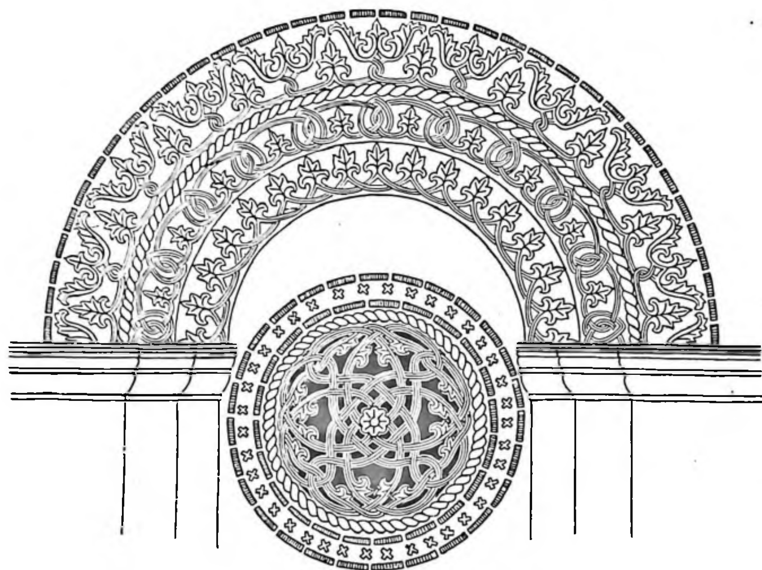
СЛ. 341 — РОЗЕТА НА ЈУЖНОЈ ФАСАДИ ПРИПРАТЕ ЦРКВЕ ЛАЗАРИЦЕ.

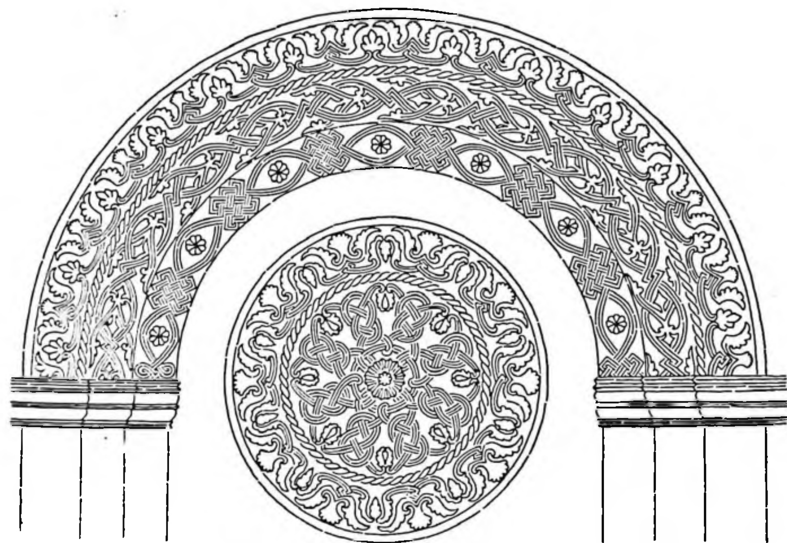

СЛ. 342 — РОЗЕТА НА ЈУЖНОЈ СТРАНИ ЦРКВЕ ЛАЗАРИЦЕ.

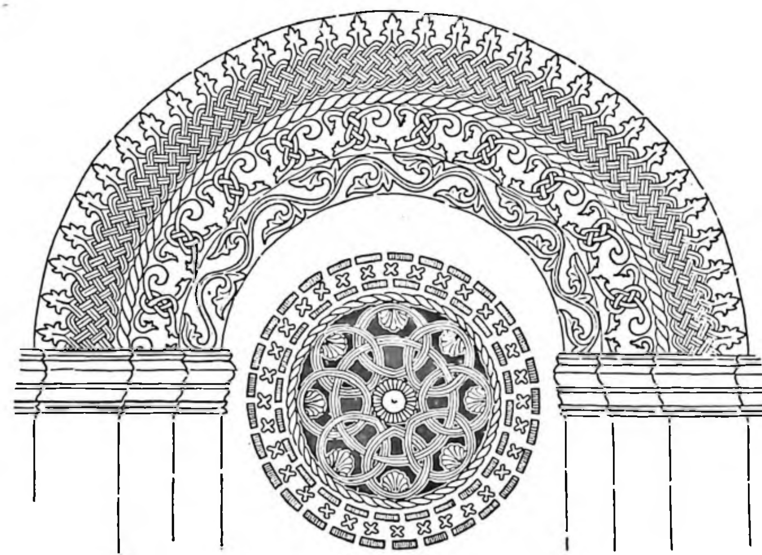

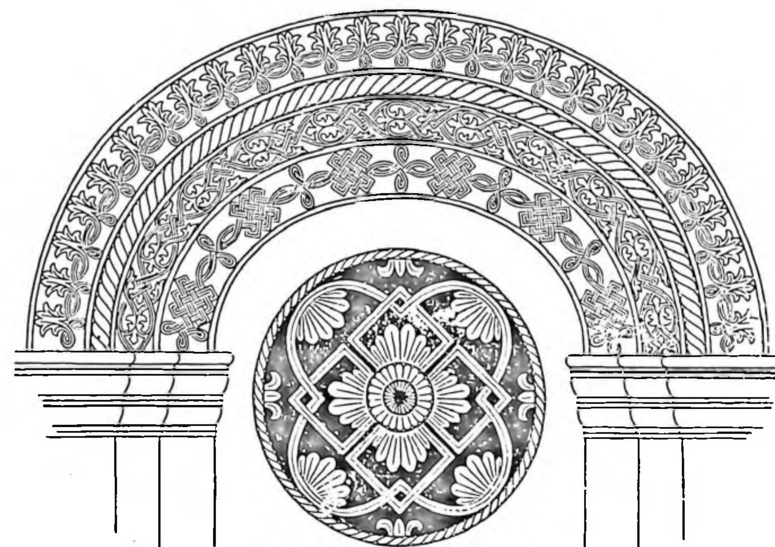
СЛ. 343 — РОЗЕТА НА СЕВЕРНОЈ СТРАНИ ЦРКВЕ ЛАЗАРИЦЕ.

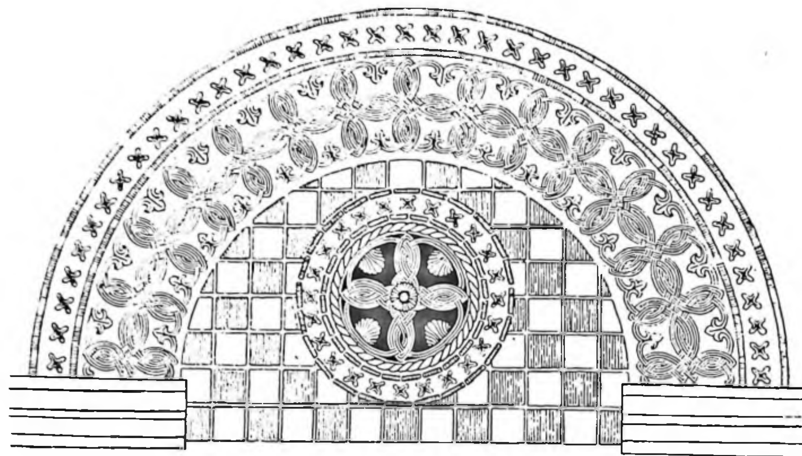

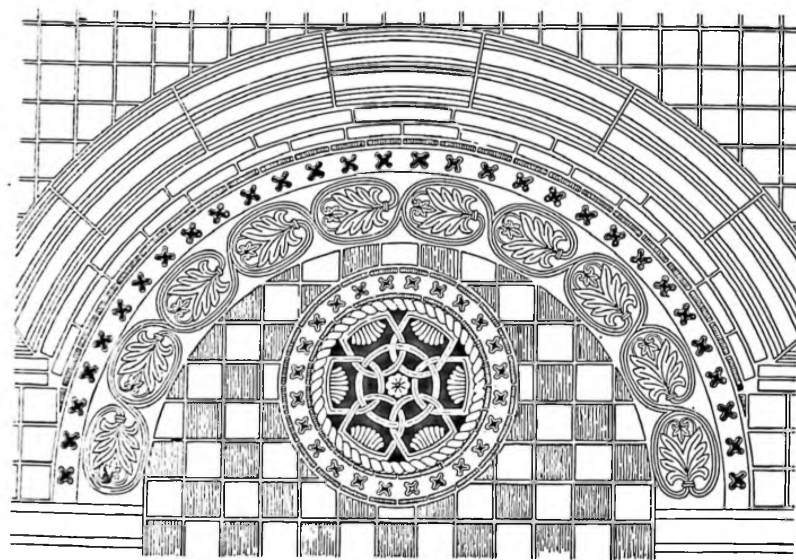
СЛ. 344 И 345 — РОЗЕТЕ НА ЈУЖНОЈ ФАСАДИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА КАЛЕНИЋА.

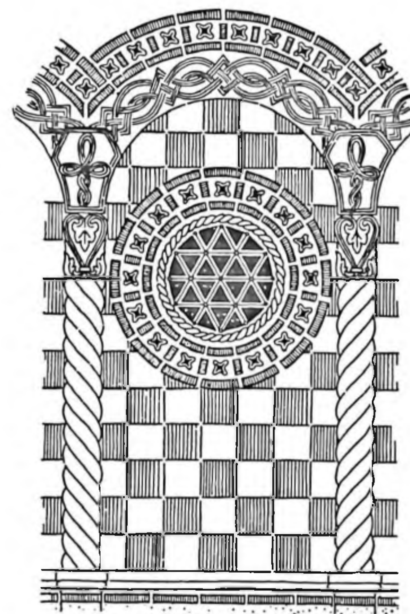

СЛ, 346 И 347 — РОЗЕТЕ НА ФАСАДАМА ЦРКВЕ МАНАСТИРА КАЛЕНИЋА.

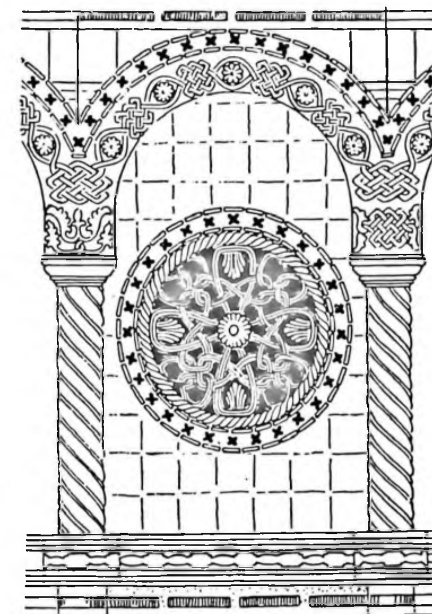

СЛ. 348 И 349 – РОЗЕТЕ НА ПОСТОЉУ КУБЕТА ЦРКВЕ МАНАСТИРА КАЛЕНИЋА.

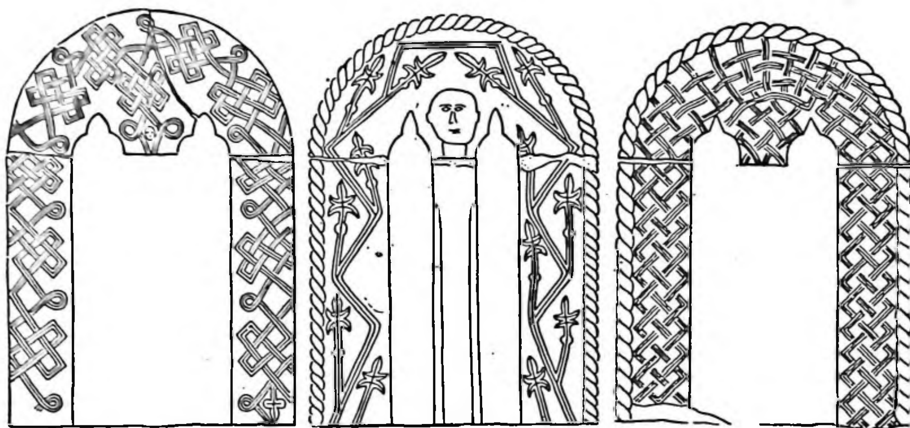
СЛ. 350 – ДЕО ФАСАДЕ ЦРКВЕ ЛАЗАРИЦЕ.

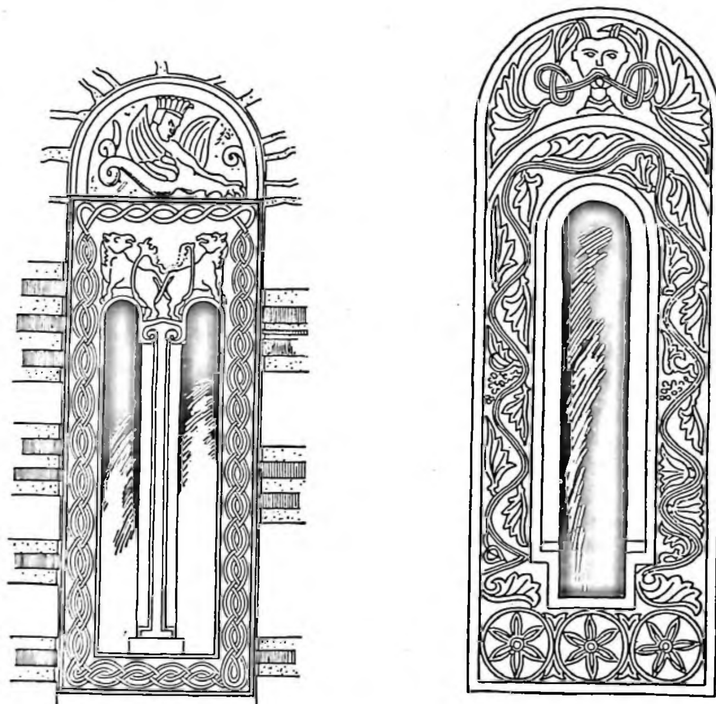
СЛ. 351 – ДЕО ФАСАДЕ ЦРКВЕ МАНАСТИРА КАЛЕНИЋА

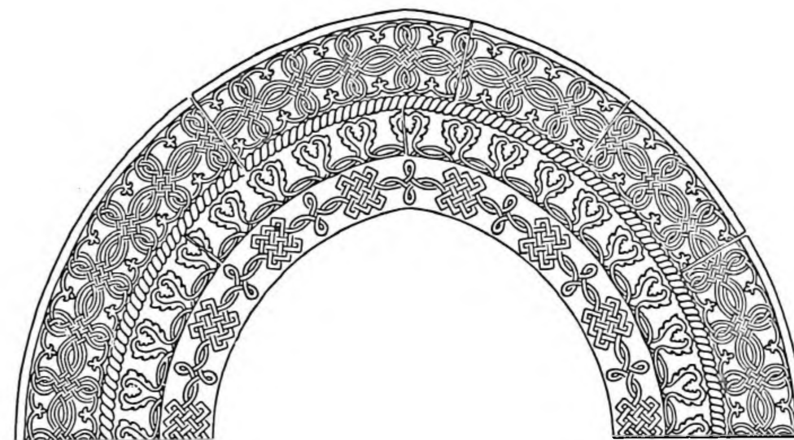
СЛ. 352 – КАМЕНИ УКРАС УЗИДАН НА ФАСАДИ НОВИЈЕ ПРИПРАТЕ ЦРКВЕ МАНАСТИРА РАВАНИЦЕ.

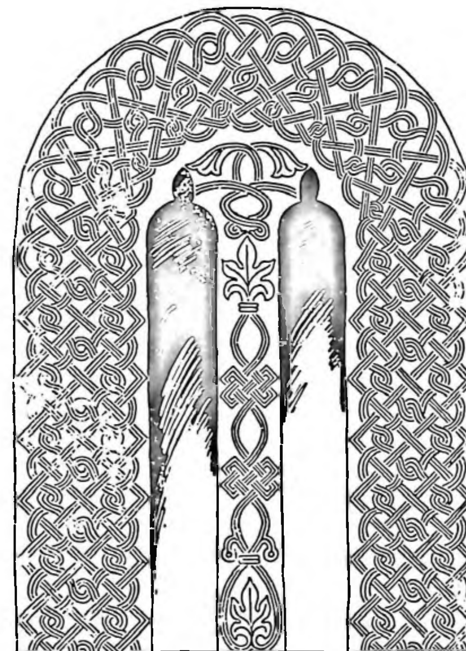
СЛ. 353 (а, б и в) – ПРОЗОРИ НА ЦРКВИ МАНАСТИРА РУДЕНИЦЕ.

СЛ. 354 (а и б) – ПРОЗОРИ НА ЦРКВИ МАНАСТИРА ДРЕНЧЕ.

СЛ. 355 – АРХИВОЛТА СЕВЕРНОГ ОТВОРА НА ПРИПРАТИ КАЛЕНИЋА.

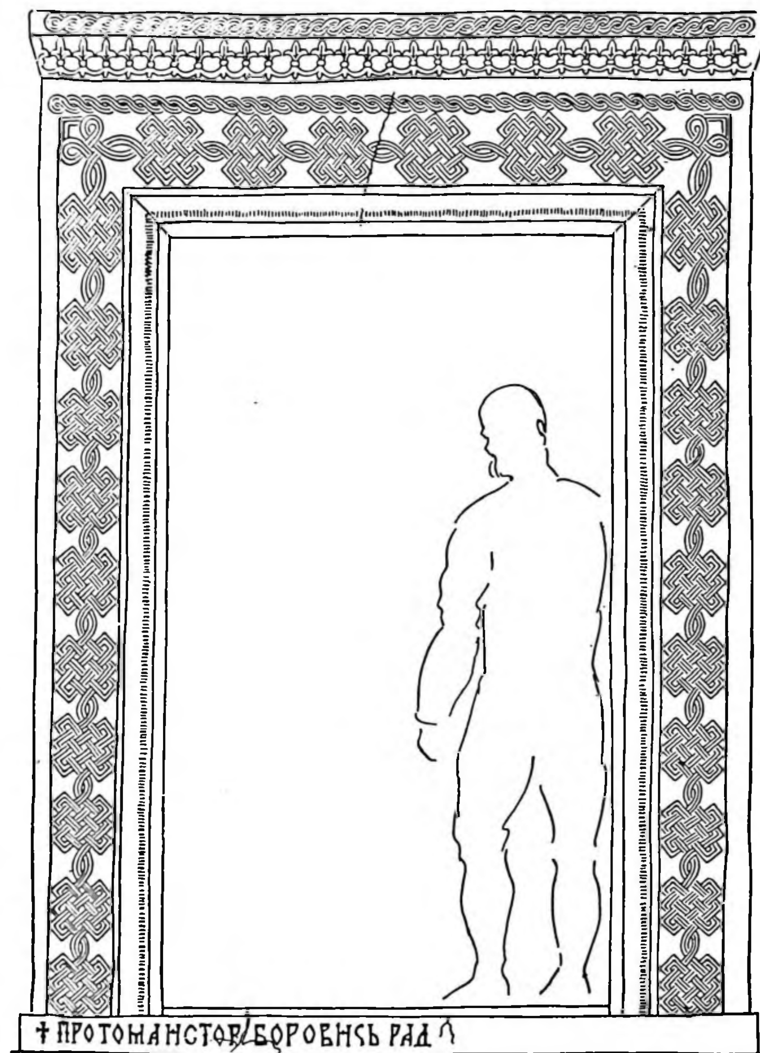

ИСТОВЕТАН МОТИВ (САМО ТРОЧЛАН)
НАЛАЗИ СЕ У ГРУЗИЈИ (АХТАЛА XI-XII ВЕК)

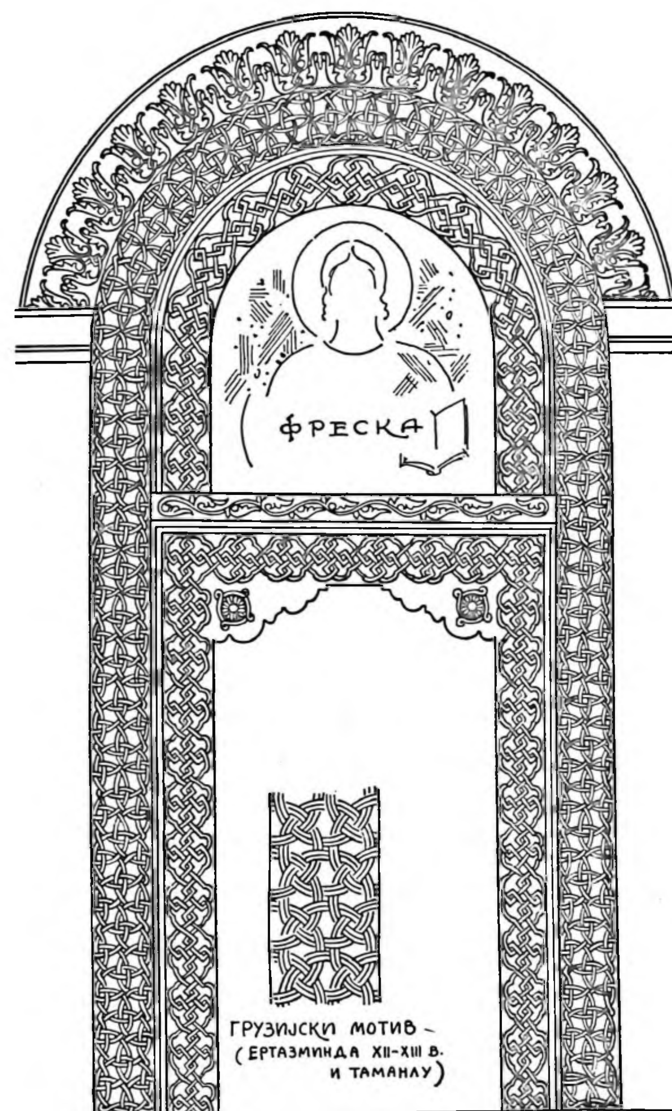

СЛ. 356 – ПРОЗОР НА ЉУБОСТИЊИ.

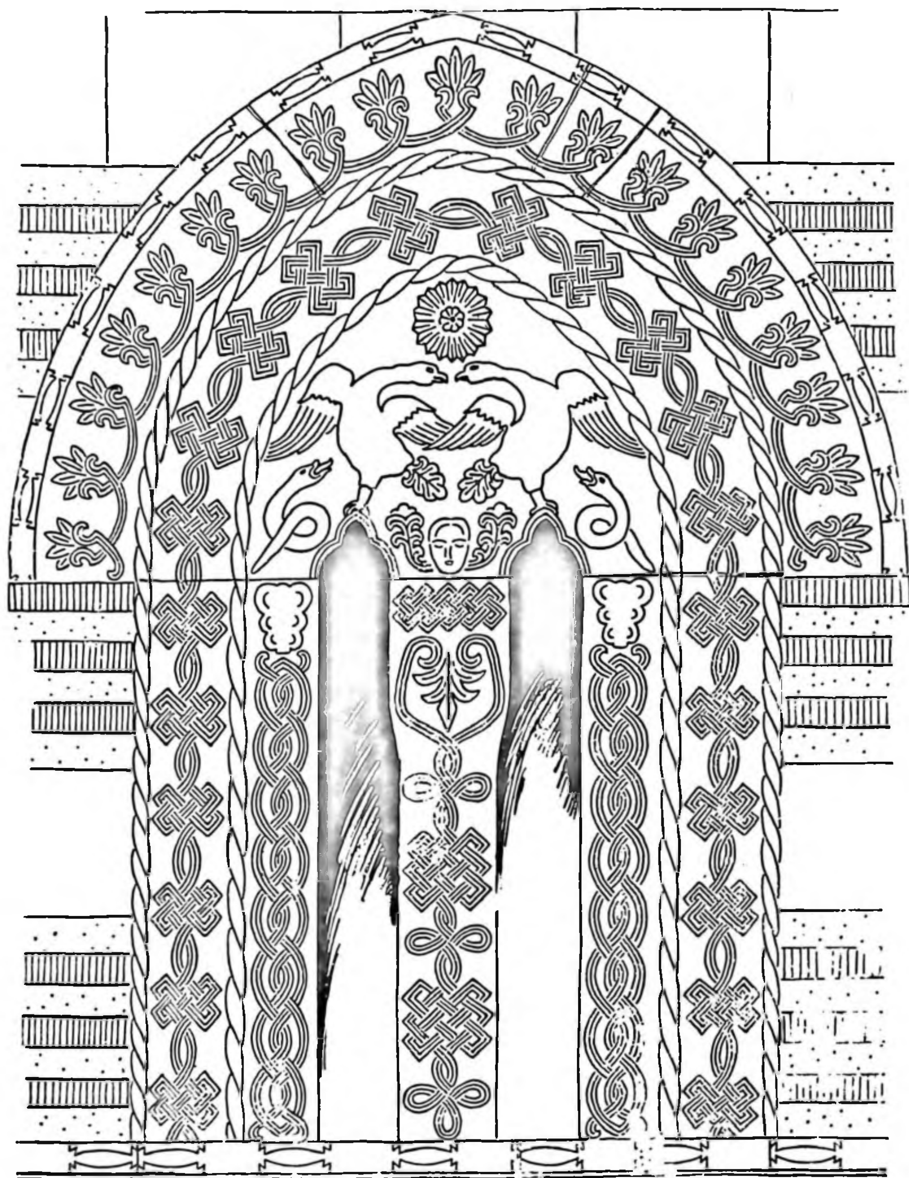
СЛ. 357 – ПРОЗОР НА ВЕЉУЋУ.

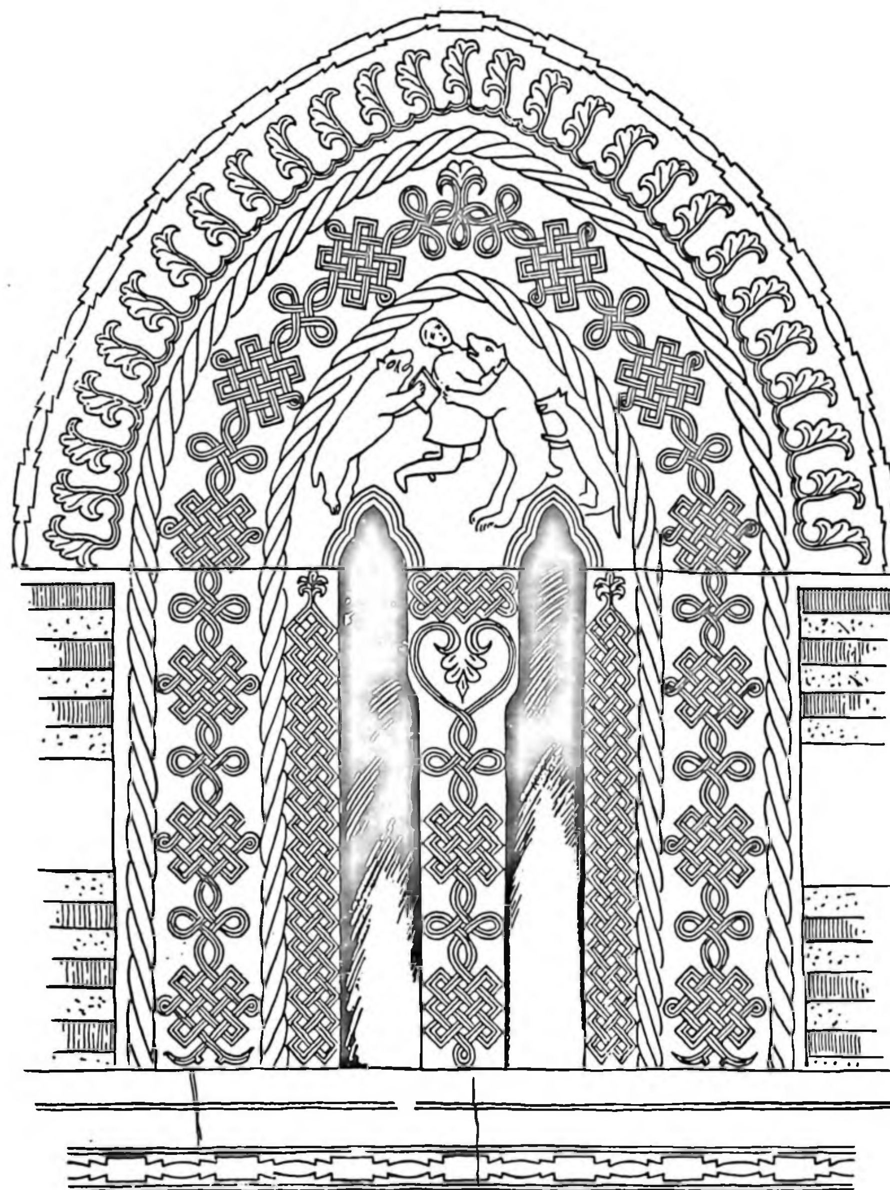
СЛ. 358 – УНУТАРЊИ ПОРТАЛ НА ЦРКВИ МАНАСТИРА ЉУБОСТИЊЕ
(СА ПОТПИСОМ: „ПРОТОМАИСТОР БОРОВИЋ РАД"...)

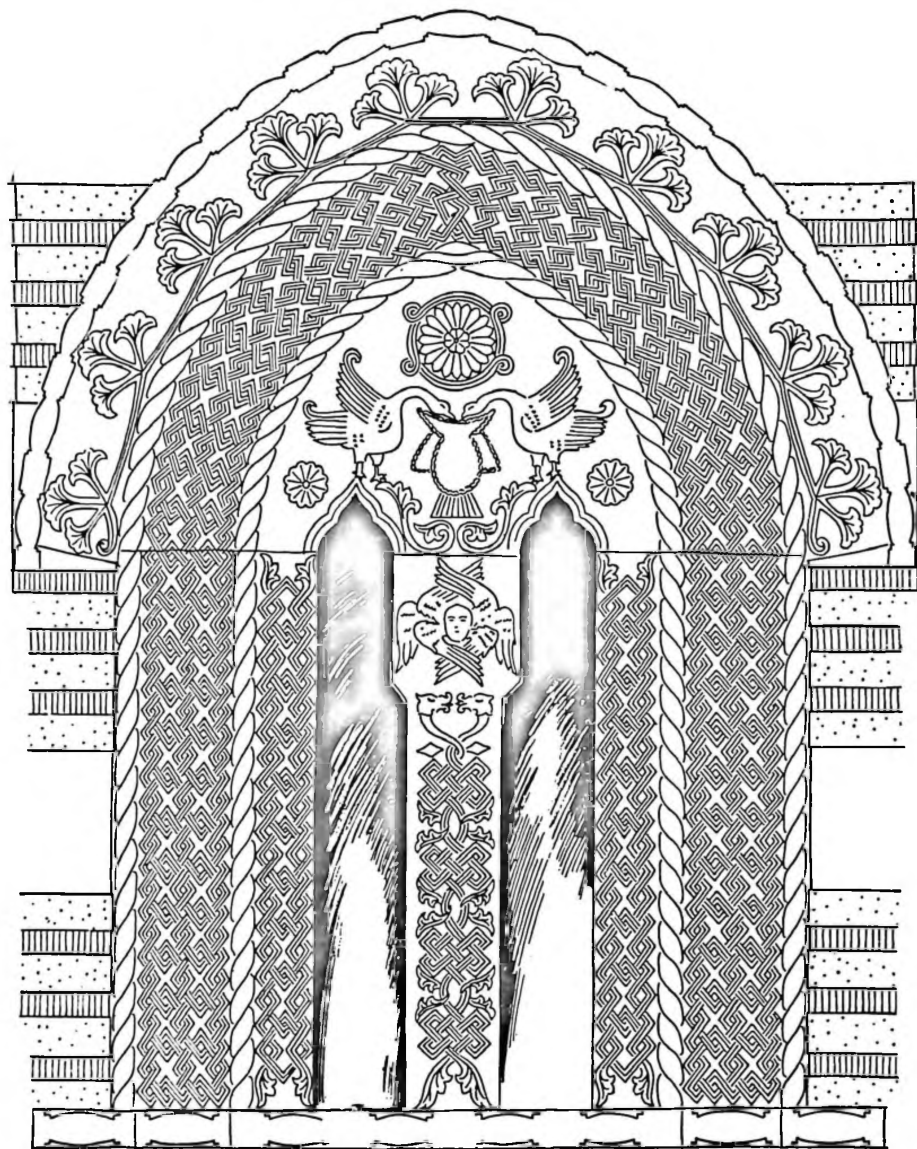
СЛ. 359 – УНУТАРЊИ ПОРТАЛ У ЦРКВИ МАНАСТИРА КАЛЕНИЋА.

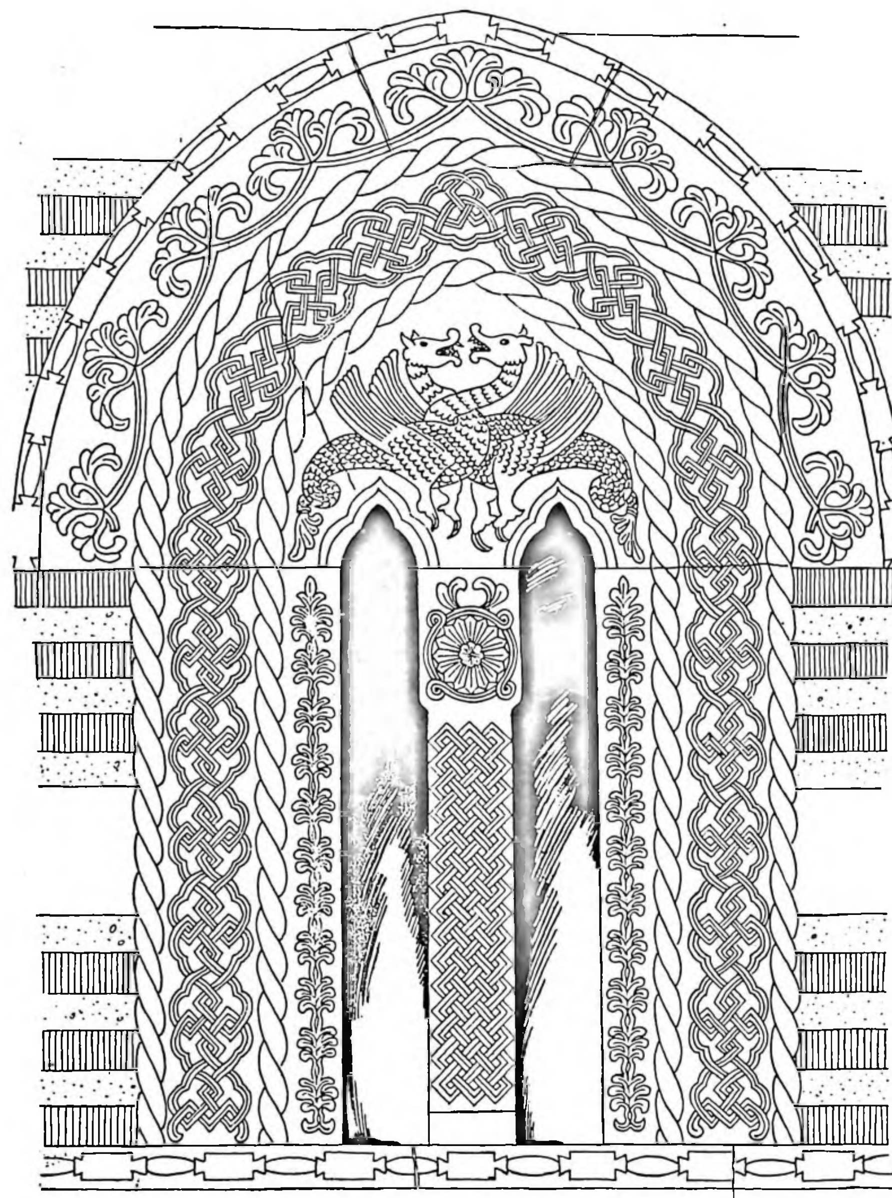
СЛ. 360 — ПРОЗОР НА СЕВЕРНОЈ ФАСАДИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА КАЛЕНИЋА.

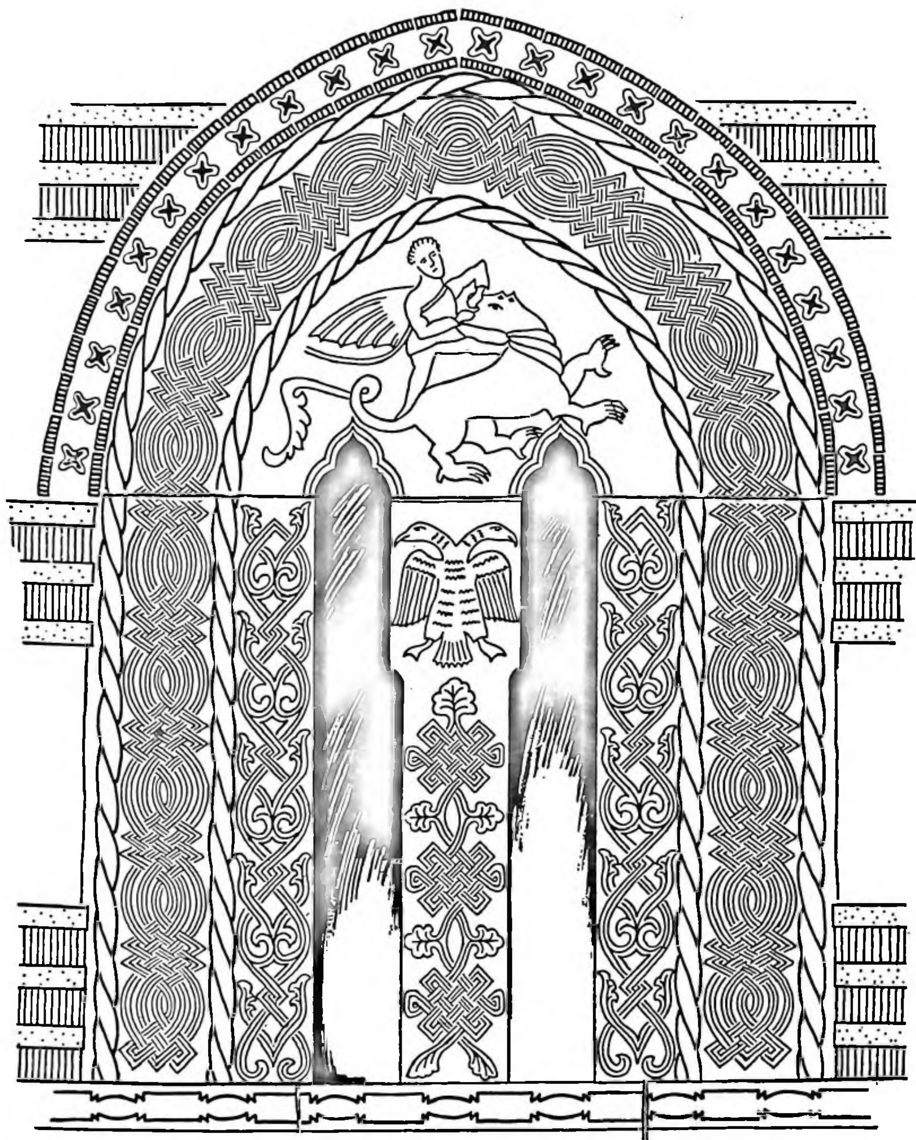
СЛ. 361 — ПРОЗОР НА СЕВЕРНОЈ ФАСАДИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА КАЛЕНИЋА.

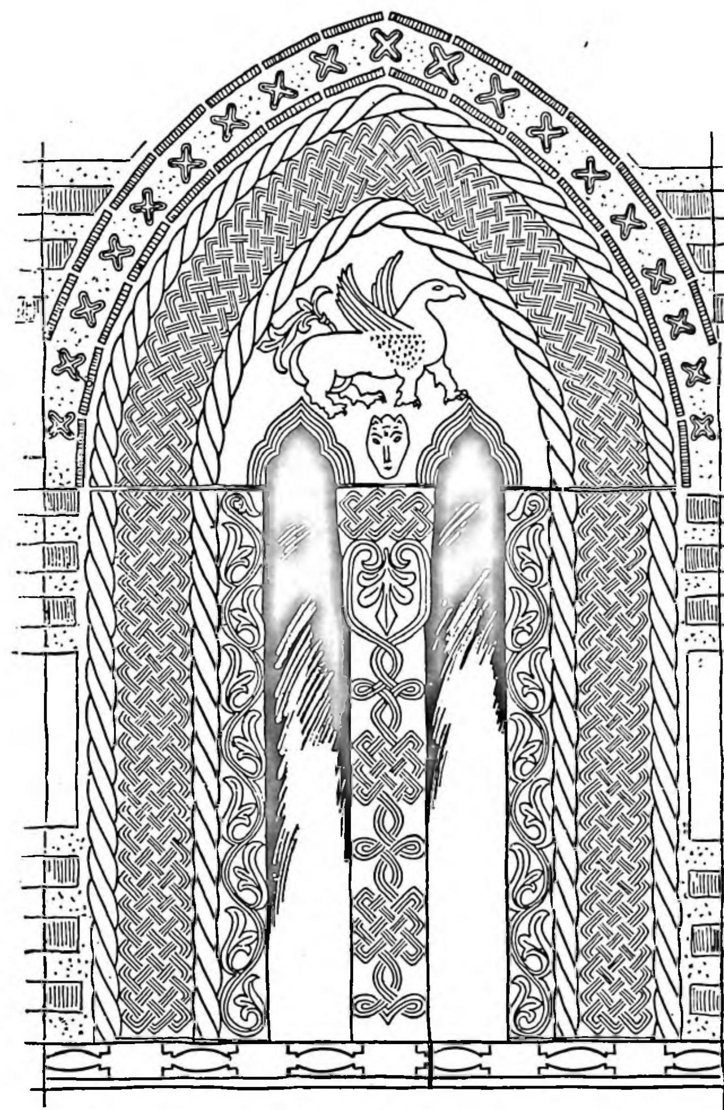
СЛ. 362 — ПРОЗОР НА ЈУЖНОЈ ФАСАДИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА КАЛЕНИЋА.

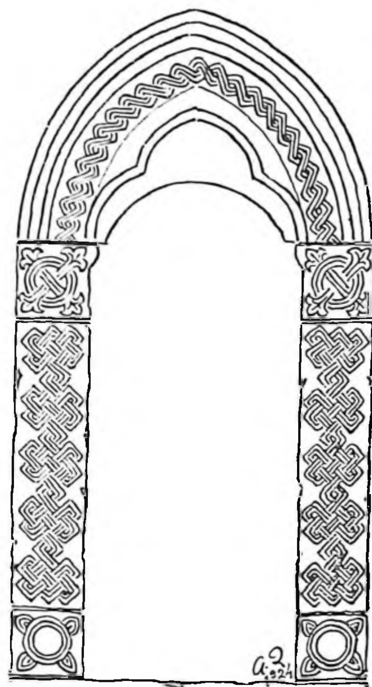
СЛ. 363 — ПРОЗОР НА ЈУЖНОЈ ФАСАДИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА КАЛЕНИЋА.

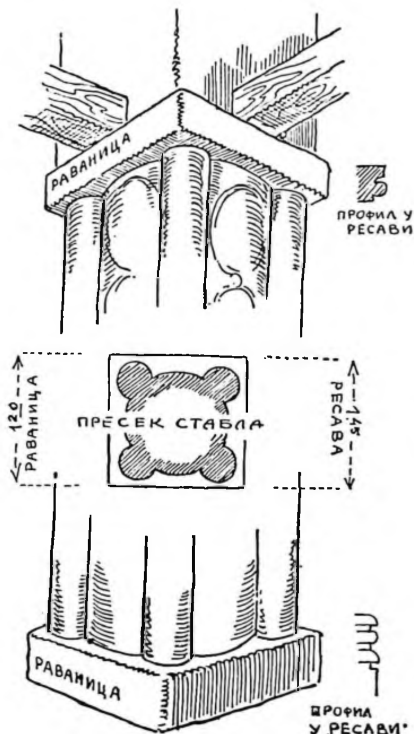

СЛ. 364 — ПРОЗОР НА ОЛТАРСКОЈ АПСИДИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА КАЛЕНИЋА.

СЛ. 365 — ПРОЗОР НА ЈУЖНОЈ ПЕВНИЧКОЈ АПСИДИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА КАЛЕНИЋА.

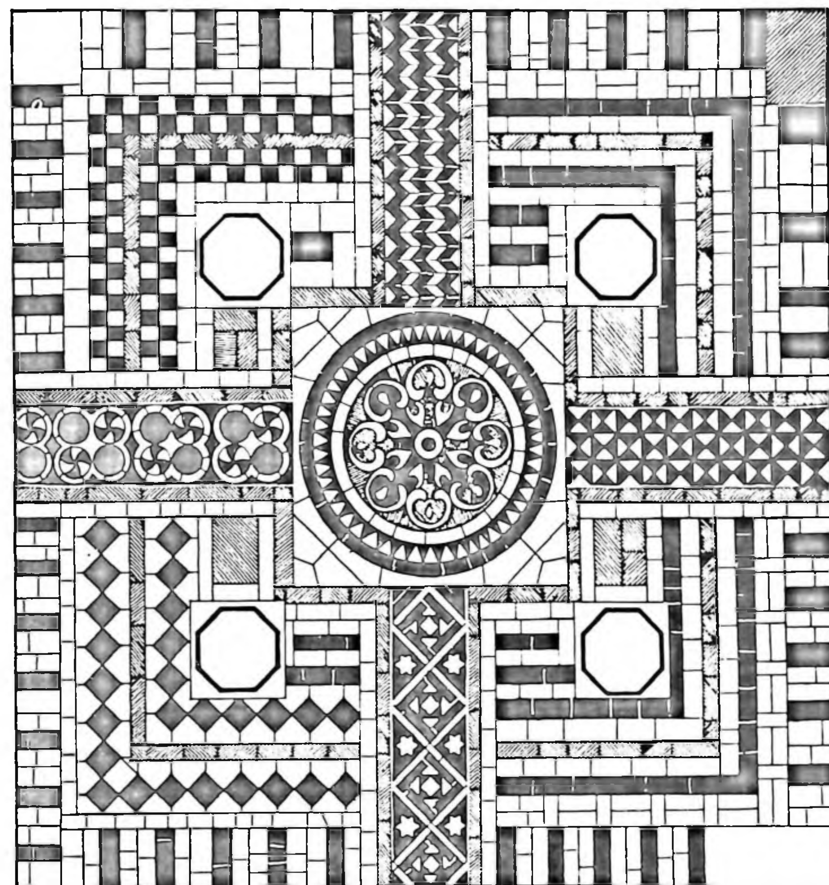

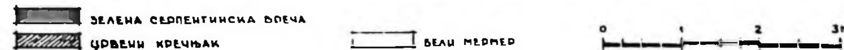
СЛ. 366 – ГОРЕ: ПРОЗОР НА ЗАПАДНОЈ ФАСАДИ РЕСАВЕ–МАНАСИЈЕ.

СЛ. 367 – ГОРЕ: СТУБАЦ ПОД КУБЕТОМ У РАВАНИЦИ И РЕСАВИ.

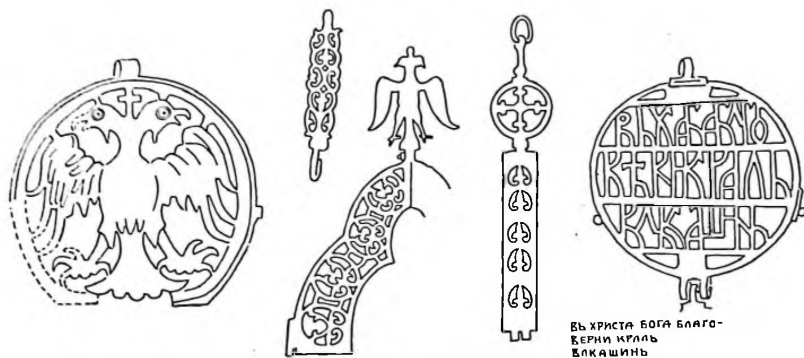

СЛ. 368 – ПАРАПЕТНА ПЛОЧА НА СПОЉНОЈ ПРИПРАТИ У ХИЛАНДАРУ.

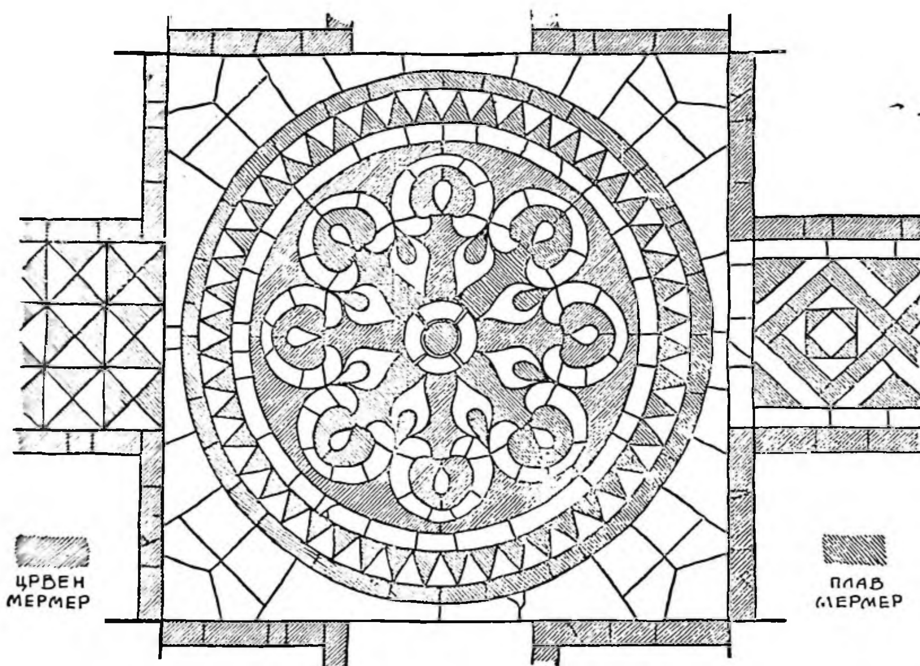

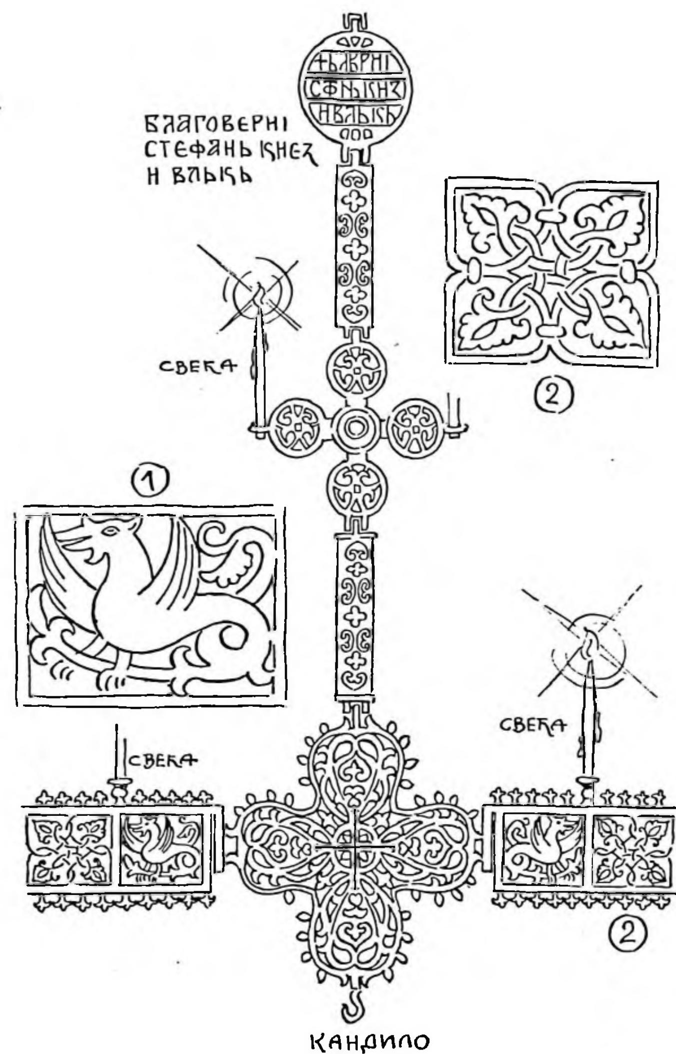
СЛ. 369 – КАМЕНИ ПАТОС У ПРИПРАТИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА РЕСАВЕ–МАНАСИЈЕ. (ПО СЛ. НЕНАДОВИЋУ)

СЛ. 370 – ДЕТАЉИ БРОНЗАНОГ ПОЛИЈЕЛЕЈА У ЦРКВИ МАРКОВОГ МАНАСТИРА.

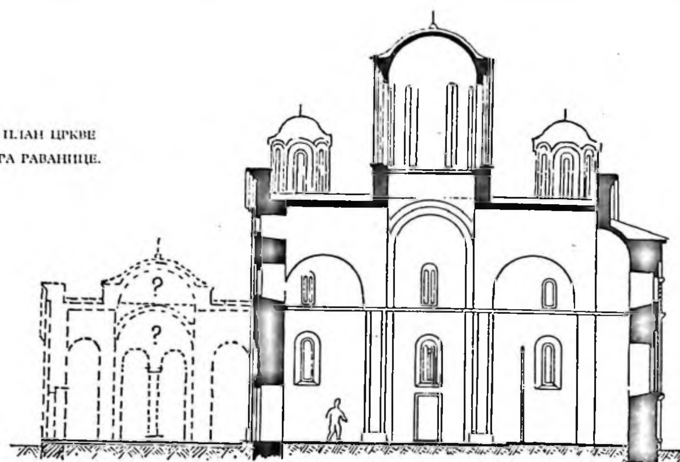

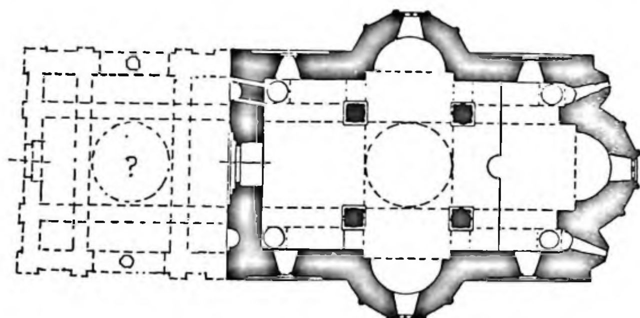
СЛ. 371 – СРЕДЊИ ДЕО ПОДА У ПРИПРАТИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА РЕСАВЕ–МАНАСИЈЕ.

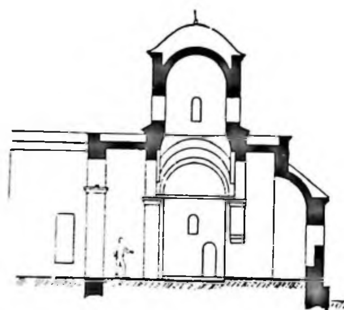

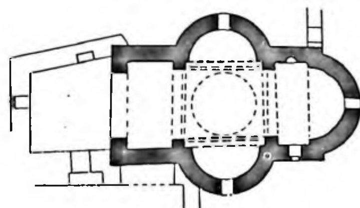
СЛ. 372 – ДЕТАЉИ БРОНЗАНОГ ПОЛИЈЕЛЕЈА У ЦРКВИ МАНАСТИРА ДЕЧАНА.

СЛ. 373 — ПЛАН ЦРКВЕ
МАНАСТИРА РАВАНИЦЕ.

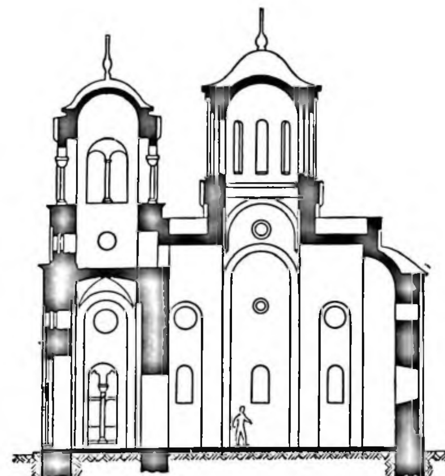

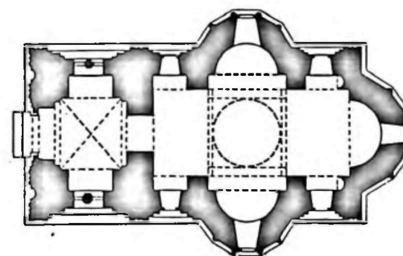

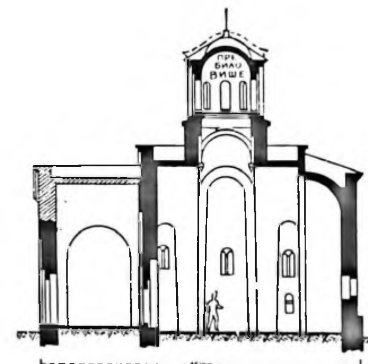

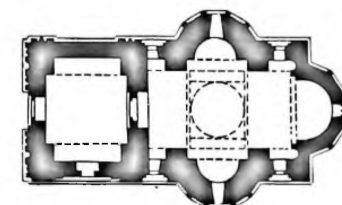
СЛ. 374 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА ГОРЊАКА.

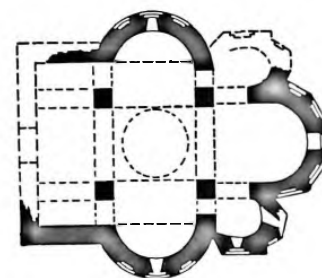

СЛ. 375 — ПЛАН ЦРКВЕ ЛАЗАРИЦЕ У КРУШЕВЦУ.

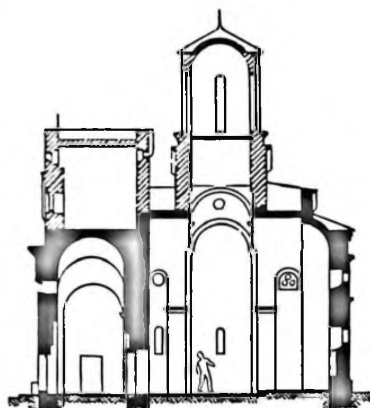

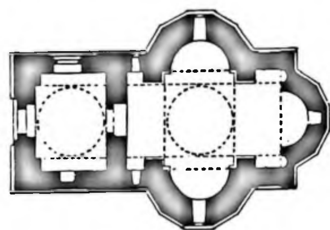

СЛ. 376 — ПЛАН ЦРКВЕ
МАНАСТИРА ВЕЛУЋА.

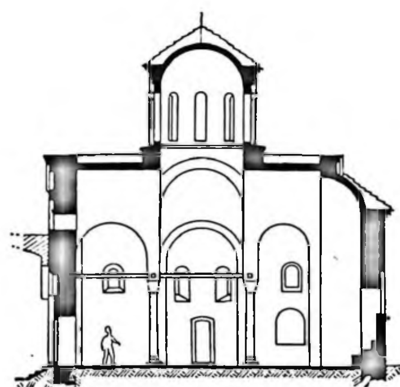

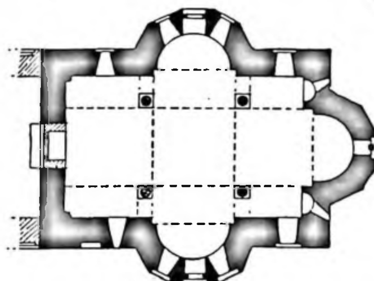
СЛ. 377 — ОСНОВА ЦРКВЕ
МАНАСТИРА ДРЕНЧЕ.

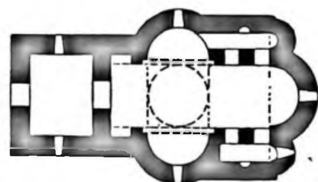

СЛ. 378 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА НЕУПАРЕ.

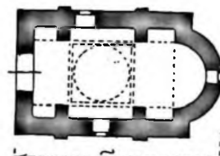

СЛ. 379 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА НОВЕ ПАВЛИЦЕ.

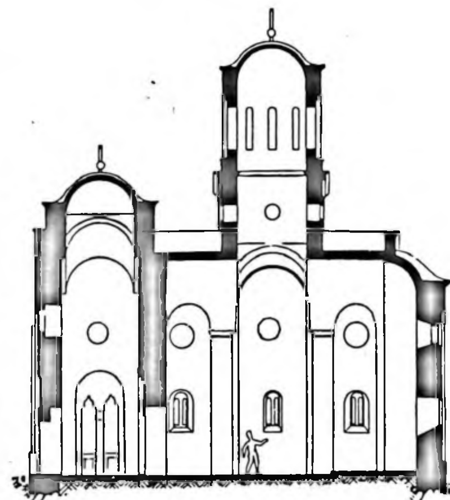

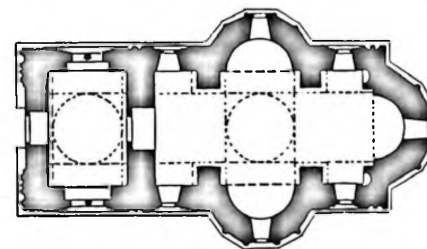
СЛ. 380 — ОСНОВА ЦРКВЕ МАНАСТИРА ПЕТРУШЕ.

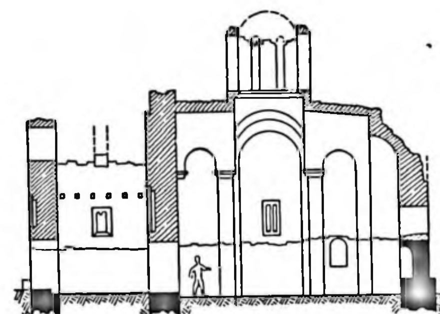

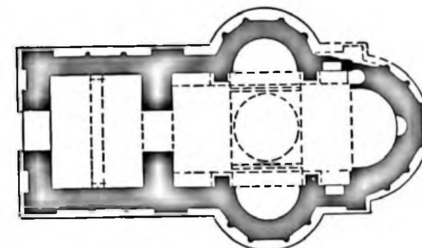
СЛ. 381 — ОСНОВА ЦРКВЕ У РАМАЋИ.

СЛ. 382 — ЛЕВО: ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА КАЛЕНИЋА.

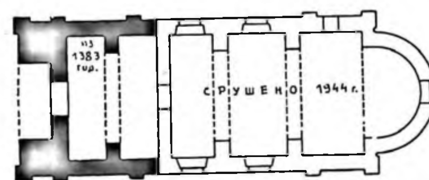

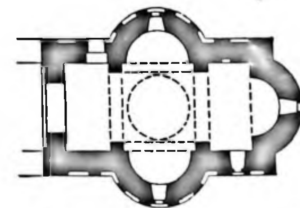

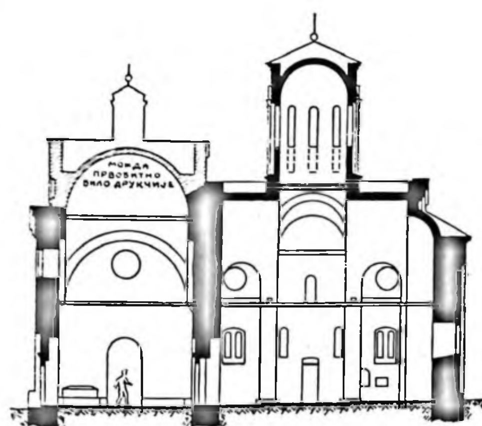
СЛ. 383 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА ЛЕПЕНЦА.

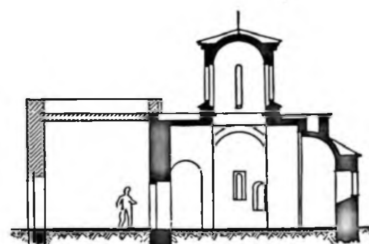

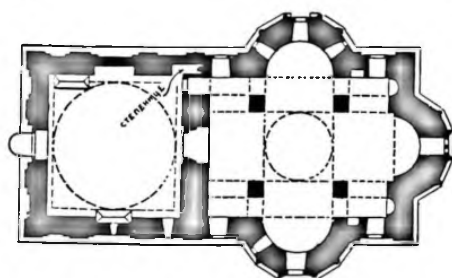
СЛ. 384 — ОСНОВА ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДОБРУНА.

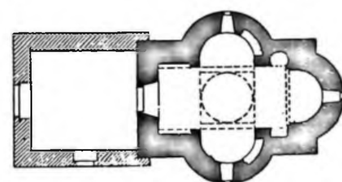
СЛ. 385 — ОСНОВА ЦРКВЕ МАНАСТИРА ВИТОВНИЦЕ.

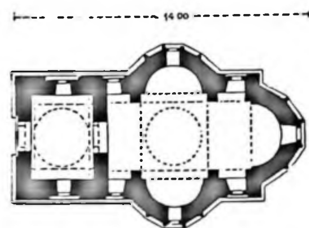

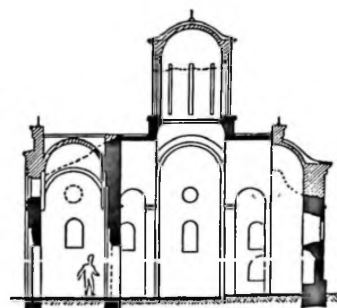

СЛ. 386 — ПЛАН МАНАСТИРА ЉУБОСТИЊЕ.

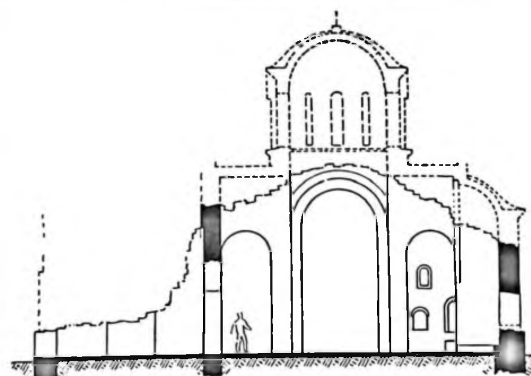

СЛ. 387 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА СВ. СТЕФАНА „ЛИПОВЦА".

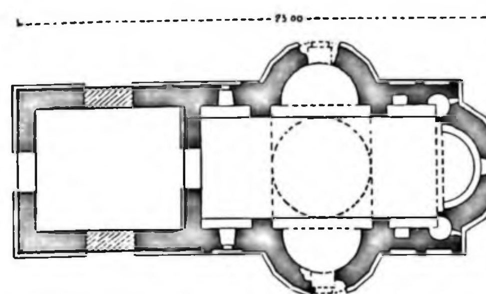

СЛ. 388 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА РУДЕНИЦЕ.

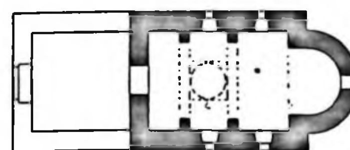

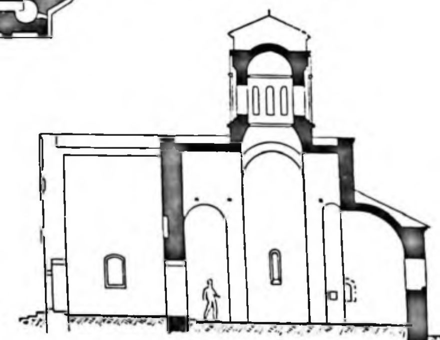

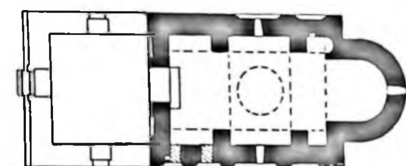
СЛ. 389 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА СИСОЈЕВЦА.

СЛ. 390 — ПЛАН ЦРКВЕ НА ГРОБЉУ У СМЕДЕРЕВУ.

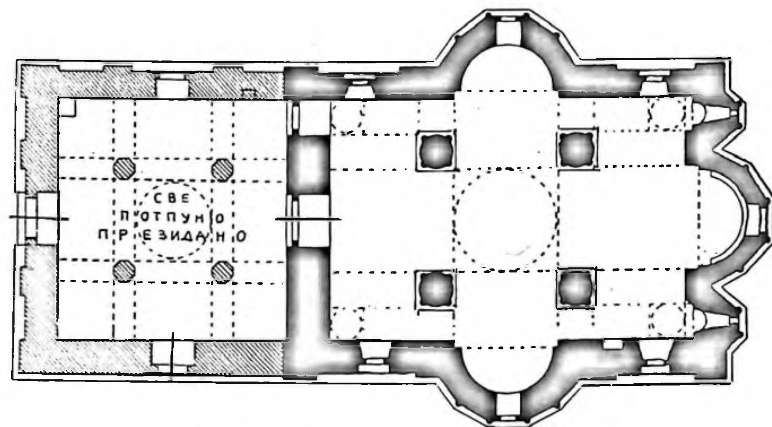
СЛ. 391 — ОСНОВА ЦРКВЕ У ШАТОРЊИ.

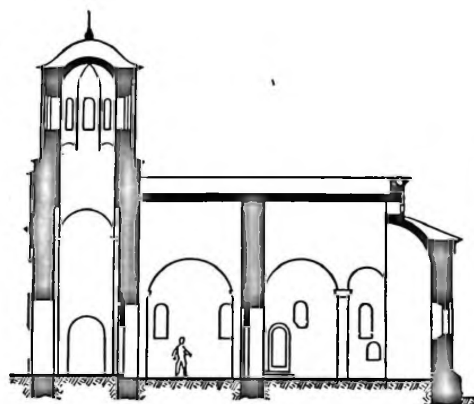

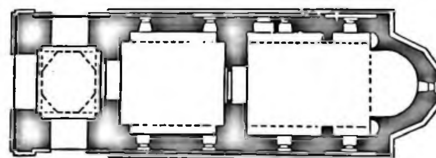
СЛ. 392 — ДЕСНО: ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА КОПОРИНА.

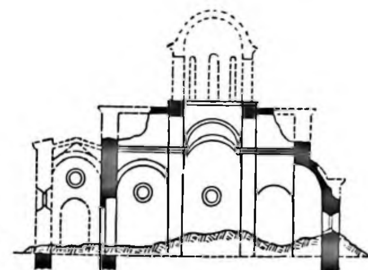

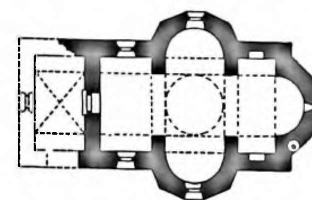
СЛ. 393 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА РЕСАВЕ — МАНАСИЈЕ.

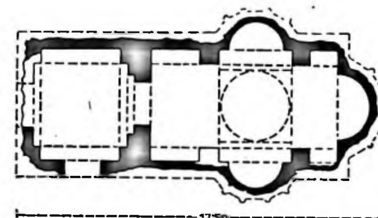

СЛ. 394 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА ВРАЋЕВШНИЦЕ.

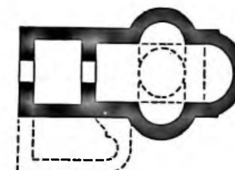

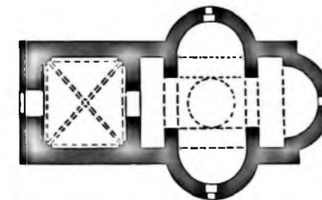
СЛ. 395 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА ПАВЛОВЦА.

СЛ. 396 — ОСНОВА ЦРКВЕ У МЕЛЕНТИЈИ.

СЛ. 397 — ОСНОВА ЦРКВЕ НА СТАРЧЕВОЈ ГОРИЦИ.

СЛ. 398 — ОСНОВА ЦРКВЕ НА БРЕЗАВИЦИ — БЕШКИ.

САСКЕ ЦРКВЕ У РУДНИЦИМА ТРЕПЧИ И НОВОМ БРДУ

Издвојићемо у засебну групу неколико грађевина чији су остаци нађени у неким од средњевековних рудника олова и сребра, какви су били напр. Брсково, Трепча и Ново Брдо у средњевековној Србији. У тим рудницима су биле јаке колоније дубровачких трговаца, док су и сами рудари били, бар у почетку, Немци, Саксонци — „Саси" доведени из Ердеља. Доцније, у време кад су већ и домаћи људи овладали тим занатом, тај назив „Сас" остао је да означава све рударе уопште (као што је напр. назив „Влах" остао да озвачава све сточаре).

Од цркве у Брскову, у коме је руднику 1255 год. кован сребрн новац краља Уроша I, остали су неоткопани темељи међу којима се јасно види само, споља полукружна, олтарска апсида. Остаци насеља остали су под земљом, зарасли у шуму.

У Трепчи (која се као рудник јавља од 1303 године) остали су зидови апсиде са готским прозорима (сл. 399), док су остали зидови тробродне базилике срушени до темеља. Остатака насеља нема.

У Новом Брду рудник је отворен око 1315—20 године и ту се затим развило велико насеље под тврдим градом, које је у XV веку сматрано за једно од највећих места земље. Рудник је давао велике количине сребра (па чак и злата) свим феудалним српским владарима XIV и прве половине XV века, све до пада у турске руке 1455 год. После је опао а од XVII века је потпуно напуштен (данас се поново експлоатише).

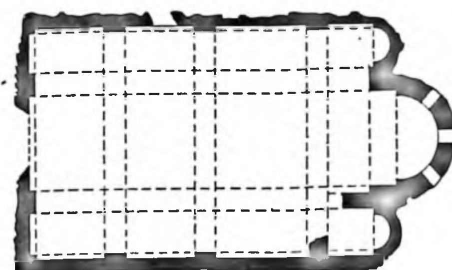
Остаци и града и насеља су данас у рушевинама. Од варошких кућа и улица остали су само темељи, који се у последње време археолошки испитују. Између осталог, откопани су и остаци двеју већих цркава. Једна је била на узвишици усред некадање вароши. То је црква Св. Николе (коју су Турци 1467 год. претворили у џамију). Друга (вероватно црква Богородице) била је изван вароши, на „Доњем тргу" (више данашњег села Бостана). Од обеју грађевина остали су само темељи. Од прве су остаци откопани и конзервирани 1956—7 године, а од друге две године раније.

Црква Св. Николе имала је, можда, тип који, у сведеном облику, потсећа донекле на Дечане, тј. имала је главни део храма већи и шири а испред овога ужу припрату (сл. 400). Фасаде су споља биле озидане у наизменичним редовима жућкастог и црвеног камена, што би одговарало романскоме стилу, какви детаљи пластике нису нађени, међутим у рушевинама је нађено нешто фрагмената са преплетима моравскога стила.

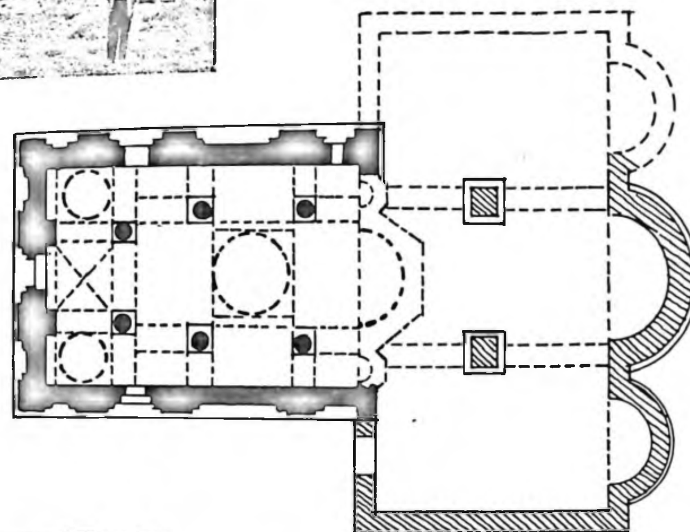
Црква Богородице била је озидана једноставније, ситним тесаницима. На фрагментима једног мањег прозора види се готски, у темену изломљен, лук. Других архитектонских фрагмената који би упућивали на какав одређени стил спољне обраде, није нађено (сл. 401).

Наведени споменици не чине никакву стилску групу. Њих су вероватно градили Дубровчани, који су имали своје колоније по овим рудницима.

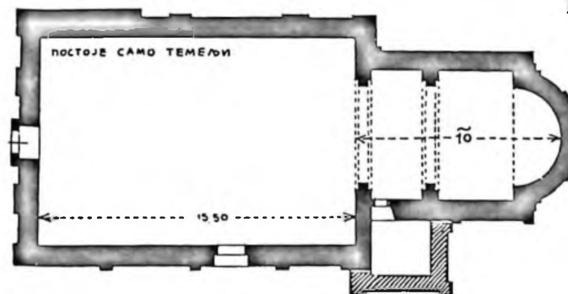

СЛ. 399 — ГОРЕ а) и б) ОСТАЦИ ЦРКВЕ У РУДНИКУ ТРЕПЧИ.

СЛ. 400 — ДЕСНО: ОСНОВА ЦРКВЕ СВ. НИКОЛЕ НА НОВОМ БРДУ.

СЛ. 401 — ЛЕВО: ОСНОВА ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ КОД НОВОГ БРДА.

АРХИТЕКТОНСКИ СПОМЕНИЦИ ИЗ ВРЕМЕНА ПОД ТУРЦИМА

Рекли смо већ да су у средњевековној Србији, цркве и манастире давали градити првенствено владари, властела и свештенство. Кад је, по турској инвазији земље отпао бар први фактор који је највише имао материјалних сретстава за монументално грађење и могао доводити мајсторе и са стране а сами освајачи земље донели једну нову и сасвим друкчију, своју архитектуру, онда је зидање цркава и манастира изгубило монументални и стилски карактер који је дотле имало.

У почетку турске владавине нису прилике одмах биле такве да су потпуно спречавале и друга два фактора, феудалну властелу (бар ону која је још остала под Турцима) и црквене људе, да наставе са извесном градитељском деталошћу. Кад је прошао први талас инвазије и нередовног стања са њом у вези, настало је извесно затишје. Турци су били заузети борбом у Угарској. Сем тога, они у освојеним земљама нису одмах потпуно изменили ни начин живота ни животне прилике. Нека српска нижа властела прилагодила се била новој ситуацији и Турци су је задржали још неко време у својој служби. Око половине XVI века (1557—1693 г.) чак се обнавља и Пећска патријаршија (карта, сл. 402), и отада, па скоро све до краја XVII века, подижу се још многи споменици. Нарочито се многи обнављају и преправљају у време патријарха Макарија, брата турског великог везира Мехмеда Соколовића. То нису више они велики манастири са својим црквама већ архитектонски скромније грађевине. А кад се крајем XVII века Срби отворено придружују борби Запада противу Турака, ови постају силеџије и тада је дефинитивно дошао крај и српској сакралној архитектури, бар у сваком монументалнијем и уметнички значајнијем облику.

Те црквене грађевине не чине више никакву архитектонску целину нити стилску групу. Градили су их домаћи мајстори како је ко умео и по облику зграде и по начину обраде и украшавања, угледајући се у понечему и на старе узоре. Те су грађевине, често, више историски и документарни, него архитектонски споменици веће уметничке вредности.

Навешћемо овде неке од донекле значајнијих у архитектонском погледу:

Група манастирских цркава око Дрине: с ове (десне) стране реке: *Троноша* (црква са кубетом, из 1559 год.) — сл. 418; *Рача* (црква са кубетом, из 1623 год.). Са босанске стране реке: *Папраћа* (црква са кубетом, из 1513 год.) — сл. 419; *Возућа* (црква са кубетом из 1570 год.), *Ломница* (црква са кубетом, из 1578 год.) — сл. 420; *Тамна* (црква са кубетом, из 1623 год.).

Група овчарско-кабларских манастирских цркава: *Св. Тројице* (црква са кубетом, из XVI века) — сл. 405, *Јовање* (триконхос са кубетом, из XVI века), *Благовештење* (црква са кубетом, из почетка XVII века), *Вазнесење* (црква са кубетом), затим још: *Ваведење*, *Сретење* и *Преображење* — све црквице без кубета.

Изван ових група налазе се на територији Србије неколико интересантних грађевина из овога времена, као што су: *Поганово*, код Пирота (триконхос с кубетом, сградио неки господин Константин, пре 1499 год.) — сл. 407 и 421; *Пустиња ребељска*, код Ваљева (црква са кубетом на тромпама, из XVI века), *Јежевица*, код Чачка (црква са слепом калотом из 1609 год.). У *Јашуњи*, код Лесковца, две црквице (једна из 1517, а друга из 1541 год.), црква под градом *Борчем* у Гружи (грађевина са слепим кубетом, из XVI века — сл. 412). У источној Србији: *Лапушња* (триконхос са кубетом, из 1501 год. саградио неки кнез Богоје за владе влашког војводе Радула) — *Лозица* (триконхос из истога доба), *Крепичевац* (триконхос без кубета, саградио жупан Георгије у почетку XVI века), затим још група манастирских цркава у крају Мојсињу, на саставу двеју Морава (*Св. Роман*, *Св. Нестор* и др.). У зајечарском крају налазе се

СЛ. 402 — ТЕРИТОРИЈА ОБНОВЉЕНЕ ПЕЋСКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ.

СЛ. 403 — ЦРКВА МАНАСТИРА НИКОЉЦА.

СЛ. 404 — ЦРКВА ПИВСКОГ МАНАСТИРА.

Доња Каменица која је саграђена још пре пропасти српске државе али је овај крај тада био изван граница њених (сл. 414).

У Војводини на Фрушкој Гори саграђена је читава група манастирских цркава, међу којима су се нарочито истицали: *Крушедол* (саграђен 1509—14 год.) — сл. 425; *Јазак* (саграђен 1522 год.) — сл. 426; *Велика Ремета* (саграђен 1543 год.); *Шишатовац* (саграђен 1540—50 год.); *Фенек* (саграђен 1563 год.); *Бешеново* (саграђен 1569 год.); *Кувеждин* (саграђен 1569 год.); *Врдник* (саграђен 1589 год.). Сем ових треба поменути још: *Хопово* (сл. 408 и 423), *Петковицу*, *Малу Ремету*, *Беочин*, *Привину Главу* и *Ђипшу* (Дившу) — укупно 16 манастира. Тип свих ових црквених грађевина је, углавном, „триконхос" са једним кубетом. Готово све су јако оштећене за време рата 1941—45 год. Но неке су (у време између 1950 и 1962 год.) и рестауриране.

Са Косова и Метохије поменули смо већ раније (у одељку о стилској групи која носи баш име тога краја) неке споменике и из овог познијег времена. Можда су из овог времена црква манастира *Рђавца*, (или Убошца), и црква у *Будисавцима*, а ту би још могли додати и цркву манастира *Девича* у Дреници, малу једнобродну грађевину из XV или чак и XVI века, која је уништена у последњем рату.

У Црној Гори постале су у овом периоду следеће црквене грађевине: *Св. Тројица*, код Пљеваља (тробродна базилика испред које је дозидана припрата са кубетом а затим још једна спољна припрата) из XVI века (сл. 413); *Никољац* код Бијелог Поља (тробродна базилика са кубетом) — сл. 403 и 409.; *Мајсторовина* код Бијелог Поља (темељи једнобродне цркве рашкога типа, вероватно некада са кубетом) — сл. 416; *Довоља* на Тари (једнобродна грађевина са кубетом) саграђена пре 1513 год. (сл. 417); *Добриловина* на Тари, једнобродна грађевина рашкога типа, са кубетом, саграђена 1593 год. (сл. 406 и 410); *Пивски манастир* на реци Пиви, (тробродна базилика без кубета), саградио је патријарх Саватије, 1573—86 год. (сл. 404 и 411); *Цетињски манастир*, саградио га Иван Црнојевић, 1484 год.

Херцеговина је (са делом Црне Горе) од свих наших крајева међу последњима пала у турске руке, тек око 1499 год. Па и у прво време турске власти уметничка активност је ту била знатна. Тако се истиче још и један период зидног живописа. Од архитектонских споменика треба истаћи *Тврдош*, код Требиња, из 1509 год. (сл. 422): *Завалу*, чија је црква обновљена око 1514 год., *Житомислић*, код Мостара, чију је цркву обновио „спахија" Милисав Храбрен, 1566 год., *Добрићево*, код Требиња — поред још неких других.

Македонске цркве од почетка XV века па надаље (Турци су узели Скопље и Охрид последњих година XIV века), нећемо приказивати. Неке од њих смо већ дотакли говорећи о грађевинама у Македонији из времена око друге половине XIV века, као на пр. цркву манастира *св. Арханђела у Кучевишту*. Остале су мањих размера и скромније обрађене, оне, уосталом, припадају македонској архитектури из времена када Македонија није више била у саставу средњевековних српских држава.

*

Према крају у коме је која од грађевина овога периода подигнута и према могућности везивања за који ранији облик, многе од њих имају извесних сличности или додирних тачака са ранијом локалном архитектуром. Неке имају кубе (код неких и на слободним ступцима); многе имају основе као код грађевина рашке архитектонске групе; друге као код триконхоса моравске групе; већина су, најзад, једноставне једнобродне грађевине. Међутим, нема више правилности појединих архитектонских ни стилских елемената на конструкцијама тих грађевина, а разрађеност и међусобна веза тих елемената, напр. унутарња логична и једноставна веза сводова,

СЛ. 405 — ЦРКВА МАНАСТИРА СВ. ТРОЈИЦЕ У КАБЛАРУ.

СЛ. 406 — ЦРКВА МАНАСТИРА ДОБРИЛОВИНЕ.

СЛ. 407 — ЦРКВА МАНАСТИРА ПОГАНОВА.

СЛ. 408 — ЦРКВА МАНАСТИРА СТАРО ХОПОВО.

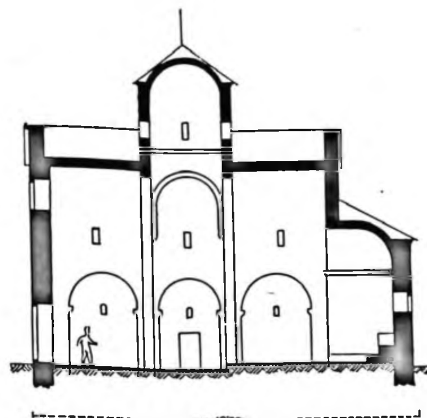
затим кубе са његовим правилним ослањањем доле на ступце или пиластре помоћу пандантифа у унутрашњости грађевине а са коцкастим прелазом између крова и тамбура кубета на спољашности грађевине, затим, спољна форма самога кубета, спољна форма апсида, а нарочито изглед и однос кровова разних нивоа — изведени су неуко и импровизовано.

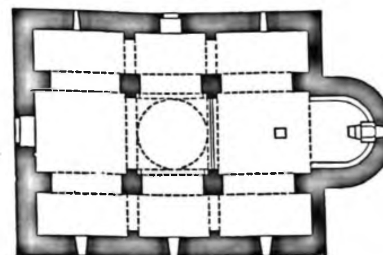
Све се то не примећује у толикој мери у унутрашњости грађевина јер ове, сем живописа, нису обично имале каквог нарочитог стилског украса (а живопис је примењен и на овим грађевинама из „турског" времена, само је он стилски и уметнички већ мање вредности у поређењу са оним ранијим) — али је очигледно на њиховој спољашности, где се осећа велика квалитетна и естетска разлика према фасадама цркава из XIV и са почетка XV века. И сам стари начин зидања као и савесност и правилност су се изгубили. Ту се не виде више руке оних старих извежбаних мајстора. Зидови су обично зидани ломљеним каменом, а фасаде малтерисане и кречене. Никаквог резаног украса нема, а где га и има, ту се види рука народског, самоуког мајстора. Кровови нису више покривени оловом, јер је олово било скупо и требало Турцима, већ најчешће ћерамидом или дрвеним клисом.

*

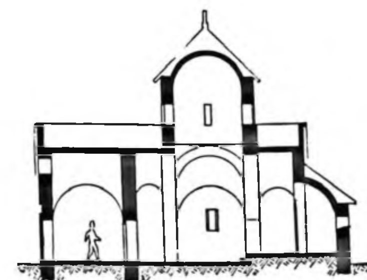
Најзад, кад су Турци, после XVII века (обновљена Пећска патријаршија је укинута 1693 године) забранили свако монументалније и солидније зидање, остале су још једино цркве брвнаре по селима и у планинама, но оне већ излазе из оквира средњевековне и монументалне и спадају у оквир фолклорне архитектуре.

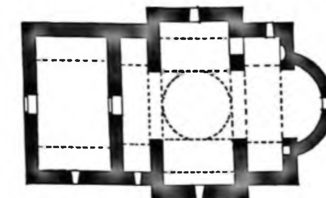
Док се за ранију архитектуру манастира и цркава у Српским земљама могло рећи да је била претежно архитектура владајућег слоја (рачунајући ту и цркву) дотле архитектура из времена под Турцима постаје постепено у многоме архитектура самога народа који око цркава види место окупљања, наслона и подршке у борби, противу освајача који је уз то био још и друге религије.

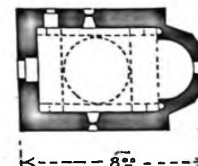

СЛ. 409 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА НИКОЉЦА.

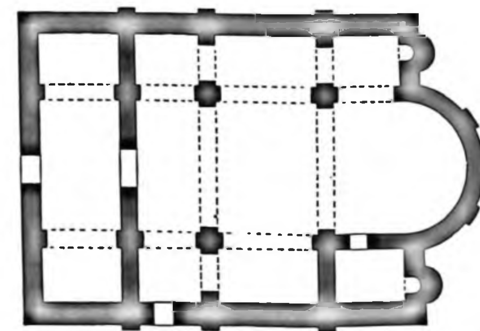

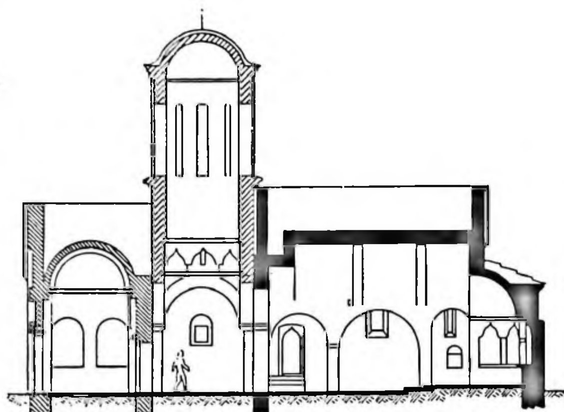
СЛ. 410 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДОБРИЛОВИНЕ.

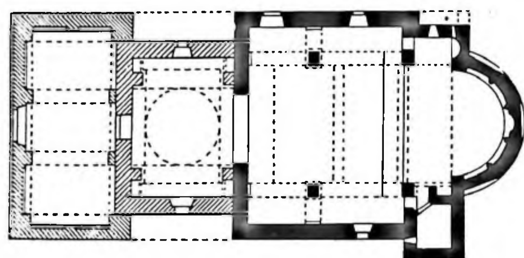

СЛ. 412 — ОСНОВА ЦРКВЕ У БОРЧУ.

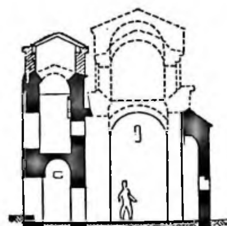

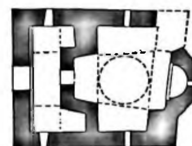
Сл. 411 — ОСНОВА ЦРКВЕ ПИВСКОГ МАНАСТИРА.

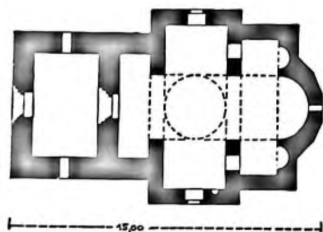

СЛ. 413 — ПЛАН ЦРКВЕ МАНАСТИРА СВ. ТРОЈИЦЕ КОД ПЉЕВАЉА.

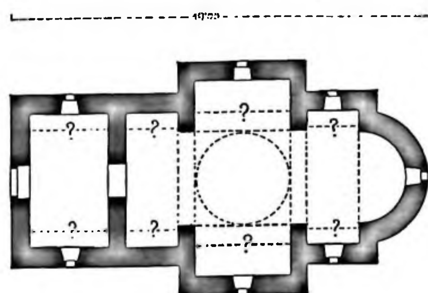

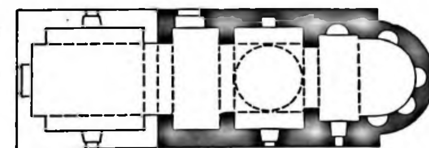
СЛ. 414 — ПЛАН ЦРКВЕ У ДОЊОЈ КАМЕНИЦИ

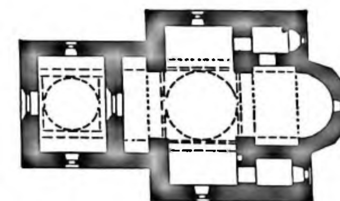
СЛ. 415 — ОСНОВА ЦРКВЕ МАНАСТИРА СВ. ТРОЈИЦЕ У КАБЛАРУ.

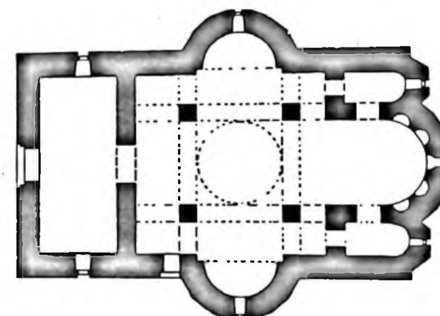
СЛ. 416 — ОСНОВА ЦРКВЕ МАНАСТИРА МАЈСТОРОВИНЕ

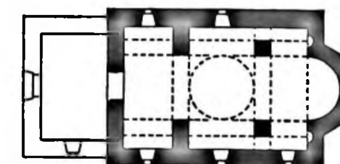
СЛ. 417 — ОСНОВА ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДОВОЉЕ.

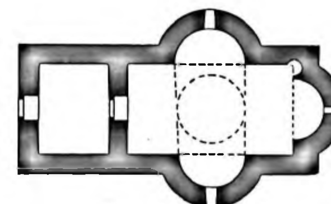
СЛ. 418 — ОСНОВА ЦРКВЕ МАНАСТИРА ТРОНОШЕ.

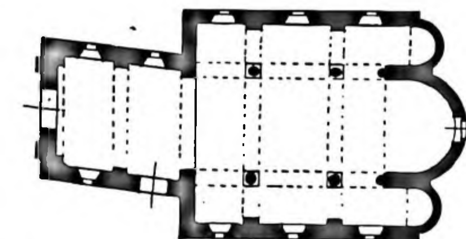
СЛ. 419 — ОСНОВА ЦРКВЕ МАНАСТИРА ПАПРАЋЕ.

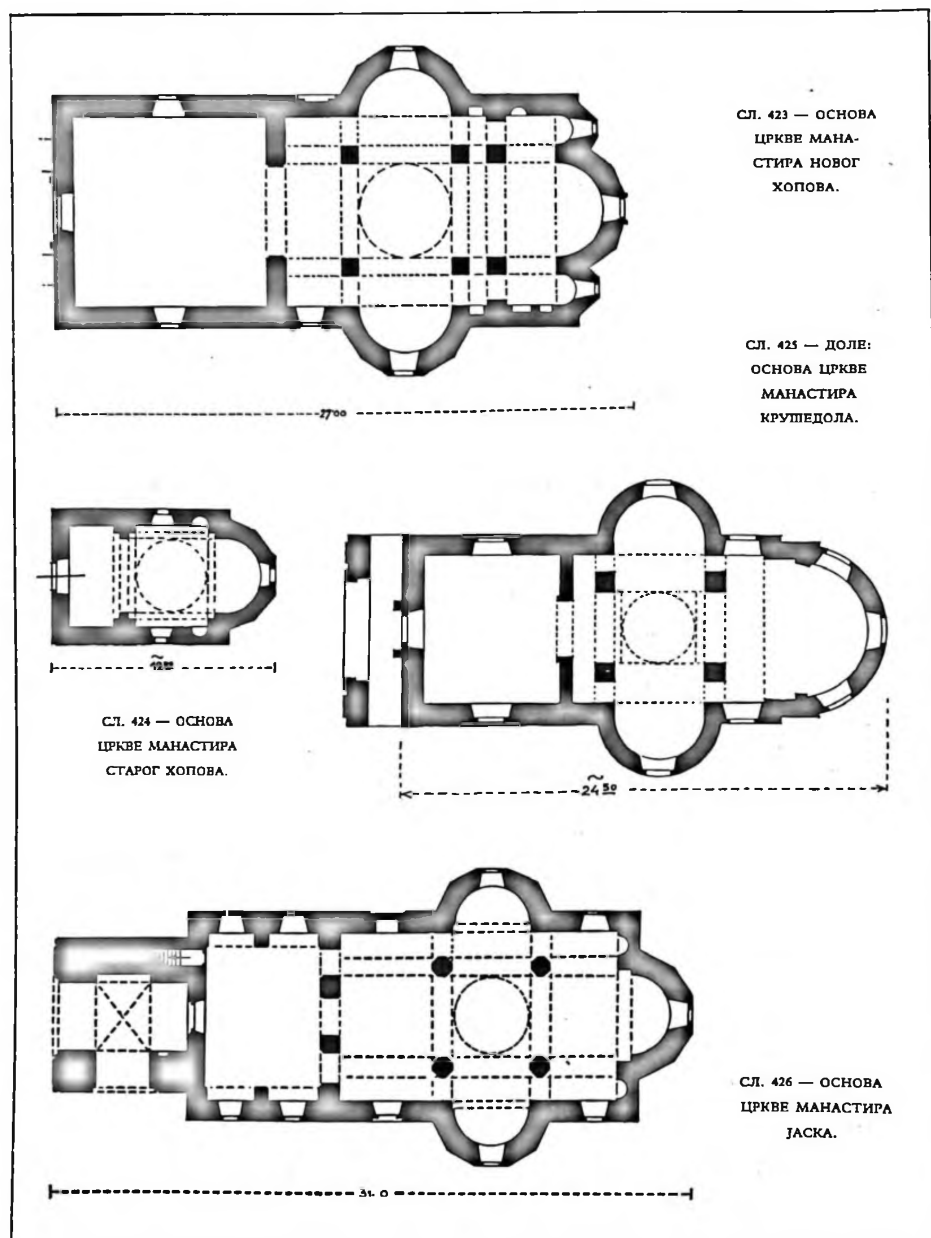
СЛ. 420 — ЛЕВО: ОСНОВА ЦРКВЕ МАНАСТИРА ЛОМНИЦЕ.

СЛ. 421 — ОСНОВА ЦРКВЕ МАНАСТИРА ПОГАНОВА.

СЛ. 422 — ОСНОВА ЦРКВЕ МАНАСТИРА ТВРДОША.

СЛ. 423 — ОСНОВА ЦРКВЕ МАНАСТИРА НОВОГ ХОПОВА.

СЛ. 425 — ДОЛЕ: ОСНОВА ЦРКВЕ МАНАСТИРА КРУШЕДОЛА.

СЛ. 424 — ОСНОВА ЦРКВЕ МАНАСТИРА СТАРОГ ХОПОВА.

СЛ. 426 — ОСНОВА ЦРКВЕ МАНАСТИРА ЈАСКА.

МАНАСТИРСКИ КОНАЦИ

Манастирске цркве су у средњем веку биле врло честа и многобројна врста монументалних грађевина. Манастире, обично, сем саме цркве у средини, сачињавао је још и читав низ разних других грађевина постављених около. Често је цео комплекс био опасан слабијим или јачим одбранбеним зидом који је, обично, био појачан и кулама. То је било потребно у тадашња бурна и несигурна времена, нарочито с обзиром на то што су манастири, понекад, били и веома богати. Они су били феудални поседници великих имања заједно са селима и људима у њима (напр. манастиру Бањској припадало је 180 села, манастиру Св. Арханђела код Призрена 93 села, манастиру Раваници 90 села итд.). Многи манастири су постали значајни привредни центри, нарочито они где је било панађура, и где су се усталили и тргови.

Манастири су имали, често, велике економије. Пошто је у манастирима живео и већи број монаха, то су разне зграде служиле за њихов смештај, живот и рад. У тим манастирима калуђери су становали одвојено у појединим ћелијама-собама једне или више зграда, али су се хранили сви у заједничкој кујни и трпезарији (тзв. „општежиће“). Тако је било у имућнијим манастирима. У сиромашнијим су се калуђери појединачно и хранили („идиоритмија“). Према овоме, главне манастирске зграде су биле: црква, зграде са ћелијама тзв. конаци, трпезарија, кујна, магацин за храну, штале итд. У већим манастирима биле су и библиотеке и ризнице.

Све те зграде око манастирске цркве грађене су обично од лакшег материјала него што је била сама црква, и у највише случајева у сасвим другом стилу (стилу сродном варошким оријенталним кућама тзв. „бондручне“ конструкције). Пре свега, оне су ретко биле засвођене (сем изнад подрума) већ су обично имале таванице и кровове од дрвених греда; друго, манастири су, у току својих дугих историја, по правилу, били нападани и паљени. Саме црквене грађевине, саграђене од камена и опеке а засведене, нису могле изгорети али су те околне манастирске зграде лако гореле и бивале често чак и потпуно уништене. Зато данас има врло мало тих грађевина сачуваних у њиховом аутентичном првобитном облику, онако како су биле саграђене у средњем веку.

Један од ретких примера, код кога се тај првобитни облик и изглед сачувао, је манастир Хиландар на Атосу. Он истина, није на данашњој територији Југославије, али нам може послужити као пример и као паралела за претставу коју бисмо могли реконструисати и о осталим старим манастирима, код којих је често остала само црква, или ако постоје и какве зграде около онда су оне из много доцнијег времена. Па и на самом Хиландару мало има зграда потпуно оригиналних их XIV века када је краљ Милутин цркву обновио, а још мање из XII века, тј. из времена Немањина.

Из XII века је, изгледа, ипак остао доњи део пиргова Св. Саве и Св.

СЛ. 427 — ИЗГЛЕД МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА, СА ЗАПАДА.

Ђорђа, као и подрум конака западно од цркве, трпезарије и још по што-шта.

Архитектонски је интересантна мала манастирска перионица рубља, озидана опеком, у византискоме начину грађења.

На сл. 427, која приказује укупан изглед манастира, виде се вишеспратне зграде, постављене свуда са унутрашње стране одбранбеног зида, прислоњене уз њега, па надвишене и по његовој горњој ивици. Ти горњи чардаци саграђени од лакше грађе, истурени на конзоле и коснике, са широким стрејама кровова, нису нам се сачували баш у свом првобитном изгледу, али они ипак до данас верно преносе прастаре облике. То се најбоље види по одржавању истога тога стила кроз векове на кућама неких вароши у Малој Азији (на пр. Бруса и Китахије), где се и дан-данас још гради на исти начин. Тамо се животне прилике и друштвени односи нису много мењали, док је по нашим варошима тај стил кућа почео бити напуштан још од времена ослобођења од Турака.

Нарочито су на ужој територији Србије одавно нестали стари манастирски конаци. Они су или потпуно нестали по запустелости појединих манастира или су обнављани у новијим безличним и безстилским облицима. У Македонији се очувало много више манастирских конака аутентичнијег стила, те илустрације и поређења ради, доносимо неколико примера оданде, колико тек да бисмо дочарали слику старине (сл. 436—438).

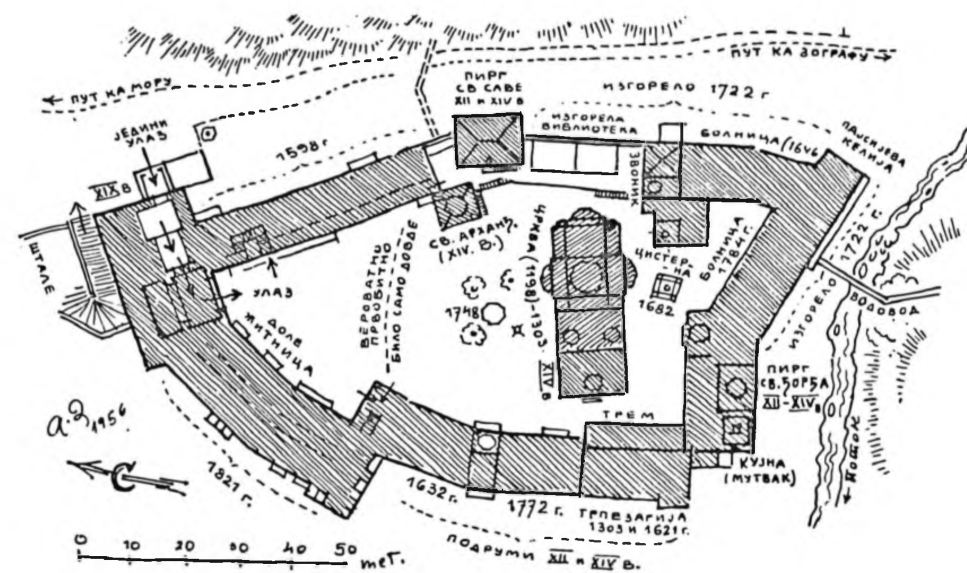
Облици основа манастирских распореда нису били никада правилни. Манастири су ређе грађени потпуно у равницама. У планинским крајевима они су постављени обично на мањим заравнима, али, углавном, најчешће повучени у теже приступачну околину. Многи од њих су се развили на месту где се некада какав усамљен пустињак склонио био да се „подвиже". Има, најзад, манастира прибијених уза стену, па чак смештених црквом и у саме пећине стене. Због свега овога је и распоред зграда око манастирске цркве био прилагођен расположивом земљишту.

На сл. 434 и 435 се види манастир Ресава (Манасија) саграђен као права тврђава са јаким и високим зидом, појачаним са 12 кула. Известан број и других манастира био је мање или више утврђен. Ресава је пак прави средњевековни град.

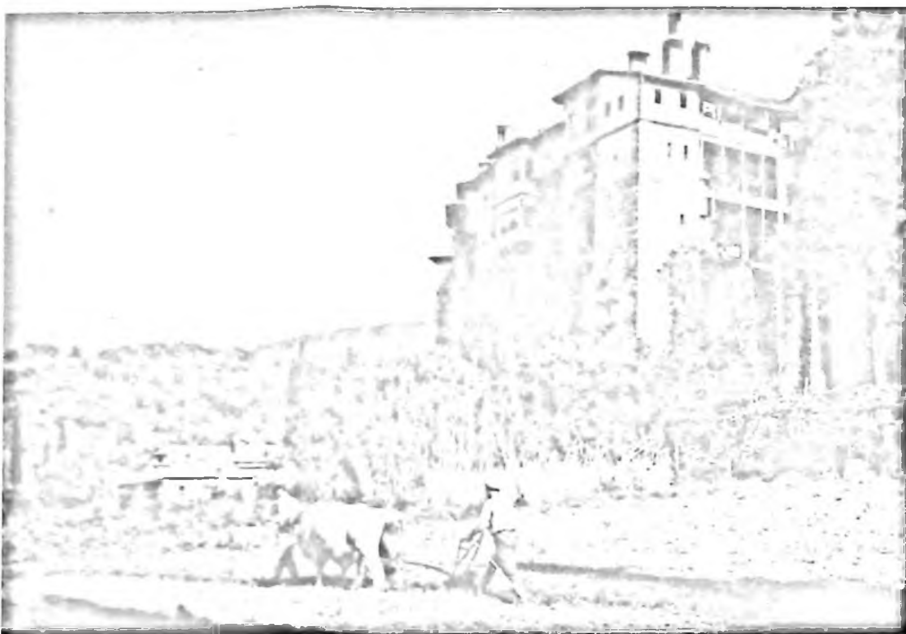
Изгледа да је међу свим тим манастирским зградама једна од најглавнијих, а у свакоме случају, најсолидније грађених, била манастирска трпезарија. Међу средњевековним нашим манастирима ништа се скоро од свих првобитних зграда није одржало, једино је остало нешто од тих старих трпезарија у Студеници, Дечанима, Ђурђевим Ступовима (код Новог Пазара), Марковом манастиру и Ресави, и још по негде.

Трпезарија у манастиру Студеници је доста једноставна правоугаона просторија, са апсидом са северне стране. Она је била покривена таваницом и кровом од греда (сл. 440). Но нађени су и трагови монументалног трема на мермерним стубићима, испред ове трпезарије, што би био једини пример такве обраде код средњевековних манастира у Србији. Трпезарија у Дечанима (сл. 442) има облик велике правоугаоне просторије чија се ужа источна страна завршава апсидално. Ова трпезарија је била засебна зграда, озидана каменом, доцније подељена дрвеном конструкцијом на два спрата. Озго је био дрвен кров. Зграда је била рушена и обнављана тако да се не зна како је тачно изгледала фасада према дворишту (фасада супротна овој налази се на самом спољном манастирском зиду). Из повеље Стефана Дечанског види се да је ову трпезарију зидао Србин протомајстор Ђорђе, са браћом Добросавом и Николом. Године 1949 ова је трпезарија изгорела но зидови су делимично остали.

Кујне уз ове старе манастирске трпезарије имале су облик отвореног огњишта са великим левком димњака озго, који је

СЛ. 428 — СИТУАЦИЈА ЦЕЛОГ КОМПЛЕКСА МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА.

СЛ. 429 — ЕКОНОМИЈА ИЗВАН КОНАКА МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА.

изграђен од читавог система лукова и сводова и завршавао се високим димњачним каналом, обично са украшеном главом, изнад крова зграде. У манастирима Атоса, који су сви мање више очувани, има и данас више таквих кујна (сл. 441). Такве просторије народ данас назива: „оџаклија“ или „мутвак“.

Трпезарија у манастиру Ресави данас је потпуно у рушевинама (сл. 443). Она је била засебна зграда у манастирском дворишту и састојала се од једне високе просторије на спрату, испод које је било исто толико пространо приземље-подрум. У великој просторији на спрату налази се, са источне стране, апсида. Међуспратна конструкција и кров зграде били су дрвени, док је сама зграда озидана од притесаног камена. По забатним зидовима види се да је кров био двосливан. На спрат се излазило дрвеним степеницама, преко дрвених тремова који су били с обе дуже стране зграде (сл. 443). Све те дрвенарије данас више нема, јер је зграда, свакако, и горела. — Најзад, у дворишту манастира Ђурђеви Ступови (код Новог Пазара) откопани су недавно темељи једне, мање трпезарије, која је, изгледа, била и засведена.

Ове трпезарије су, данас, једини остаци тврдо зиданих манастирских зграда из првобитног времена, па ни оне нису очуване у свом оригиналном изгледу. Ипак, јасно је да оне нису биле споља обрађене у стилу својих манастирских цркава већ да су имале једноставније фасаде, без нарочитог украса. Није, пак, вероватно да су постојали, евентуално при другим ма-

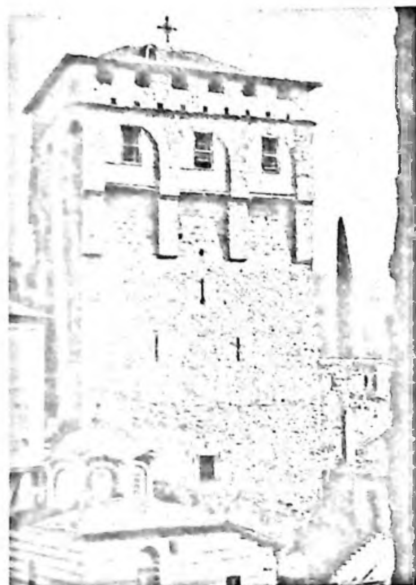
настирима, примери кавих сличних грађевина али стилски украшених, које су затим нестале. Ипак треба увек имати на уму, да *ниједно* двориште наших старих манастира није до краја прекопано и испитано.

Што се тиче конака са калуђерским ћелијама и осталих сличних зграда, изгледа, да оне, у највише случајева, нису грађене од тако солидног материјала као трпезарије. Оно што се данас најчешће види, па и у светогорским манастирима који су најбоље сачувани, обично су тзв. конструкције од мешовитог материјала (костур од дрвених греда за целу зграду, са зидовима испуњеним опеком, често непеченом). У Србији се није сачувало ништа од иоле старијих таквих зграда. У манастиру Св. Арханђела у Бистрици код Призрена види се ипак једна већа грађевина, са више спратова, озидана каменом, а данас потпуно у рушевинама. У Македонији има пак нешто више очуваних манастирских конака, саграђених у доцније време.

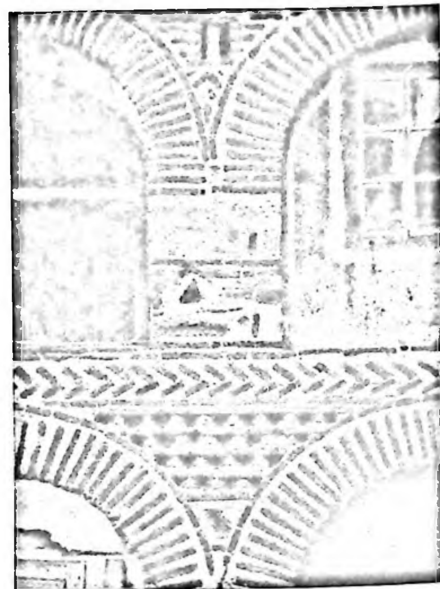
Из свега се може закључити, да у средњевековној Србији и Македонији, уопште никада није постојао какав профан или цивилан, архитектонски стил који би био истоветан са стилом цркава. До сличних закључака долази се и после испитивања остатака средњевековних двораца и зграда за становање по градовима. Сумњиво је да су по варошима постојале палате, солидно зидане и монументалне (као што је то, напр. било у средњевековној Италији). У средњевековној Србији вароши су се тек доцније више развиле (на пр. Београд деспота Стефана Лазаревића, у XV веку).

СЛ. 430 — ТРЕМ ИСПРЕД ТРПЕЗАРИЈЕ У МАНАСТИРУ ХИЛАНДАРУ.

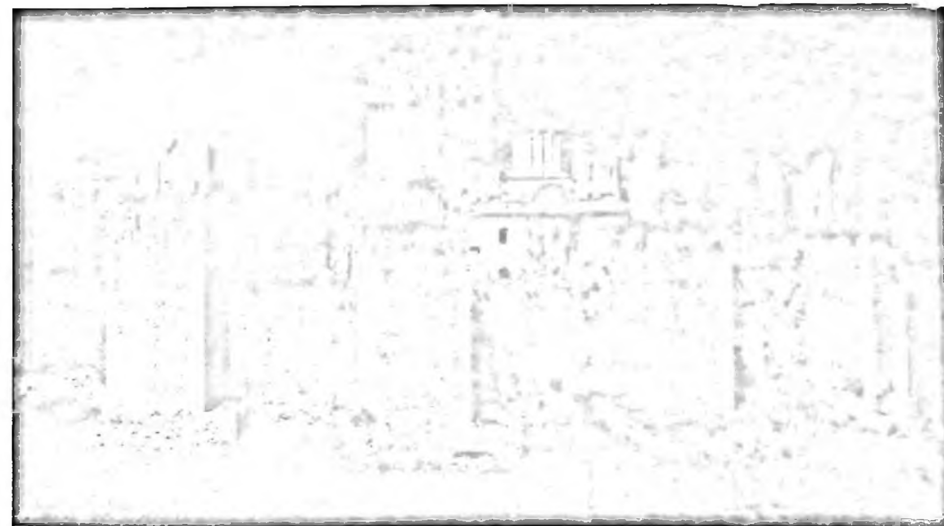
СЛ. 431 — ОДБРАНБЕНИ ПИРГ У ХИЛАНДАРУ.

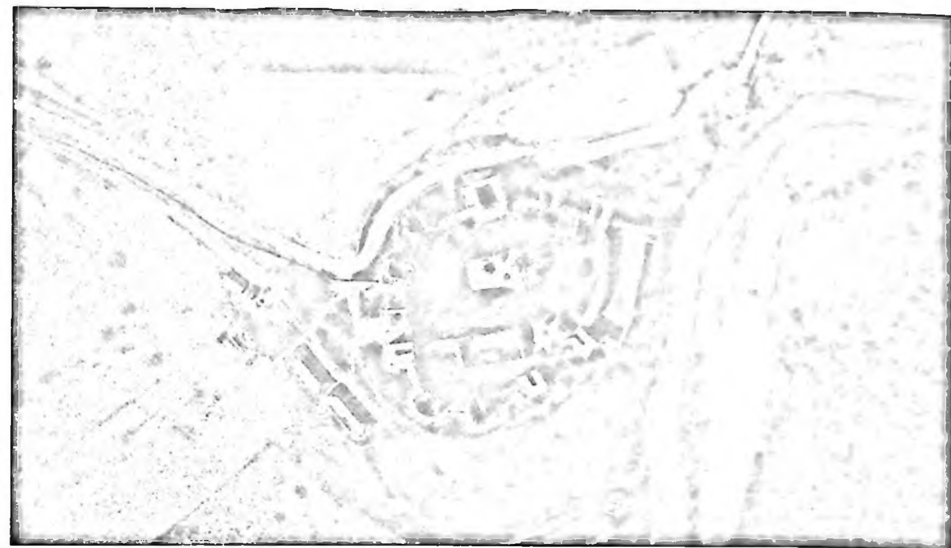
СЛ. 432 — ДЕТАЉ ФАСАДЕ КОНАКА У ХИЛАНДАРУ

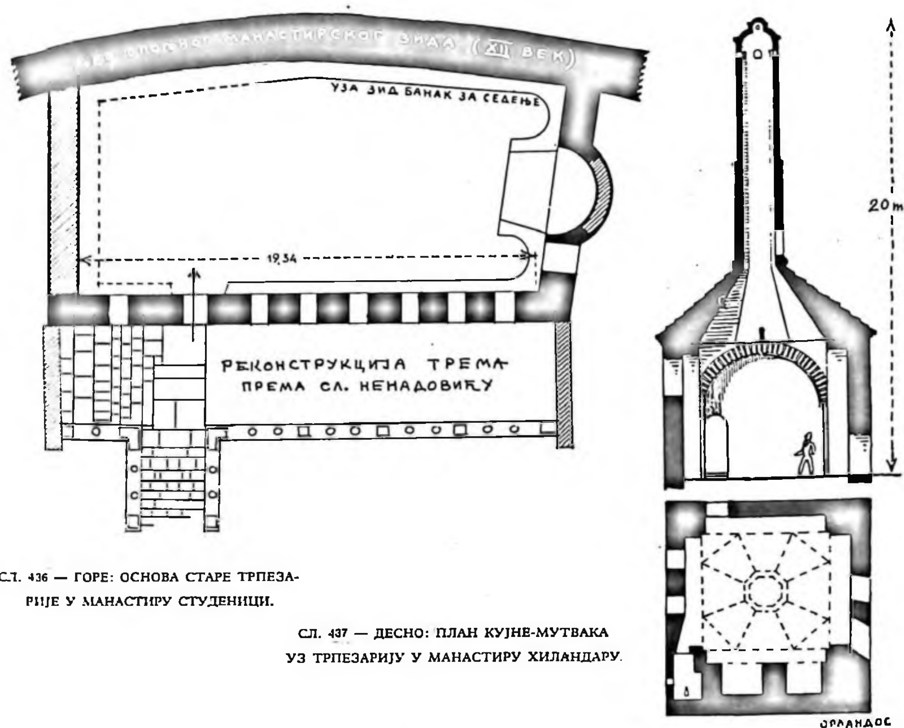
СЛ. 433 — ОСТАЦИ ТРПЕЗАРИЈЕ У МАНАСТИРУ РЕСАВИ—МАНАСИЈИ.

СЛ. 434 — МАНАСТИР РЕСАВА У СРЕД СРЕДЊЕВЕКОВНОГ ГРАДА.

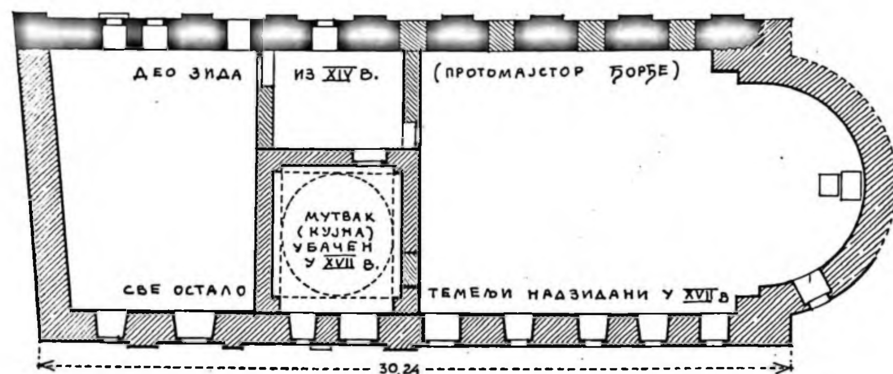
СЛ. 435 — АВИОНСКИ СНИМАК УТВРЂЕНОГ МАНАСТИРА РЕСАВЕ—МАНАСИЈЕ.

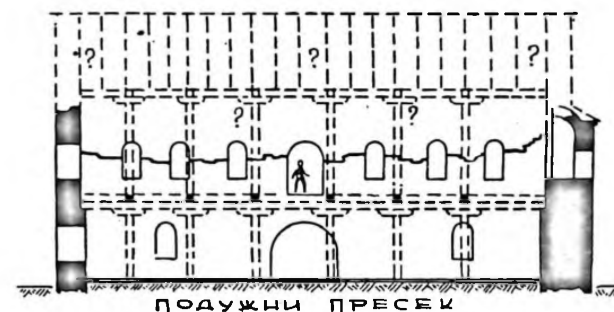
СЛ. 436 — ГОРЕ: ОСНОВА СТАРЕ ТРПЕЗАРИЈЕ У МАНАСТИРУ СТУДЕНИЦИ.

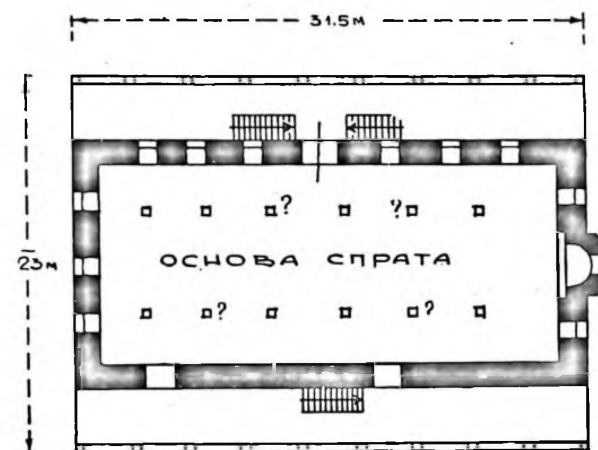
СЛ. 437 — ДЕСНО: ПЛАН КУЈНЕ-МУТВАКА УЗ ТРПЕЗАРИЈУ У МАНАСТИРУ ХИЛАНДАРУ.

СЛ. 438 — ДОЛЕ: ОСНОВА ТРПЕЗАРИЈЕ У МАНАСТИРУ ДЕЧАНИ.

СЛ. 439 — ПЛАН ТРПЕЗАРИЈЕ У МАНАСТИРУ РЕСАВИ—МАНАСИЈИ.

СЛ. 440 — У МОРАЧИ (КНЕЗ СТЕФАН).

СЛ. 441 — У АРИЉУ (КРАЉ ДРАГУТИН).

СЛ. 442 — У КРАЉЕВОЈ ЦРКВИ (КРАЉ МИЛУТИН).

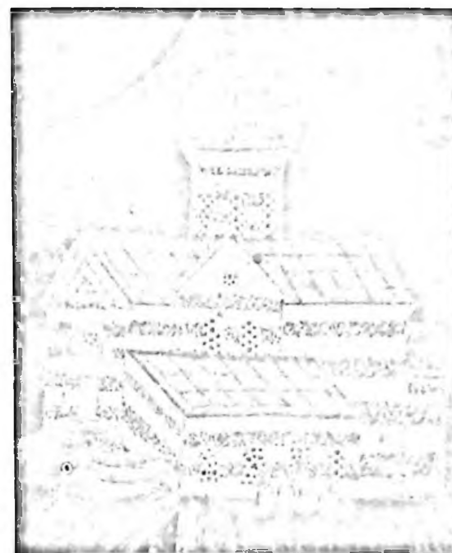
СЛ. 443 — У ГРАЧАНИЦИ.

СЛ. 444 — У ПЕЋИ (АРХИЕПИСКОП ДАНИЛО II).

СЛ. 445 — У ЛЕСНОВУ (ДЕСПОТ ОЛИВЕР).

СЛ. 446 — У ДЕЧАНИМА.

СЛ. 447 У — РУДЕНИЦИ.

ПОГОВОР ТРЕЋЕМ ИЗДАЊУ*

Књига „Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији" бави се претежно проучавањем објеката монументалног и декоративног карактера, а то су углавном цркве. Сасвим мало су дотакнути и други објекти, као што су манастирске трпезарије и конаци. Међутим, у средњем веку црква, трпезарија, конаци и утврђење око њих представљали су нераздвојну целину, било да се радило о манастиру или епископском седишту, које се понекад у њему налазило.

За сваку цркву која је у овој књизи приказана може се рећи да има своју историју, најчешће трагичну. Веома је мало цркава које су сачуване до наших дана у свом првобитном облику. Највећи број доживљавао је разне трансформације, било позитивне, у случајевима дограђивања и додавања многобројних припрата (као на пример Пећка патријаршија), или негативне, када су облици цркве мењани, када је она рушена, чак и до самих темеља, као на пример црква Св. Арханђела цара Душана код Призрена. Данашња црква краља Милутина у Хиландару је трећа црква на томе месту. О првим двема готово да ништа и не знамо.

Много горе су прошли други објекти манастира: трпезарије, конаци и утврђења. Они су готово редовно у највећој мери порушени. Ресава (Манасија) у том погледу је изузетак, али су и њени конаци разорени, а делимично и трпезарија.

Као што су се мењали у далекој прошлости, ови споменици су се мењали и у ближој. И данас се мењају. У периоду турске владавине многи су рушени, али и обнављани, каткада примитивно, према могућностима. Са првим данима стварања нове, слободне Србије почиње и интензивнији рад на њиховој обнови. Те обнове постепено добијају све стручнији карактер. Данас су оне у рукама најстручнијих људи и научника. Приликом свих тих радова истражују се облици које су споменици имали првобитно. До тих облика много пута се тешко долази, а каткад они остају и непознати.

Иако предмет ове књиге није анализа живота тих споменика, ипак, већ и у првом издању, давањем компаративних слика код неких: стања објекта у рушевинама и стања после рестаурације, те промене су приказане. Због обима и карактера књиге то није могло да се уради за сваки споменик. Али, приказивање споменика само у рушевинама има ту лошу страну што чак ни стручњаци нису у стању да сагледају њихову изворну архитектуру. Због тога је чак и добро што су понекад дати цртежи њихових реконструкција.

Од првог издања књиге прошло је 35, а од другог 23 године. За то време дошло је до великих промена на многим објектима; не само на црквама, већ и на трпезаријама и конацима. Нарочито је учињен велики напредак у погледу научног испитивања манастирских комплекса, па су откопани и многи остаци до сада непознатих грађевина. У неким случајевима дошло се и до нових историјских података о самим споменицима. О некима су написане и врло документоване монографске студије. Није могућно у овом кратком поговору изложити све оно што је ново код сваког споменика, приказаног у књизи, па ћемо се зато задржати само на најважнијим и највећим променама, идући оним редом којим су споменици сврстани у књизи.

* Аутор књиге, професор А. Дероко, сматрао је неопходним да III издање, које је мање-више фототипско, има и један додатак у коме ће бити изложени најновији научни резултати о споменицима, о којима се говори у књизи, као и настале промене на њима од времена изласка I издања, па до данас. Овај посао он је поверио мени, као своме дугогодишњем сараднику, што сам ја прихватио са посебним задовољством. Слике у поговору обележене су новим редним бројевима.

ЗЕТА И ПРЕНЕМАЊИЋКА ГРУПА АРХИТЕКТОНСКИХ СПОМЕНИКА

Црква Св. Ђорђа у Титограду. Преправка на средњовековном делу цркве из 1931. године уклоњена је, па је црква добила првобитан облик. Припрата из 1880. године је остала. (Арх. Ј. Нешковић: *Црква Св. Ђорђа у Титограду*, Старине Црне Горе III—IV, 1965—1966, Цетиње).

Црква Св. Петра код Старог Раса (Новог Пазара). Црква је саграђена на праисторијском слоју који је истражен и пронађено је много златних, сребрних, ћилибарских, керамичких и бронзаних предмета 1957. године. (Александра Јуришић: *Праисторијски слој Петрове цркве код Новог Пазара*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе VIII, 1969, 35—43).

Црква Св. Петра у Бијелом Пољу. Извршена је потпуна рестаурација најстаријег дела цркве, а цела грађевина детаљно је испитана 1961—62. године. (Арх. Ј. Нешковић: *Конзерваторско-рестаураторски радови на цркви Св. Петра у Бијелом Пољу*, Годишњак завода за заштиту споменика културе СР Црне Горе, Цетиње Старине Црне Горе I, 1963, 97—111. Dragan Nagorni: *Die Kirche sv. Petar in Bijelo Polje*, Miscellanea byzantina monacensia, München 1978).

Црква Стара Павлица (сл. 1). Значајне измене на цркви изведене су приликом њене конзервације 1971. године. Порушени део калоте кубета је назидан, а у сва три отвора централног дела на западној, северној и јужној страни рестаурисани су стубови са капителима и луковима.

СЛ. 1 СТАРА ПАВЛИЦА ПОСЛЕ КОНЗЕРВАТОРСКИХ РАДОВА. ГОРЊИ ДЕО КУБЕТА И БИФОРА СУ РЕСТАУРИСАНИ.

РАШКА СТИЛСКА ГРУПА

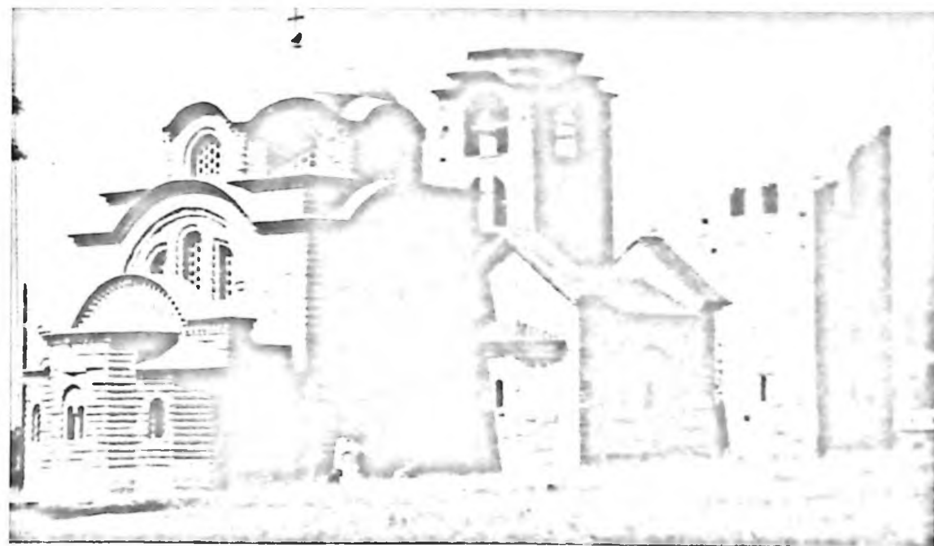
Црква манастира Богородице код Куршумлије. Приликом конзервације рушевина у већој мери су извучени обимни зидови. Потпуно је рестаурисан источни олтарски зид са три отвора, као и део свода олтарског травеја.

Црква Св. Николе код Куршумлије (сл. 2). Најстарији део цркве потпуно је рестаурисан, затим северни параклис, као и завршетак јужне куле. Северна кула, од које су били сачувани само темељи, рестаурисана је за две трећине висине и остављена недовршена у облику рушевине. Зидови спољне припрате само су конзервирани.

Ђурђеви Ступови код Новог Пазара (сл. 3, 4). Кубе је потпуно рестаурисано, а остали зидови само делимично. У лунети западног портала, која је реконструисана на основу пронађених фрагмената, откривена је година 1171, када је црква саграђена. Цео манастирски комплекс је археолошки испитан и откопани су остаци свих грађевина које су постојале: две трпезарије, кухиња, конаци и цистерна. Утврђен је и облик манастирских зидова. Резултати свих ових радова обрађени су у монографији. (Др. Ј. Нешковић: *Ђурђеви Ступови у Старом Расу*, Краљево 1984.)

Студеница — Богородичина црква (сл. 5). Назидак кубета изнад прозора видљив још на бакрорезу Студенице из 1733. године, порушен је. Завршни венац кубета сада је таласаст, као код цркава византијског стила. Тамбур кубета обојен је споља тамном црвеном бојом, а полуколонѐта и венац су бели, по угледу на бојење светогорских цркава. Ови радови изведени су 1975—76. године. (М. Радан-Јовин: *Студеница*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе XII, 1979, 115—130.)

Придворица. Са цркве је скинут и спољни и унутрашњи малтер, па је потпуно испитана. Утврђено је шта се сачувало од оригиналних зидова, па је на основу добијених резултата изведена рестаурација, али су сачувани и неки делови из 1850. године. (Марија Домазет: *Резултати испитивања архитектуре цркве Св. Преображења у Придворици*, Гласник бр. 8 Друштва конзерватора, Београд 1984, 40—42. В. Кораћ: *Место Придворице у Рашкој архитектури*, Рашка баштина 1, Краљево 1975, 33—49.)

СЛ. 2 ЦРКВА СВ. НИКОЛЕ КОД КУРШУМЛИЈЕ ПОСЛЕ РЕСТАУРАЦИЈЕ. СЕВЕРОИСТОЧНИ ИЗГЛЕД

Хвостанска Богородица. Извршена су потпуна археолошка истраживања а резултати су научно обрађени у монографији. (Др В. Кораћ: *Студеница хвостанска*, Филозофски факултет у Београду, Институт за историју уметности, Београд 1976.)

Милешева. Утврђено је да је испод данашње цркве постојала старија црква, за коју се претпоставља да је имала облик тробродне базилике. Систематска археолошка истраживања манастирског комплекса су у току. Делимично су откопани остаци зидова некадашњих грађевина са североисточне и северозападне стране. (Светлана Мојсиловић-Поповић: *Манастир Милешева, истраживања манастирске целине 1982—1983. године*, Гласник бр. 8 Друштва конзерватора 35—38, Београд 1984. Исти: *Истраживања средњовековног манастира Милешеве*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе XV, 25—34, 1983. Б. Бошковић—М. Чанак Медић: *Нека питања најстаријег раздобља Милешеве*, Саопштења XV, 1983, 7—23.)

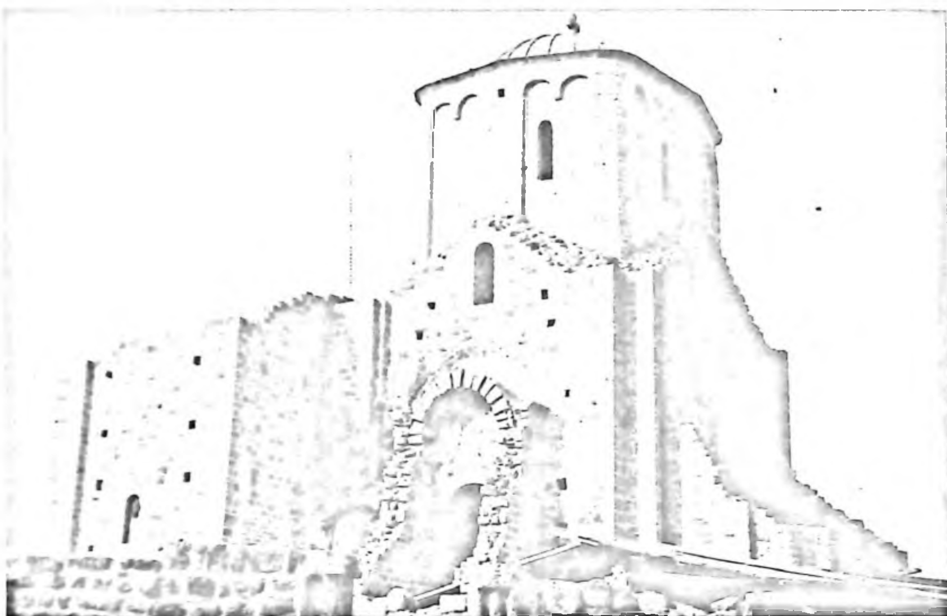
Градац (сл. 6). Црква манастира Граца рестаурисана је потпуно од 1962—1966. године и откопан је цео манастирски комплекс са остацима трпезарије и других грађевина из разних периода. Даљи конзерваторски радови трајали су још осам година. За рестаурацију су постојали сви потребни елементи и она је слична рестаурацији цркве манастира Сопоћана. (Др С. М. Ненадовић: *Проблеми рестаурације градачке цркве*, Зборник заштите споменика културе XVIII, Београд 1967, 27—38. Арх. О. Марковић: *Градац*, Архитектура и урбанизам бр. 31, 22—23.)

Сопоћани. После рестаурације сопоћанске цркве, рестаурисан је и завршетак на кули-звонику. Лукови спољне припрате само су конзервирани. Са северне стране манастирског комплекса откопани су остаци грађевина и трпезарије. (Оливера Кандић: *Истраживање архитектуре и конзерваторски радови у манастиру Сопоћани*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе XVI, 1984, 7—31).

Ариље. Приликом врло значајних конзерваторских радова утврђено је да је црква имала споља сликану фасаду. Откопани су остаци грађевина из свих периода манастира и дат је покушај реконструкције. (Др М. Чанак-Медић: *Свети Ахилије у Ариљу*, Београд 1982. Исти: *Из историје Ариља*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе XIV, 1982, 25—50.)

Црква Св. Николе (Сретење) код Ушћа на Ибру. Црква је потпуно рестаурисана 1968. године. (Арх. Ј. Нешковић: *Обнова цркве Св. Николе код Ушћа*, Зборник заштите споменика културе XIX, Београд 1968, 95—104.)

Комплекс манастира Св. Арханђела код Призрена (сл. 8, 9, 10 и 11). Рушевине цркава Св. Арханђела и Св. Николе откопао је 1927. године др Р. Грујић. Том приликом пронађено је 1685 фрагмената камене пластике. Делимично су откопане и манастирске грађевине.

СЛ. 3 ИЗГЛЕД ЦРКВЕ ЂУРЂЕВИХ СТУПОВА КОД НОВОГ ПАЗАРА ПОСЛЕ ДЕЛИМИЧНЕ РЕСТАУРАЦИЈЕ. ЈУГОИСТОЧНИ ИЗГЛЕД

Бањска (сл. 7). У другом издању, на сл. 99, приказана је Бањска, пре рестаурације 1940. године. Међутим, она данас изгледа као на сл. 7. Стари зидови су приликом конзервације потпуно сачувани, а нови су изнад њих назидани опеком. Сводови нису рестаурисани, већ су кровови израђени од древних конструкција. И поред ових радова, првобитни облик цркве једва се сагледава. Манастирски комплекс је добрим делом испитан и откопани су остаци велике трпезарије са каменим столовима. Такође су откопани остаци пирга (куле), који је био сазидан по угледу на светогорске пиргове, какве је краљ Милутин градио изван Хиландара. То је једини пример таквог пирга у Србији, који има снажне пиластре на спољним странама зидова.

Овај рад настављен је 1961. године и трајао је до 1965. Откопане су све грађевине и остаци велике манастирске трпезарије. Целокупан материјал са оба откопавања је проучен, а резултати су објављени у монографији. (Др С. М. Ненадовић: *Душанова задужбина Св. Арханђели код Призрена*, Споменик САНУ CXVI 1967, Београд.)

ВАРДАРСКА СТИЛСКА ГРУПА (ВИЗАНТИЈСКА)

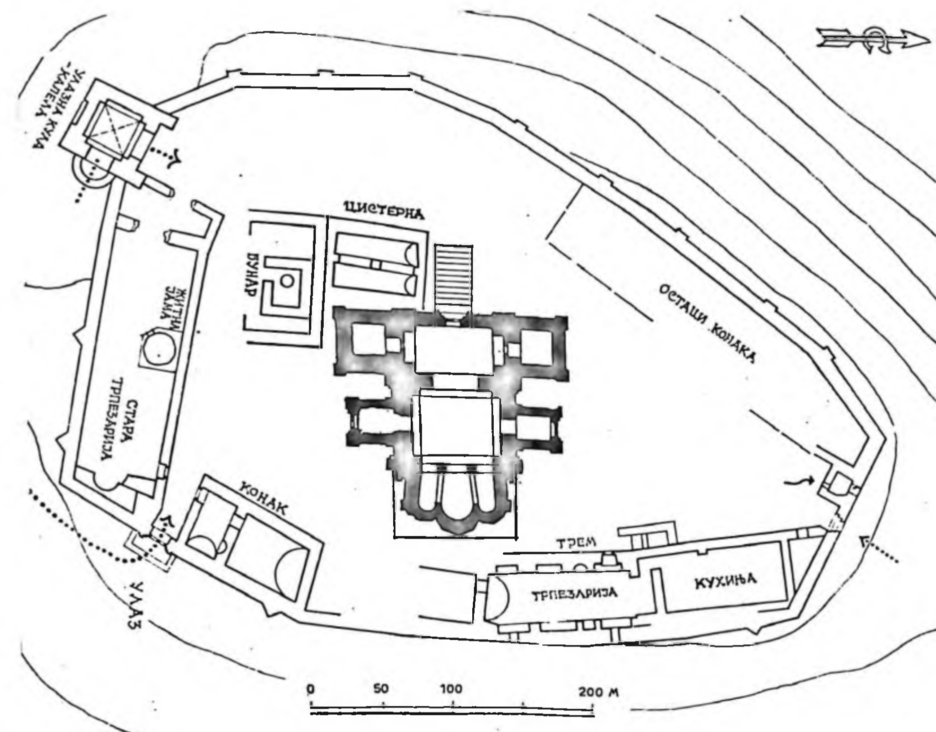
Краљева црква у Студеници. Назидак изнад првобитног таласастог венца кубета срушен је и кубе је добило првобитни таласаст изглед венца. Кубе је споља обојено црвеном бојом, а полуколонете и венац белом, по угледу на светогорске цркве, мада модел цркве који држи краљ Милутин и који је из времена живописања цркве, (почетак XIV века), не даје елементе за такву рестаурацију. (М. Радан-Јовин: *Студеница*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе XII, Београд 1979.)

Грачаница (сл. 12). На дозиданој припрати изведени су конзерваторско-рестаураторски радови. Том приликом су дати стилски облици венаца, а сви отвори, који су били накнадно зазидани, отворени су.

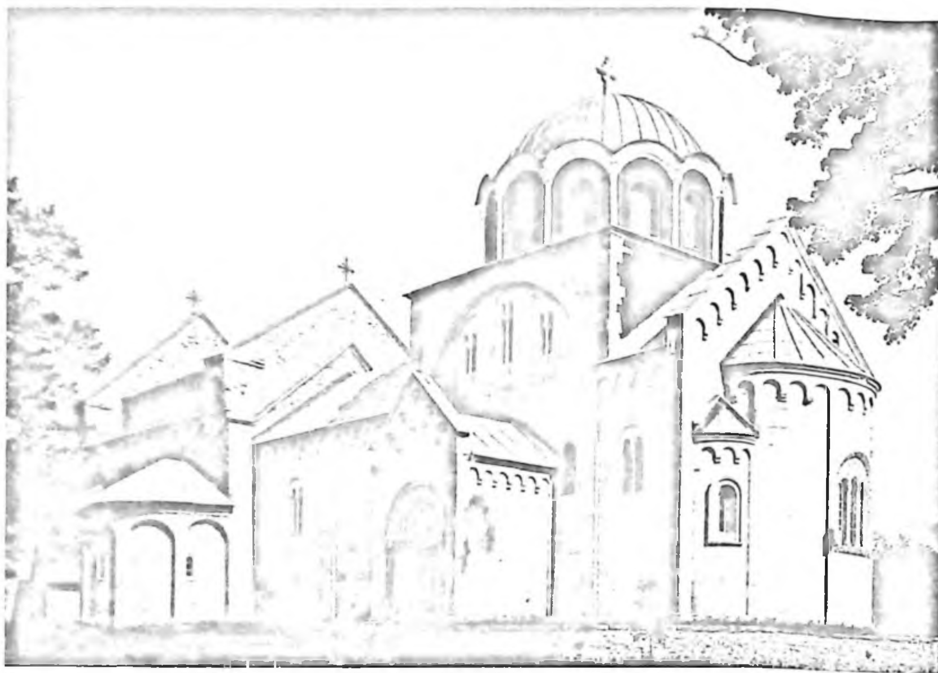
Испод данашње цркве утврђени су остаци старије византијске цркве, за коју се претпоставља да је имала облик сличан облику базилике у Призрену (Богородице Љевишке). (Др Павле Мијовић: *О генези Грачанице*, Византијска уметност почетком 14. века, Београд 1978, 127—163.)

Пећка патријаршија. У дворишту између улаза и цркава откопани су значајни остаци једне грађевине из XIV века.

Црква Св. Николе манастира Бање. Остала је и даље у оном стању које је створено преправкама у XVI и XIX веку, али је утврђено, приликом скидања малтера са спољних површина зидова, да су јој фасаде биле бојене и украшене извесним орнаментима. У тим радовима откопана је и врло значајна ризница са предметима за црквене обреде, који су припадали цркви. (М. Шакота: *Прилози познавању манастира Бање код Прибоја*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика култ ура IX, 1970, 19—46. Иван Костић: *Испити*

СЛ. 4 ОСНОВА МАНАСТИРСКОГ КОМПЛЕКСА ЂУРЂЕВИХ СТУПОВА КОД НОВОГ ПАЗАРА СА ОСТАЦИМА ОТКОПАНИХ ГРАЂЕВИНА

СЛ. 5 БОГОРОДИЧИНА ЦРКВА У СТУДЕНИЦИ. ЈУГОИСТОЧНИ ИЗГЛЕД ПОСЛЕ РЕСТАУРАЦИЈЕ КУБЕТА. ТАМБУР ЈЕ ОБОЈЕН ЦРВЕНО. А ПОЛУКОЛОНЕТЕ И ВЕНАЦ СУ БЕЛИ

вачки радови на цркви Св. Николе манастира Бање код Прибоја, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе VIII, 1969, 133—136.)

Црква манастира Св. Никите. Изведени су рестаураторски радови на горњим завршним облицима-венаца, сводова и кубета. Дата су стилска решења каква су првобитно била. (Арх. Никола Ничота: *Реставрација на покривите и трајна заштита на средњовековните црквени споменици во Скопје и околината,* Културно наследство, Скопје 1984, 113—115 са 10 слика).

Црква манастира Псаче. Изведени су значајни рестаураторски радови, али кубе изнад наоса, за које се претпоставља да је постојало, није рестаурисано. (Арх. Крум Томовски: *Конзервација цркве манастира Псаче,* Зборник заштите споменика културе XIV, 1963, 39—44.)

Црква Св. Андреје на Тресци. Изведени су рестаураторски радови којима су враћени првобитни облици венца на кубету. (Никола Ничота, о. с.)

МОРАВСКА СТИЛСКА ГРУПА

Раваница (сл. 13, 14, 15). Значајним рестаураторским радовима цркви су враћени првобитни стилски облици, који су неуким поправкама били измењени. Нарочито је важно утврђивање архитектуре првобитне дозидане припрате. Цео манастирски комплекс је у знатној мери испитан и изведени су велики рестаураторски радови на остацима кула и манастирског утврђења. (Др Б. Вуловић: *Раваница — њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља,* Београд 1966.)

Лазарица. Изведени су велики археолошки радови и испитан скоро цео манастирски комплекс. Утврђен је његов опсег и пронађени су остаци зидова многих средњовековних објеката. Ископавања су почета 1961. године. (М. Ковачевић: Архитектура — урбанизам 31, 1965, 28—29.)

Љубостиња (сл. 16). На цркви су изведени велики конзерваторско-рестаураторски радови. Спољни малтер са цркве је скинут и утврђено је да је цела фасада била осликана преплетном орнаментиком, али првобитни изглед, због недовољно података, није враћен. Са припрате су извесни горњи завршеци, касније додавани, уклоњени и враћени су првобитни облици, али цео рад није стилски доведен до краја. Радови су почети 1965. године. (Д. Ст. Павловић: *Испитивачки радови на архитектури манастира Љубостиње,* Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе VIII, 1969, 155—186.)

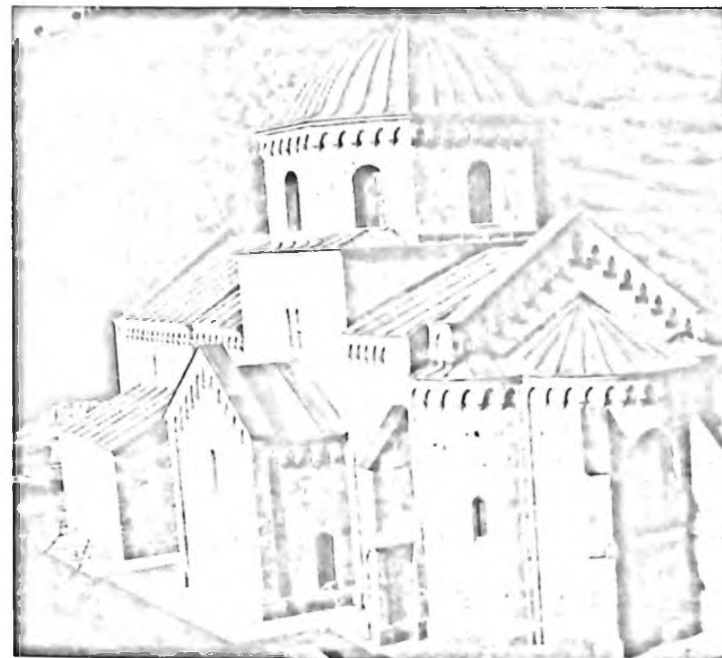
Велуће. Са спољних површина зидова скинут је малтер и утврђени су бројни елементи првобитне архитектуре цркве, која је била врло богата и живописна, али је у великој мери оштећена.

Нова Павлица. У најновијим истраживањима цркве Нове Павлице откривен је у дозиданој припрати натпис на коме се каже да је црква обновљена наредбом Михаила Анђеловића и трудом митрополита рашког Јоаникија 1464. године. (Радомир Петровић: *Откриће у Новој Павлици,* Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе XV, Београд 1983, 243—248.)

Сисојевац (сл. 17). Средишњи део цркве са кубетом рестаурисан је, а манастирски комплекс делимично испитан од 1974—1979. године. Пронађени су и остаци једног средњовековног конака.

Црква манастира Св. Стевана у Лепенцу. Потпуно је рестаурисана, са сводовима и кубетом од 1968—1972. године. (Арх. Мирко Ковачевић: *Основа цркве манастира Лепенца и схватања о презентацији и заштити цркве манастира Милентије,* Гласник бр. 2 Друштва конзерватора Србије, 1978, 23—24.)

Павловац. Изведени су значајни конзерваторски радови на цркви, али није рестаурисана. Истражен је и целокупан манастирски комплекс. Откривени су остаци зидова трпезарије, мађупнице и конака. (Арх. Светлана Мојсиловић: *Средњовековни манастир у Павловцима на Космају,* Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе XIII, 1981, 127—146.)

СЛ. 6 ЦРКВА МАНАСТИРА ГРАЦА ПОСЛЕ РЕСТАУРАЦИЈЕ. ЈУГОИСТОЧНИ ИЗГЛЕД

СПОМЕНИЦИ СРПСКИХ КТИТОРА XIV ВЕКА ВАН ТЕРИТОРИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Спасовица (у Бугарској) (сл. 18). У II светском рату порушена је до темеља (чак су и они порушени), те од некадашње цркве, чија је рестаурација била могућна с обзиром на очуване зидове, није остало ништа. (Др С. М. Ненадовић: *Архитектура Спасовице*, Зборник заштите споменика културе XIX, Београд 1968, 33—42.)

АРХИТЕКТОНСКИ СПОМЕНИЦИ ИЗ ВРЕМЕНА ПОД ТУРЦИМА

Троноша. Значајни истраживачки радови обављени су од 1979—1983. године и прикупљено је доста нових података о архитектури цркве, као и манастирском комплексу. (Арх. Светлана Мојсиловић-Поповић: *Подаци за архитектуру манастира Троноше*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе XVI, 1984, 171—180.)

Благовештење под Кабларом. Значајни истраживачки радови са новим подацима о архитектури изведени су 1967. године. (Др М. Чанак-Медић: *Благовештење под Кабларом*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, IX, 1970, 199—221.)

Доња Каменица. Изведена је потпуна рестаурација цркве, којом јој је враћен првобитни изглед. Кубе, које је било порушено, сазидано је поново (1956—1958. године). Дрвени трем који је постојао испред цркве и који је имао и спрат, са резбареним стубовима и гредама, није рестаурисан. (Арх. С. М. Ненадовић: *Рестаурација доњокаменичке цркве*, Зборник заштите споменика културе X, Београд 1959, 51—68).

Јовање у Овчару. Више не постоји. Црква је потопљена 1959. године приликом изградње бране за хидроцентралу. Нова црква сазидана је на другом месту под овим именом, али нема више никакве везе са старом која је порушена. (С. Душанић—Р. Николић: *Овчарско-Кабларски манастири*, Београд 1963, 35.)

Преображење у Овчару. Стари манастир више не постоји. Данашњи је нов и нема никакве везе са старим. (С. Душанић — Р. Николић: о. с. 51.)

Пивски манастир. Манастир је потпуно порушен због изградње хидроелектране „Мратиње". Нова црква сазидана је са архитектуром старе цркве и споља је од истог материјала. Фреске из старе цркве су скинуте и постављене у новој по истом распореду. Нова црква је на локацији удаљеној око 6 км од старог места. Радови су изведени од 1970—1982. године. (Аника Сковран: *Пива*, Цетиње 1980.)

Добрићево. Манастир је потпуно порушен због изградње хидроелектране „Требишњица" и поново сазидан са истом архитектуром и истим материјалом на новом месту удаљеном око 8 км од старог. Фреске су скинуте и поново постављене на зидове нове цркве. (Војислав Кораћ: *Преношење манастира Добрићева*, Архитектура-Урбанизам бр. 31, 1965, 24—25. З. Кајмаковић: *Пренос манастира Добрићева*, Наше старине XI, Сарајево 1967, 67—86.)

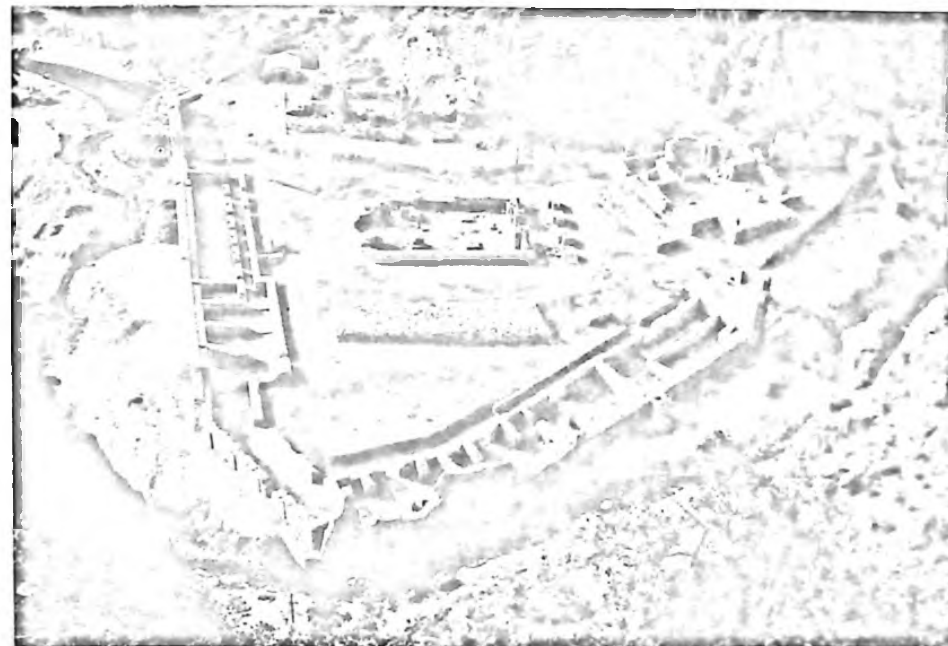
Крушедол. Црква није сасвим сачувала првобитни облик. Олтарска апсида је нова, а исто тако и спољни трем са западне стране. Одвојено од цркве, сазидан је и висок барокни звоник 1726. године. (О. Милановић-Јовић — П. Момировић: *Фрушкогорски манастири*, Београд 1963, 5—23. Војислав Матић: *Архитектура фрушкогорских манастира*, Н. Сад 1984, 73—87.)

Јазак. Остаци старог Јаска су недалеко од новог. Нови је саграђен 1736. године. (О. Милановић — П. Момировић: о. с. 49—50. В. Матић: о. с. 87—91.)

Шишатовац. Од првобитне цркве није сачувано готово ништа. На њеном месту саграђена је нова, од 1758—1778. године. У II светском рату је тешко страдала, а конаци су

СЛ. 7 ЦРКВА МАНАСТИРА БАЊСКЕ ПОСЛЕ КОНЗЕРВАЦИЈЕ. ЈУГОИСТОЧНИ ИЗГЛЕД.

СЛ. 8 ИЗГЛЕД МАНАСТИРСКОГ КОМПЛЕКСА СВ. АРХАНЂЕЛА КОД ПРИЗРЕНА СА СВИМА ОТКОПАНИМ ГРАЂЕВИНАМА. У СРЕДИНИ ЈЕ ЦРКВА СВ. АРХАНЂЕЛА; ИЗНАД ЊЕ ЈЕ ЦРКВА СВ. НИКОЛЕ, А ДЕСНО ЈЕ ТРПЕЗАРИЈА.

сасвим порушени. (О. Милановић — П. Момировић: о. с. 59—62. В. Матић: о. с. 93—102.)

Бешеново. Практично више не постоји. У II светском рату потпуно је разорено. Откопавање рушевина започето је 1974. године. (О. Милановић — П. Момировић: о. с. 57—59. В. Матић: о. с. 135—143.)

Кувеждин. На месту старе цркве саграђена је 1815—1816. године нова црква. У II светском рату и ова нова црква, заједно са конацима, у већој мери је порушена. (О. Милановић — П. Момировић: о. с. 67—70. В. Матић: о. с. 173—180.)

Врдник (Раваница). Нова црква на месту старе сазидана је од 1801—1811. године. (О. Милановић — П. Момировић: о. с. 46—49. В. Матић: о. с. 193—195.)

Старо Хопово и Ново Хопово. Старо Хопово било је метох Новог Хопова са малом црквом подигнутом 1752. године, али се још 1545 —1548. године помиње у турском катастарском попису (дефтеру). Према сачуваном натпису Ново Хопово су сазидали житељи Горњег Ковина 1576. године, али постоје поуздани помени о градњи из XVI века и пре 1576. године. Ти подаци односе се на старију цркву која је постојала на месту на коме је сазидана нова. У II светском рату црква је тешко оштећена, али је рестаурисана 1953—55. године. (О. Милановић — П. Момировић: о. с. 32—44 и 44—46. В. Матић: о. с. 133—134 и 105—118.)

Мала Ремета. Пре садашње цркве постојала је старија. Претпоставља се да су манастир сазидали монаси манастира Раче на развалинама еремитско-павлинског римокатоличког манастира. Отуда име у XVIII веку „Реметско". Зидање нове цркве почето је 1739. године. (О. Милановић — П. Момировић: о. с. 54—57. В. Матић: о. с. 103—104).

Привина Глава. Први историјски помен је из 1566—69. године. Зидање нове цркве започето је 1741. године на месту старе, дотрајале, по угледу на цркву Ново Хопово. (О. Милановић — П. Момировић: о. с. 72—75. В. Матић: о. с. 207—208.)

Дивша (Бипша). Помиње се крајем XV или почетком XVI века. Стара црква је дотрајала, па је 1753. године обновљена и споља и изнутра. Манастир је у II светском рату тешко страдао. Сви конаци су спаљени. (О. Милановић — П. Момировић: о. с. 70—72. В. Матић: о. с. 197—205.)

МАНАСТИРСКЕ ТРПЕЗАРИЈЕ И КОНАЦИ

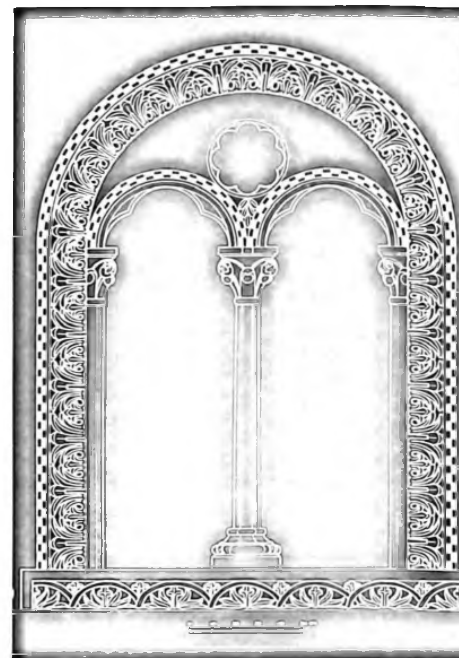
Испитивања средњовековних комплекса у току последњих тридесет пет година, од времена објављивања првог издања ове књиге, дала су врло значајне резултате. Најпре је утврђено да сви манастирски комплекси, и они код којих су сачуване цркве, и они код којих су цркве мање или више порушене, представљају археолошке терене. Већ смо навели да су откопани остаци средњовековних трпезарија у манастирском комплексу Ђурђевих Ступова код Новог Пазара, Сопоћана, Граца, Бањске, Св. Арханђела код Призрена, Павловца испод Космаја. Са оним трпезаријама које су нам одраније биле познате: у Студеници, Дечанима, Марковом манастиру, Тресkавцу, Манасији, њихов број се знатно увећао, а са њиме и наша знања о њима. Данас нам је такође далеко више позната и трпезарија у Хиландару. Зато о њима можемо већ да говоримо са грађевинских и просторних аспеката, али и стилских. Као и манастирске цркве, сасвим је сигурно да су и оне грађене у одређеном стилу.

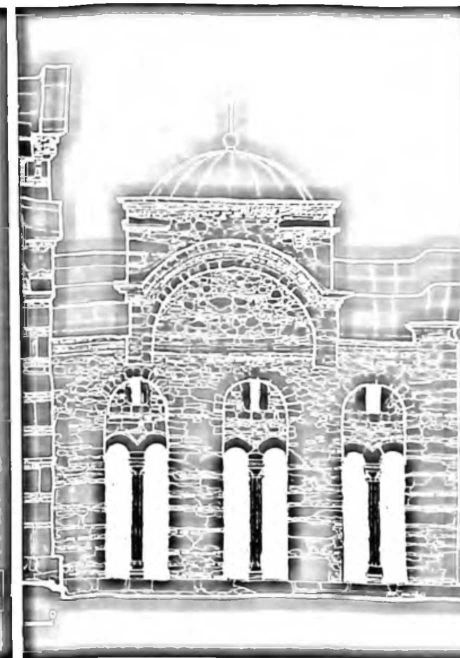
СЛ. 9 КАПИТЕЛ СА ИКОНОСТАСА ЦРКВЕ СВ. АРХАНЂЕЛА КОД ПРИЗРЕНА. СТАЈАО ЈЕ ИЗНАД УДВОЈЕНИХ КОЛОНЕТА.

СЛ. 10 ДЕТАЉ ПЛАСТИКЕ ВЕНЦА СА ЦРКВЕ СВ. АРХАНЂЕЛА КОД ПРИЗРЕНА.

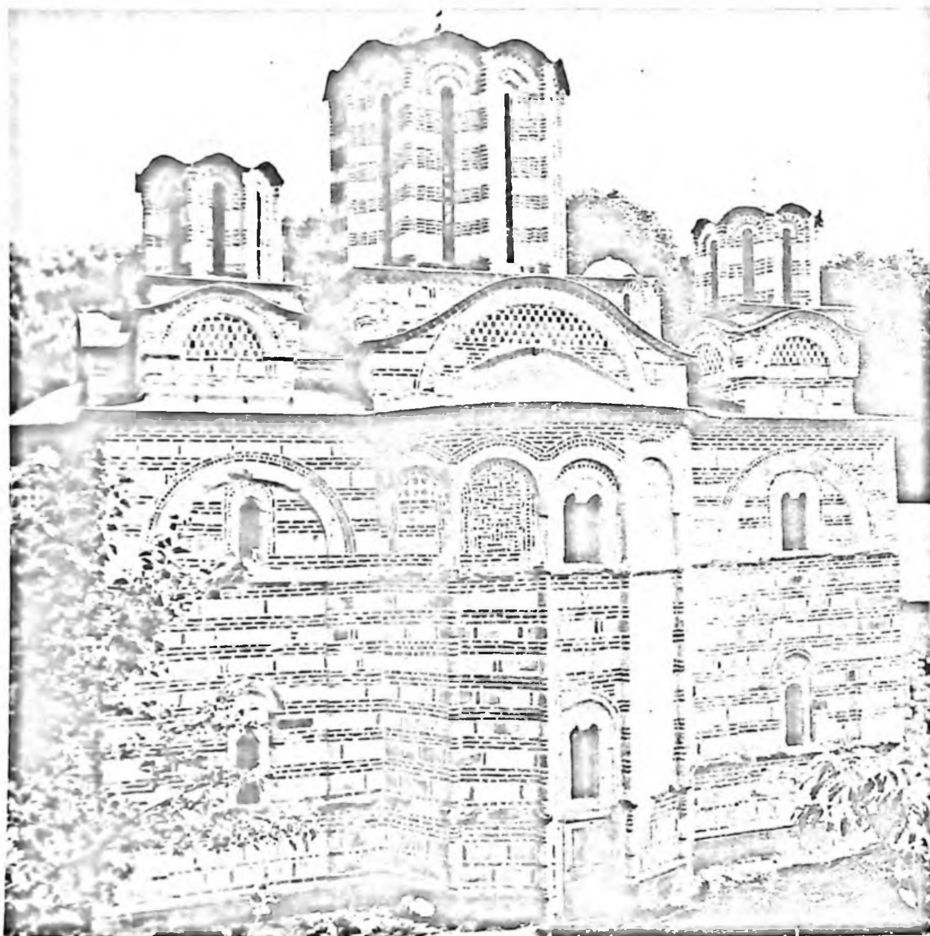
СЛ. 11 РЕКОНСТРУКЦИЈА БИФОРЕ СА ЦРКВЕ СВ. АРХАНЂЕЛА КОД ПРИЗРЕНА НА ОСНОВУ САЧУВАНИХ ФРАГМЕНАТА.

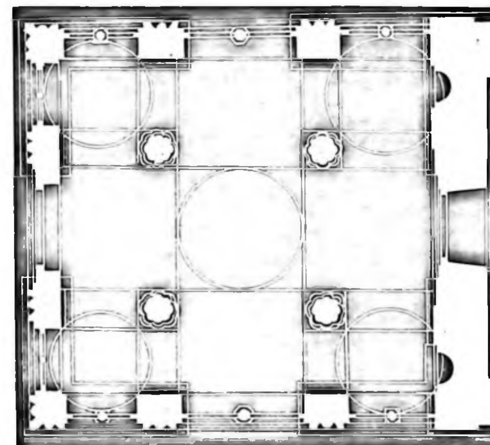
СЛ. 12 ЈУЖНИ ИЗГЛЕД ПРИПРАТЕ ГРАЧАНИЦЕ ПОСЛЕ РЕСТАУРАЦИЈЕ.

Величина трпезарије зависила је од броја монаха који су у њој обедовали, па су поједине могле да приме чак и до 200 људи. Сама трпезарија имала је једноставан облик, обично правоугаони, а на једној ужој страни мању или већу апсиду. У тој апсиди налазио се игумански сто. Остали столови за монахе били су поређани у два реда, поред подужних зидова, са пролазом на средини. Столови су били камени или дрвени. Код старијих трпезарија и великих манастира — студеничке, хиландарске, бањске, а вероватно и дечанске и призренске (Св. Арханђела) били су камени. У ствари, то су биле мермерне плоче, дуге чак и до 3 м, а широке до 90 см, које су постављане на зидано постоље. Око таквих столова седело је 8—12 монаха. Трпезарије мањих манастира имале су дрвене столове. Један од најинтересантнијих камених стола ва је онај из трпезарије манастира Трескавца. Цео сто исклесан је из само два комада камена: један је дуг 2,05 м, а други 3,65 м. Са стране овај сто има нише и низ слепог аркадног фриза. Овај сто није имао зидано постоље, јер је камен из кога је исклесан био висок 50 см.

Од ове опште, једноставне просторне концепције разликује се трпезарија манастира Св. Арханђела цара Душана, која има три просторије спојене у целину: (сл. 25)

СЛ. 13. ЈУЖНИ ИЗГЛЕД ЦРКВЕ МАНАСТИРА РАВАНИЦЕ ПОСЛЕ КОНЗЕРВАЦИЈЕ.

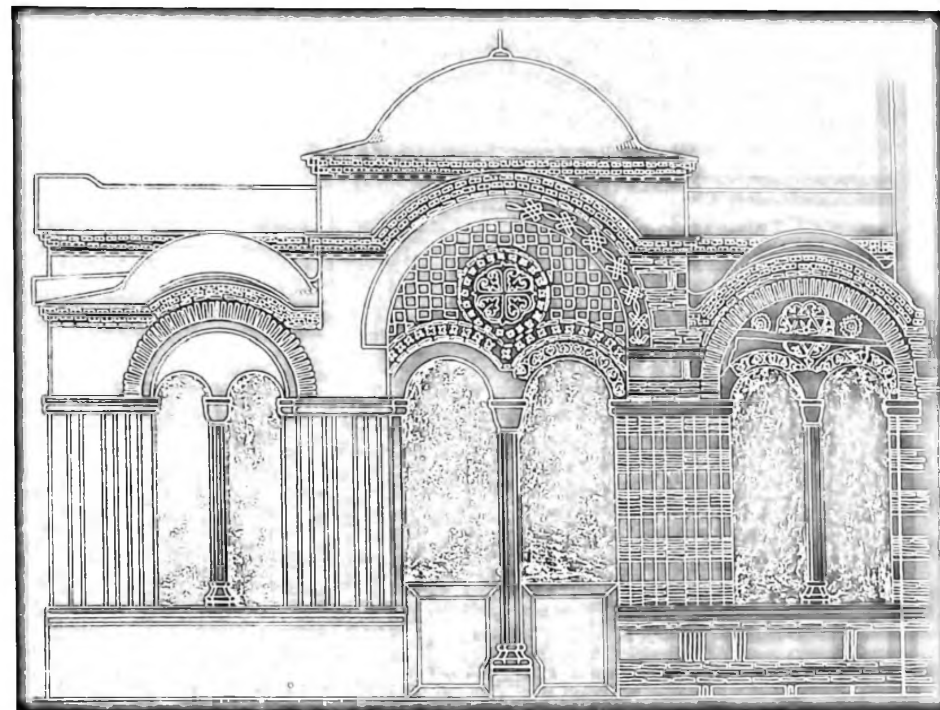

СЛ. 14 ОСНОВА ПРВОБИТНЕ ПРИПРАТЕ ИСПРЕД ЦРКВЕ МАНАСТИРА РАВАНИЦЕ. РЕКОНСТРУКЦИЈА.

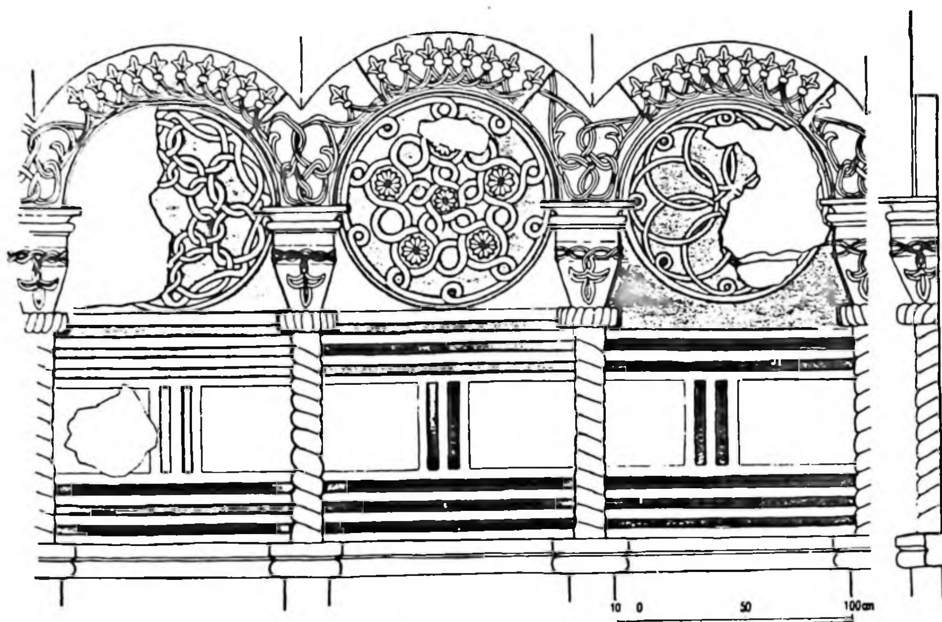
средњу већу и по једну мању са стране. Уз главну просторију трпезарије су могле имати и тремове, са једне стране, као студеничка, или са обе, као манасијска. Таванице, изгледа, нису имале и биле су покривене двоводним кровом, а дрвена кровна конструкција била је видљива изнутра.

Неке трпезарије имале су подрум (хиландарска, манасијска), а неке можда спрат са келијама за монахе (студеничка га је вероватно касније добила; трпезарија манастира Павловца) (сл. 19).

У погледу спољне архитектуре, може се рећи да су трпезарије грађене претежно у византијском стилу. Нарочито је у строго византијском и монументалном стилу била саграђена трпезарија манастира Хиландара (сл. 20). Она је имала на дворишној страни двоја врата са по једном бифором са стране. Изнад врата и бифора био је фриз од малих ниша и прозора, који су се смењивали. Нише су

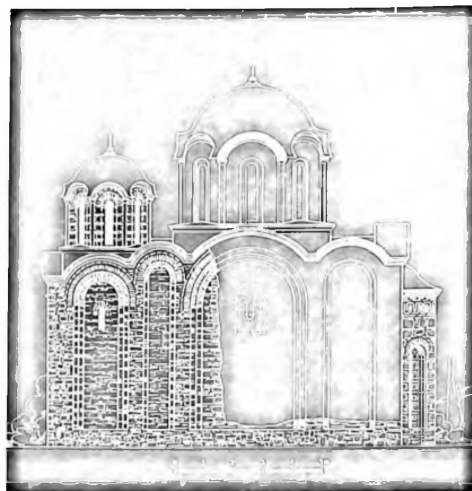
СЛ. 15 РЕКОНСТРУКЦИЈА ЈУЖНОГ ИЗГЛЕДА ПРВОБИТНЕ ПРИПРАТЕ МАНАСТИРА РАВАНИЦЕ.

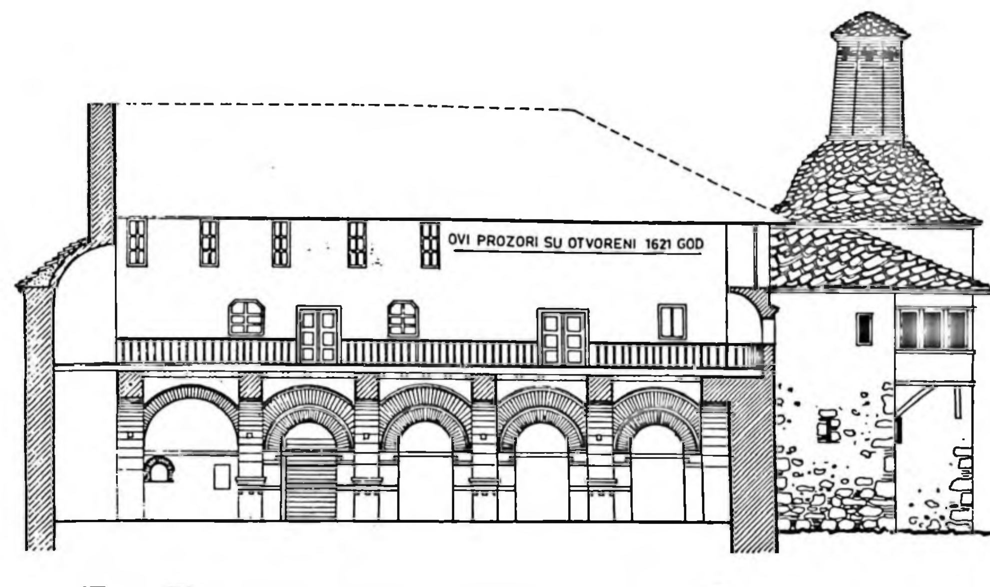
СЛ. 16 ДЕТАЉ СЛИКАНИХ РОЗЕТА НА ФАСАДИ ЦРКВЕ МАНАСТИРА ЉУБОСТИЊЕ.

СЛ. 17 ЦРКВА МАНАСТИРА СИСОЈЕВЦА ПОСЛЕ ДЕЛИМИЧНЕ РЕСТАУРАЦИЈЕ. ЈУГОЗАПАДНИ ИЗГЛЕД.

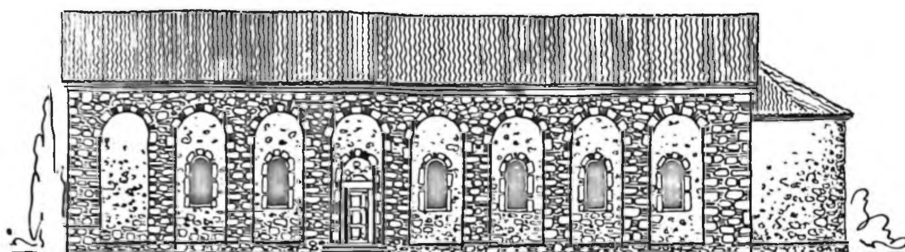
СЛ. 18 РЕКОНСТРУКЦИЈА ЈУЖНОГ ИЗГЛЕДА ПОРУШЕНЕ ЦРКВЕ МАНАСТИРА СПАСОВИЦЕ КОД ЋУСТЕНДИЛА.

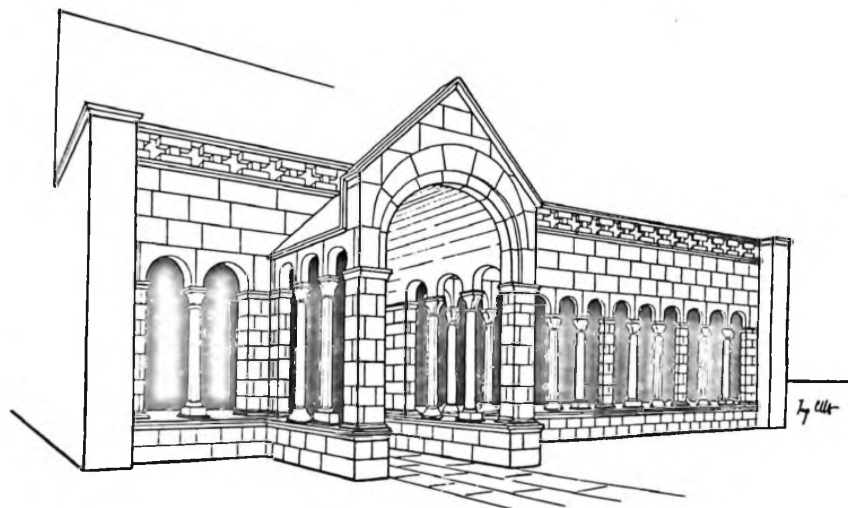
СЛ. 19 ОСНОВА ПОДРУМА (ДОЛЕ) И ПОДУЖНОГ ПРЕСЕКА (ГОРЕ) ТРПЕЗАРИЈЕ У МАНАСТИРУ ХИЛАНДАРУ.

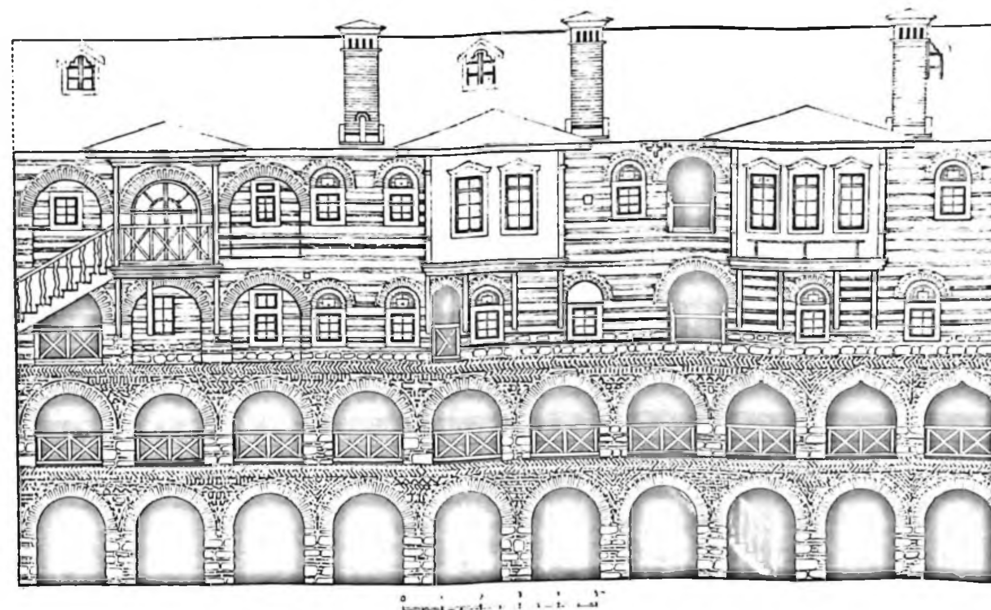
СЛ. 20 РЕКОНСТРУКЦИЈА ПРВОБИТНОГ ДВОРИШНОГ ИЗГЛЕДА ТРПЕЗАРИЈЕ У МАНАСТИРУ ХИЛАНДАРУ.

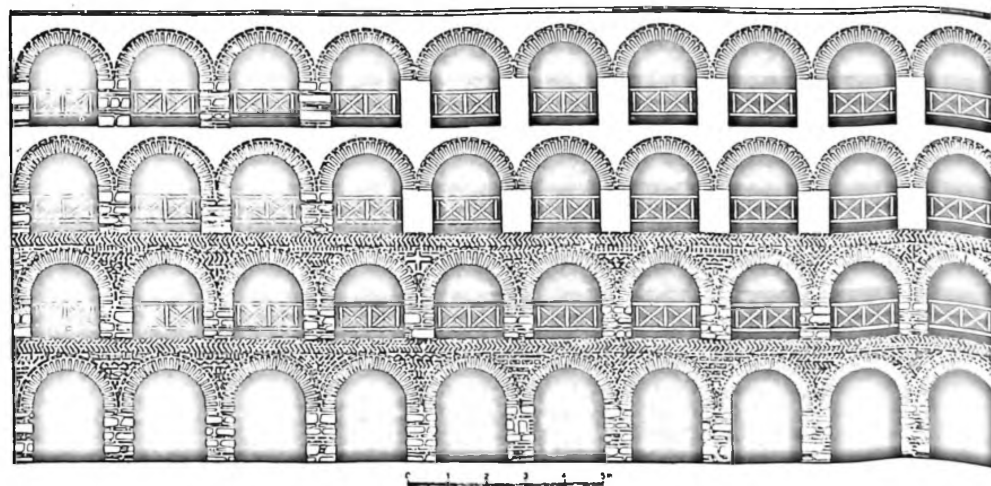
СЛ. 21 РЕКОНСТРУКЦИЈА ЈУЖНОГ ИЗГЛЕДА ТРПЕЗАРИЈЕ У ДЕЧАНИМА.

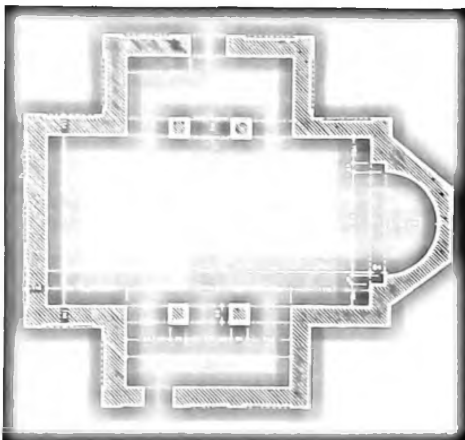
СЛ. 22 РЕКОНСТРУКЦИЈА МЕРМЕРНОГ ТРЕМА ИСПРЕД ТРПЕЗАРИЈЕ МАНАСТИРА СТУДЕНИЦЕ.

СЛ. 23 ИЗГЛЕД КОНАКА У ЈУЖНОЈ МАЛИ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА. ПРИЗЕМЉЕ И ПРВИ СПРАТ СУ ИЗ XVII ВЕКА; ДРУГИ И ТРЕЋИ СПРАТ ИЗ 1784. ГОДИНЕ.

СЛ. 24 РЕКОНСТРУКЦИЈА ПРВОБИТНОГ ИЗГЛЕДА КОНАКА СА СЛ. 23 ПРЕ ПОЖАРА 1722. ГОДИНЕ И ПРЕ ОБНОВЕ ИЗ 1784. ГОДИНЕ.

Сл. 25 ОСНОВА ТРПЕЗАРИЈЕ МАНАСТИРА СВ. АРХАНЂЕЛА КОД ПРИЗРЕНА.

биле украшене орнаментима од опека. На спољној подужној страни имала је пиластре са луковима.

У истом стилу била је саграђена и дечанска трпезарија, која је са обе стране имала пиластре са луковима, а између пиластера велике, лучно засвођене прозоре (сл. 21).

Архитектура дворишне стране студеничке трпезарије била је изузетно монументална, са мермерним тремом у који се улазило преко малог мермерног вестибила, који је по облику, само отворен, био сличан вестибилима Богородичине цркве. Стопе, капители, венци овог трема били су обрађени у истом стилу као и Богородичина црква. Остаци овога трема откопани су 1954. године, али су потпуно порушени 1973. године, те од њих више нема ни трага (сл. 22).

Иако је била саграђена у византијском стилу, трпезарија Св. Арханђела код Призрена била је изузетне спољне архитектуре. Имала је облик тробродне базилике.

Унутрашње површине зидова трпезарија биле су живописане, на исти начин као и унутрашње површине цркава. Код неких трпезарија (студеничке) био је живопис и на спољном дворишном зиду.

И о конацима у српским средњовековним манастирима може се данас говорити много одређеније и сигурније него раније. Они су редовно грађени уз масивне манастирске зидове. Због тога су могли да буду веће висине, па су сасвим сигурно увек имали приземље и спрат, односно подрум, а понекад и више спратова. Конаци великих манастира имали су монументално грађене дворишне фасаде у византијском стилу. Имале су плитке пиластре са луковима, а прозори су били такође стилски. Неки конаци били су зидани притесаним каменом и опеком, а неки чак и доста добро тесаном опеком. Тако су изгледали конаци XIV века. Старији конаци из XII и XIII века за сада су нам још недовољно познати.

Распоред просторија у њима био је једноставан. Према дворишту био је отворен трем, а према обимном зиду биле су просторије за становање монаха. Монашка келија за све време општежитељног уређења састојала се само од једне просторије, у коју се улазило из трема. Преласком на посебно живље (само у Хиландару), келија се претвара у једнособни, па чак и вишесобни стан са кухињом и оставама за огрев и јело. Број просторија у келији и њена величина не зависе више од манастира, већ од имовног стања монаха који је гради и уређује.

Подрумске и приземне просторије углавном нису коришћене за становање. У њима су били разни магацини хране, уређаји за прераду уља и грожђа, а понекад, мада врло ретко, и стаје за стоку.

Осим пиластера, лукова и прозора, на овим конацима није било других елемената којима би се изразила већа декоративност. Једино су хиландарски конаци били украшени опеком са фризевима у облику рибље кости, као и на друге начине. Мада су ове фасаде из XVII столећа, врло је вероватно да су такве биле и у XIV веку, јер су пронађени остаци стубова таквих тремова из XIV столећа (сл. 23, 24).

Конаци мањих манастира имали су дрвене тремове. Конаци манастира Ресаве (Манасије), иако су били зидани каменом и имали приземље и више спратова, имали су дрвене тремове.

Др Слободан М. Ненадовић

ОБЈАШЊЕЊЕ НЕКИХ ТЕХНИЧКИХ ПОЈМОВА

Амвон је округао камен на поду, испред иконостаса, са кога се врши известан део службе. У средњем веку амвон је био у равни пода и био је украшен шарама разнобојнога камена.

Апсида је део грађевине који се састоји из зида изнутра полукружне линије (која споља може бити, полукружна, или полигонална), изнад кога је свод у облику четвртине лопте. Олтар цркве има обично такву апсиду, но сем ове могу постојати и тзв. певничке апсиде (код трикон-хоса).

Аркада је низ лукова на стубовима или ступцима.

Архиволта је фасадна, чеона површина једнога лука, често декоративно обрађена.

Архитрав је водоравна (обично камена) греда, која лежи изнад једног отвора на зиду, или изнад стубова.

Атријум је двориште оивичено тремовима испред античких храмова. Озго отворено предворје античких кућа,

Базилика, под тим појмом се у архитектури уопште, обично подразумева грађевина правоугаоне основе, подељене подужно на три дела — „брода", од којих је средњи шири и виши а два бочна су ужи и нижи а од средњег су одељени стубовима или ступцима. У Риму су постојале судске, трговачке и друге базилике, па и приватне сале (тако је напр. једна базилика Флавија у Риму била, затим, претворена у једну од првих цркава). Назив „базилика" употребио је први пут цар Константин 325 године, а доцније је тај назив примењиван, по неки пут, за веће цркве уопште.

Бифора је грчки назив за дводелни прозор, (образован од два отвора један уз други)

Грађевина централног распореда. Насупрот једнобродној грађевини и базилици, које су подужне, ово су грађевине кружне или зракасте основе, обично са једним средишним кубетом, око кога су постављени нижи простори.

Ђаконикон је простор јужно од олтара, и служи за чување црквених ствари, одела итд.

Иконостас је преграда у храму, између простора за верне и олтара. Та преграда је у почетку имала само врата („двери") у средини а десно и лево од њих стубове који су озго били спојени водоравном гредом (косметисом). Отвори између тих стубова били су у почетку затворени само завесицама, а у XIV веку се на тим местима постављају тзв. „престоне иконе". У XVII веку иконостаси су добили иконе и у више спратова.

Импост-капител је капител који прима ширу зидну масу од аркада, те добија озго један прелазни блок, горе шири доле ужи, који се зове „импост" или „абакус".

Једнобродна црква је грађевина која има издужену правоугаону основу, која је у средњевековној Србији обично засведена полуобличастим сводом (са или без кубета).

Јелинистичка базилика има таваницу и кров од греда, припрату (одвојен простор између западних улазних врата и самога храма), северно и јужно од олтара има помоћне просторије („ђаконикон" и „проскомидију"), често бочне бродове изведене на два спрата, са трибинама — емпорама.

Калкани или забати су они ужи зидови грађевине који не носе свод или греде тавањаче и на фасадама се завршавају горе углом или полукружно — према стилу. (Калкани су западни и источни зид код једнобродних цркава, а зидови на сва четири чела кракова крста код крстообразних цркава).

Капител је украшена глава на врху стуба.

Колонада је низ стубова. (Може бити са горње стране повезан и луцима са архиволтама.)

Колонета, је исто што и „стубић". То је стубић између делова двојних прозора; то су стубићи лево и десно око портала; то су исто тако уски и високи, али полуузидани стубићи, постављени споља на ивицама тамбура кубета или апсида.

Конха је део грађевине истоветан по своме облику са апсидом. Под конхом се, пак, може подразумевати и само горњи, сводни, део њен.

Кордонски венац је венац који дели фасаду у водоравне делове.

Коцкасто постоље кубета је спољна кубична зидна маса која затвара у себи четири пандантифа и изнад које се тек диже тамбур кубета. На тај начин, споља гледана, та кубична маса образује као неко постоље кубету. Оно је неки пут ниско, тј. обухвата четири главна лука са пандантифима који носе кубе. Али више тих лукова не морају одмах доћи пандантифи, већ четири зидића, на којима су, с унутрашње стране, четири лажна плитка лука, изнад којих су тек пандантифи. Такво **надвишено** коцкасто постоље назива француски научник Мије tambour carré.

Крипта је подземна просторија, засведена испод целе цркве или једног дела њеног.

Кровни венац је профил који иде ивицом крова и служи за то да одбије сливање воде с крова даље од зида. Он је обично од камена или од опеке.

Крстасти свод је обаразован укрштањем два полубличаста свода под правим углом, а носе га четири зида око једне квадратне или правоугаоне основе. Уместо зидова могу бити подменути и луци, који се ослањају на ступце.

Кубе (персиска реч, латински „купола", грчки „труло") је свод у облику горње половине лопте. Та полулопта може бити постављена на један зид кружне основе или на један кружни низ стубова или стубаца; може бити постављена и на зидове који уоквирују један квадратни простор, а најчешће изнад четири лука постављана у квадрат, са стубовима или ступцима на угловима — што је орјентално решење развијено у византиској архитекрури. Да не би у четири угла остале шупљине, тамо где недостају ослонци за прелаз из квадратне основе приземља у кружну основу кубета, тај прелаз се изводи или тзв. „угаоним тромпама" или „пандантифима".

Кугласт свод (описано кубе) је калота (полулопта) која не почиње тек изнад горње ивице пандантифа већ чини продужетак површина пандантифа, са истим центром кривине, који је заједнички за сва четири пандантифа.

Латинска базилика има таваницу и кров од греда, „трансепт" (попречан брод) и „атриум" (двориште оивичено тремом, испред цркве).

Лизена је сасвим узак и плитак пиластер на фасади.

Лук је зидан конструктиван део, полукружног или сличног облика, изнад отвора на зиду, или између два стуба или ступца.

„Мено" је француски назив за стубић дводелног прозора, али који је дубок колико и сам зид, са полуколонетама на оба краја.

Окулус је мали округао прозор.

Орјентална базилика је озго засведена базилика.

Пандантифи су сферни троугли озидани изнад четири угла квадратнога простора, да би се добио прелаз у кружну основу кубета. То је византиско решење које је по правилу употребљено и у средњевековној Србији.

Параклис је капелица постављена споља уз бок цркве, или припрате.

Парапетне плоче су камене плоче, обично споља украшене, које су као преграда постављене доле између два стуба. На старохришћанским олтарима те плоче су називане „плутеи".

Пиластер је плитак стубац испуштен на површини зида, било у унутрашњости било на спољашности грађевине.

Полијелеј (српски „оро") је украшен прстен од дрвета или бронзе, који виси на ланцима испод кубета и служи за свеће и кандила.

Полубличасти свод је свод полукружног (или сличног) пресека, који се разапиње између **два** наспрамна зида. Он је постављен, обично, изнад правоугаоне основе.

Припрата, препрата, паперта (грчки „нартекс", а и сама реч припрата долази од грчког „перипатос") је улазни западни део цркве, који је одвојен од храма зидом и вратима. Овај простор је постао из функционалних разлога и потребе службе. Испред припрате поставља се, понеки пут, и **спољна припрата** (грчки „ексонартекс").

Проскомидија, „жртвеник" (грчки „протезис") је простор северно од олтара, за чување сакралних предмета и за извесне обреде службе.

Розета је кружни прозор са украсном испуном од изрезане камене плоче.

Ротонда је црква кружне основе, са кубетом.

Слепо кубе је кубе без прозора, обично и без тамбура, ниско.

Солеа је средишни простор храма, пред олтаром.

Стопа стуба — база, је доњи проширени део којим се стуб ослања на под.

Стуб има, обично, камено стабло, најчешће кружног, а може и квадратног или полигоналног пресека, израђено од једног комада, са капителом (главом) озго и стопом доле.

Стубац је зидан (од камена или опеке) четвртаст ослонац који служи исто као и стуб.

Тамбур кубета је цилиндричан зид који се умеће између пандантифа и калоте (полулопте) кубета, да би кубе споља постало више и да би се на томе тамбуру могли отворити прозори за осветљење унутрашњости цркве.

Тимпанон или **фронтон** је уоквирено (обично украшено) поље изнад врата и прозора (на античким храмовима то је било троугаоно поље украшено скулптурама, изнад стубова, на забатима зграде).

Триконхос. Конхе су делови, (изнутра полукружни у основи) који могу бити додати северно и јужно уз бокове цркве, тако да ова, заједно са олтарском конхом (апсидом), има укупно три конхе. Триконхос може бити комбинован било са једнобродном грађевином, било са црквом распореда уписаног крста.

Трифора је грчки назив за троделни прозор, (образован од три отвора један уз други).

Угаоне тромпе су четири лука са нишама исподових, који су пребачени изнад четири угла да би образовали прелаз од квадрата основе у круг кубета. То је старије орјентално решење.

Грађевина у облику **уписаног крста** нема у основи распоред крстастог облика, већ је овај крст затворен споља у један обимни правоугаоник основе. Четири угаона простора између кракова крста, остају нижи, те је тиме распоред крста истакнут само у крововима. У средини, на пресеку кровних кракова крста диже се увек кубе. Понеки пут и на угаоним просторима могу бити мања кубета (грчки се такав тип цркве назива „пентатрулион"). Код нормалног типа уписаног крста кубе се ослања у основи на четири слободна стуба или ступца, а код сажетог типа ти су ступци прислоњени уз бочне зидове цркве и претворени су у пиластре.

Циборијум (грчки „кивориј") је камено „небо" или балдахин на четири стуба, у олтару.

Конзервирати један оштећени архитектонски споменик значи осигурати га технички од даљег пропадања, али г. при томе оставити, углавном, у оном облику и изгледу у коме се затекао. Може се израдити кров који ће га штитити, а оронули делови који су у опасности од рушења могу се президати, али ти нови делови не треба да потпуно подражавају старе већ од њих треба да се разликују.

Рестаурирати један оштећени архитектонски споменик значи дозидати му оно што је уништено, и то тако да се врати у првобитно стање и изглед који је споменик имао пре оштећења.

ВАЖНИЈА ЛИТЕРАТУРА

Architettura e scultura nelle Puglie, Torino, 1922.

Baltrušaitis J. — *Etudes sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie*, Paris, 1929.

Beylié L. D. — *L'habitation byzantine*, Paris, 1882.

Benoit F. — *L'architecture, l'Orient médiéval et moderne*, Paris, 1912.

Benoit F. — *L'architecture, l'Occident médiéval, romanogothique et gothique*, Paris, 1912.

Bertaux E. — *L'art dans l'Italie méridionale*, Paris, 1904.

Бошковић Ђ. — *Средњевековна уметност у Србији и Македонији*, Београд, 1957.

Бошковић Ђ., Ненадовић Сл. — *Градац*, Београд, 1951.

Бошковић Ђ. — *Архитектура Средњег века*, Београд, 1957

Bréhier L. — *L'art chrétien*, Paris, 1928.

Brockhaus — *Die Kunst in den Athos Klöstern*, Leipzig, 1924.

Choisy A. — *L'art de bâtir chez les Byzantins*, Paris, 1882.

Choisy A. — *L'histoire de l'Architecture*, Paris, 1943.

Colasanti A. — *L'arte byzantina in Italia*, Milano, 1913.

Diehl Ch. — *Manuel d'art byzantin*, Paris, 1925/26.

Diehl Ch., Le Tourneau, Saladin — *Les monuments chrétiens de Salonique*, Paris, 1918.

Ebersolt J. — *Monuments d'architecture byzantine*, Paris, 1934.

Ebersolt J., Thiers A. — *Les églises de Constantinople*, Paris, 1913.

Filow B. — *Geshichte der altbulgarischen Kunst*, Leipzig, 1932

Fisković C. — *Naši primorski umjetnici od IX do XIX stoljeća* („Arhitektura"), 1948.

Focillon H. — *Art d'Occident*, Paris, 1947.

Frankl P.— *Die Baukunst des Mittelalters*, Berlin, 1918.

Грабарь И. — *Исторія русского искусства*, Москва, 1953-55

Gurlit C. — *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin, 1907.

Gurlit C., Zimmermann M. — *Alte Bauten in Bulgarien*, Berlin, 1912.

Hasak — *Die romanische und gotische Baukunst*, Leipzig, 1913.

Hauttmann M. — *Die Kunst des frühen Mittelalters*, Berlin, 1937.

Holtzinger H. — *Altchristliche und byzantinische Baukunst*, Leipzig, 1909.

Иванова В. — *Стари църкви и монастири въ българскитѣ земли*, София, 1922-25

Иванов J. — *Сѣверна Македония*, София, 1906.

Ивековић Ћ. — *Грађевински и уметнички споменици Далмације*, Београд, 1928.

Jackson T. — *Serbian orthodox church*, London, 1918.

Јиречек К. — *Историја Срба*, Београд, 1952.

Jorga N., Balš G. — *L'art roumain*, Paris, 1922.

Karaman Lj. — *Pregled umjetnosti i Dalmaciji*, Zagreb, 1930.

Kašanin M. — *L'art yougoslave*, Beograd, 1939.

Кашанин М. — *Уметност и уметници*, Београд, 1943.

Кондаков Н. П. — *Македония*, С.-Петербургъ, 1909.

Марковић В. — *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Срем. Карловци, 1920.

Millet G. — *Monuments byzantins de Mistra*, Paris, 1910.

Millet G. — *L'école greque dans l'archetecture byzantine*, Paris, 1915.

Millet G. — *L'ancien art serbe*, Paris, 1917.

Millet G. — *Etude sur les églises de Rascie*, Paris, 1930.

Милюковъ Л. Н. — *Христіянскія древности западной Македоніи*, 1899.

Мирковић Л., Татић Ж. — *Марков манастир*, Београд, 1933.

Нагоричино, Псача, Каленић, Београд, 1933.

'Ορλάνδορ Α. — Μοναστηριακή 'Αρχιτεκτονική, Αθῆναι 1927.

Петковић В. — *Спасова црква у Жичи*, Београд, 1912.

Петковић В. — *Манастир Раваница*, Београд, 1922.

Петковић В. — *Манастир Студеница*, Београд, 1924.

Петковић В., Татић Ж. — *Манастир Каленић*, Београд, 1926.

Петковић В., Бошковић Ђ. — *Манастир Дечани*, Београд, 1941.

Петковић В. — *Преглед црквених споменика кроз повесницу српскога народа*, Београд, 1951.

Покрышкинъ П. — *Православная церковная архитектура въ нынѣшнемъ Сербскомъ Королевствѣ*, С-Петербургъ, 1906.

Ricci C. — *L'architettura romanica in Italia*, Stuttgart, 1935.

Rott H. — *Kleinasiatische Denkmäler*, Leipzig, 1908.

Σωτηρίου Γ. Α. — Χριστιανική καὶ Βυζαντινή 'Αρχαιολογία, 'Αθῆναι 1942.

Sas-Zaloziecky — *Die byzantinische Baukunst in den Balkanländern*, München, 1955.

Springer A. — *Handbuch der Kunstgeschichte*, Stuttgart, 1921.

Станојевић С., Мирковић Л., Бошковић Ђ. — *Манастир Манасија*, Београд 1928.

Strzygowski J. — *Kleinasien*, Leipzig, 1903.

Strzygowski J. — *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien, 1918.

Strzygowski J. — *Starohrvatska umetnost*, Zagreb, 1927.

Татић Ж. — *Трагом велике прошлости*, Београд, 1929.

Токарскій Н. М. — *Архитектура древней Арменій*, Эриван, 1946.

Truhelka Ć. — *Starokršćanska Arheologija*, Zagreb, 1931.

Васић М. — *Архитектура и скулптура у Далмацији*, Београд, 1922.

Васић М. — *Жича и Лазарица*, Београд, 1928.

Woermann C. — *Geshishte der Kunst*, Leipzig, 1915.

Vogüé M. D. — *Syrie centrale*, Paris, 1865/77.

Wulff O. — *Altchristliche und Byzantinische Kunst* Berlin, 1918.

ЧАСОПИСИ:

Anali Historiskog instituta Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, Dubrovnik.

Гласник Српског ученог друштва, Београд

Гласник Скопског научног друштва, Скопље

Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo.

Гласник Музејско-конзерваторског друштва НР Македоније, Скопје.

Годишњица Чупићева. Београд.

Извѣстия на Българското археологическо дружество, София

Naše starine, Sarajevo.

Prilozi povjesti i umjetnosti u Dalmaciji.

Саопштења Завода за заштиту споменика културе НР Србије, Београд.

Споменик Српске Академије Наука, Београд.

Старинар, Београд.

Зборник заштите споменика културе, Београд

САДРЖАЈ